

СРПСКО ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО
SERBIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

Година LI

Број 48

ISSN 0351-0050
UDK 91

ГЛОБУС

Часопис за методолошка и дидактичка питања географије
Journal for methodological and didactical questions in geography

Уредник-Editor

Др Миролуб А. Милинчић

Београд - Belgrade

2023.

„Глобус” – часопис за методолошка и дидактичка питања географије

Уређивачки одбор:

Др Ненад Живковић	Др Јован Плавша (Нови Сад)
Др Даница Шантић	Др Нено Димов (Бугарска)
Др Јелена Луковић	Dr Daniel Goler (Немачка)
Мр Ивица Шантић	Dr Andreas Winkler (Немачка)
Др Мирољуб Миљинчић	Др Марко Кревс (Словенија)
Др Снежана Вујадиновић	Др Јиржи Бански (Пољска)
Др Славољуб Драгићевић	Др Николај Слука (Русија)
Др Рајко Гњато (БиХ, Република Српска)	Dr Jeffry Lash (САД)
Др Јелена Ћалић (ГИ „Ј. Цвијић” САНУ)	

Технички уредник: мср Драган Петровић

Издавач:

Српско географско друштво, Београд
Студентски трг 3/III, тел. 011/2184-065
Рукописи су примљени и рецензирани до 26. 12. 2023. године

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

91
372.891

ГЛОБУС : часопис за методолошка и дидактичка питања
географије : journal for methodological and didactical questions
in geography / уредник = editor Мирољуб А. Миљинчић.

Год. 1, бр. 1 (1969)- . - Београд
(Студентски трг 3/III) : Српско географско друштво,
1969- (Београд : Форма Б). - 24 cm

Годишње. - Часопис није излазио 1985 - 1992;
обновљен је 1993. године са бр. 17
ISSN 0351 0050 - Глобус (Београд)
COBISS.SR-ID 133408519

ВУК КАРАѢИЋ И ПРВА ГЕОГРАФСКА ДЕЛА О СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ

Мирко Грчић¹

Универзитет у Београду - Географски факултет

Извод: Географија је стајала у полазиштима српске науке и културе у 19. веку. Преломне тачке у њеном развоју означила су дела четворице аутора - Павла Соларића, Вука Караџића Владимира Карића и Јована Цвијића. Соларић је издао Општу географију (у Венецији, 1804), која се може сматрати првом књигом из географије (претежно политичке географије), на српском језику. Вук Караџић је био аутор првих књига о географији Србије и географији Црне Горе и Боке Которске у првим деценијама XIX века и у том смислу га сматрамо пиониром на пољу националне географије ових земаља. Карићево дело „Србија“ представља врхунац српске географије XIX века. Цвијић је био први доктор географије у Србији и оснивач прве стручне научне географске установе - Географског института Велике школе у Београду (1893). Циљ овога рада је да баци ново светло на географска дела Вука Караџића и тако покрене научну мисао напред. Надамо се да ће овај рад бити основа за дубља проучавања предметно-методолошке суштине и друштвено-историјског контекста Вукових географских радова.

Кључне речи: Историја географије, географија Србије, географија Црне Горе, старе карте, теорија и методологија географије, XIX век, Вук Караџић

Abstract: Geography stood at the starting point of Serbian science and culture in the 19th century. The turning points in its development marked the works of four authors - Pavle Solarić, Vuk Karadžić, Vladimir Karić and Jovan Cvijić. Solarić published The General Geography (in Venice, 1804), which can be considered the first book in geography (predominantly political geography) in The Serbian language. Vuk Karadzic was the author of the first books about Geography of Serbia and Geography of Montenegro and Boka Kotorska in the first decades of the 19th century, and in that sense we consider him a pioneer in the field of national geography of this countries. Karić's book "Serbia" represents the peak of Serbian geography of the 19th century. Cvijić was the first doctor of geography in Serbia and the founder of the first professional scientific geographical institution - the Geographical Institute of the Great School in Belgrade (1893). The aim of this paper is to shed new light on the geographical works of Vuk Karadzic, and thus move scientific thought forward. We hope that this paper will be the basis for deeper studies of the subject-metodological essence and socio-historical context of Vuk's geographical works.

¹ Контакт адреса: mirko@gef.bg.ac.rs

Мирко Грчић

Keywords: History of geography, geography of Serbia, geography of Montenegro, old maps, theory and methodology of geography, 19th century, Vuk Karadzic

Увод

Вук Караџић (Тршић, 1787 - 1864, Беч), био је ђак Велике школе од оснивања 1808. године, чији је духовни покретач био велики српски просветитељ Доситеј Обрадовић. После Доситеја улогу предводника духовних снага свога народа али у другачијим друштвеним и историјским околностима преузео је Вук Караџић, с том разликом што је „Вук наше патријархално друштво приближио Европи, упознавши је и с највишим духовним вредностима овога света“, док је „Доситеј Европу у њеном пуном духовном сјају унео на Балкан“ (Медаковић, 2000: 7). Доситеј и Вук су две важне тачке српског културног и националног препорода. Мада су оба приступа, Доситејев и Вуков, на крају водила истом циљу, њихово идејно порекло је различито. Доситеј је био просветитељ свога народа а Вук реформатор народне културе, први је био космополит а други националист, први рационалист а други романтичар. Док је Доситеј апострофирао тековине европске цивилизације и укључивање српског и других јужнословенских народа у европски цивилизацијски круг путем преузимања тековина европске културе, дотле је Вук идеализовао и уздизао традиционалну народну културу. По Вуку, три најсветије ствари сваког народа су: „закон, језик и обичаји“ (Караџић, 1894: 130), или једном речју „народни дух“ (по угледу на немачки *Volksgeist*) који се манифестује у оригиналној народној култури. М. Поповић пише: „У Доситеју и Вуку стајали су један према другом рационалиста и романтичар хердеровског типа...“ (Поповић, 1987: 127; Ковачевић, 2001: 11). Вук је сматрао да треба учити од страних аутора, али да њихова знања не треба слепо усвајати. Уважавао је европске узор али је упућивао и на домаћу памет. У писму Мушицком 1816. саветује га, у вези коришћења српског језика: „Учите вы вашъ накованъ и наше домаће гвоздѣ ковати, а не све английско“ (Караџић, преписка II, 1909: 121).

Доситеј и Вук су знали да цене географију, први као „општеобразовни предмет“, а други као „национални предмет“. С тим у вези, док је просветитељска географија код Срба, тежила да пренесе достигнућа европске географске науке XVIII века у циљу просвећивања Срба, у виду целовитих дела из физичке и математичке географије („Фисика“ Атанасија Стојковића I-III, 1801-1803) и политичке географије („Ново грађданско землеописание - перво На Езику Сербскомъ“ Павла Соларића, 1804), дотле их је романтичарска географија углавном користила као научно покриће за презентовање глорификације сопствене земље и народа. Полазна теоријска основа просветитељске географије је географски детерминизам, тј. тежња

ВУК КАРАЦИЋ И ПРВА ГЕОГРАФСКА ДЕЛА О СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ

да покаже да покретачке снаге историјских процеса и односа друштва и природе нису Божји него природни закони, а основни циљ и задатак је космополитска тежња да опише географске чињенице и историјске, економске, социјалне и културолошке карактеристике земаља света. Можда је то разлог, што је у српским школама све до последње деценије XIX века, фаворизована физичка географија у односу на „националну“, регионалну и културну географију. Насупрот овоме, романтичарска географија полази од уверења да најпре треба научно описати властиту земљу и људе, како би се разумео њен положај и карактеристике културе свог народа. „Галас романтичарских идеја се међу Србе ширио првенствено посредством Јернеја Копитара и Јакоба Грима и нешто непосредније преко Павла Шафарика, који су идеју Јохана Готфрида Хердера преносили Вуку Караџићу. Хердера, немачког филозофа, називају „оцем културног национализма“ и великог интелектуалног противника просветитељства, који је доста утицао на развој романтизма у Немачкој, тиме што је наглашавао нацију као органску групу чија су обележја посебан језик, култура и народни дух. Ова два правца - просветитељски и романтичарски, сусрела су се и сјединила у Цвијићевој антропогеографској школи крајем XIX и почетком XX века. Цвијић је у младости студирао физичку географију и геологију у Бечу, али се касније у свом научном раду доста угледао и на дела Вука Караџића, посебно када се бавио антропогеографским истраживањима српског народа и његове културе. У даљем тексту размотрићемо Вукове радове на пољу наше националне географије.

Вук Стефановић Караџић - родоначелник српске националне географске мисли

Вук је био учесник и сведок великих догађаја у првој половини XIX века, у време националног препорода и револуционарних устанака српског народа. Још од првих дана свога истраживачког рада, Вук је почео смишљати планове већих радова о Србима, којима би „Србе свестрано приказао пред великим ученим светом“ (Караџић, 1818, 1852; Вукановић, 1947: 32-47). Он је био ентузијаста, пасионар који се посветио борби за националну еманципацију Срба и европску интеграцију српске културе. „Управо се може рећи, да у националним наукама у нас нема области којој Вук није повукао правац и дао трајне узор“ (Панић-Суреп, 1966: 132). Цео његов стваралачки подвиг своди се на трагање за одговорима на питања, битна за разумевање идентитета српског народа и геополитичке ситуације у којој се тада овај народ налазио. Он је био не само хроничар и приповедач славних догађаја свога доба у Србији, већ и истраживач и мислилац контекста тих догађаја, који је тражио узроке и генезу појава из

друштвеног, културног и политичког живота који је у свему томе сагледавао шири културно-историјски и цивилизацијски смисао. Посебно га је занимао разлог индиферентности културне Европе за српске борбе и страдања. Он каже: „Сербљи у много незгодније лежећој, од свију страна отвореној, страним државама окруженој земљи, борили су се сами својим средствима, смео рећи непознати целој Европи. Они су са неразумно много слабијим силама тукли непријатељске војске од 30 до 40.000 људи и никога не бијаше који би ова јуначка дела у новинама Европе тек опоменути само, а камоли похвалити и њима се дивити умео. Доста пута бивала су цела окружја опустошена и попаљена, људи, међу њима и свештеници, живи на колац натицани, жене и деца стотинама у робство одвођени и на све стране Турскога Царства продавани, сиромашна невина деца бивала су на поруганије христијанске цркве, а нарочито светог кршченија, с посмејатељним обрјадом у кључалу воду загњуривана, па никакве новине нису о ужасима оваквим спомињале да би Европу на сожаленије и учестије позвале“. Европа у то време није познавала Србе ни признавала њихове жртве у борби за своју слободу против феудалне „Турције“, за разлику од Грка који захваљујући античком културном наслеђу нису морали доказивати своје европско порекло и идентитет (Карацић, 1837; 1954: 50-51).

Новинске информације у Европи о српском устанку, обиловале су нетачним и нејасним подацима, а истина о Србији тешко и споро се ширила у Европи. Интересовање за Вукова дела је расло у вези са (актуелним) развитком српског питања између 1815-1833. године, када су била потребна меродавна и потпунија тумачења. Вук је давао таква тумачења, најпре у своме Рјечнику (Српски рјечник, Беч, 1818), затим у рецензији на спис Адама фон Вајнгартена *Über Serbien, Mit eine Karte* и у своме раду "Географическо-статистическо описаније Србије" (објављено у „Даници“ у Бечу, 1827), а такође у обимној Вуковој преписци у седам књига (1904-1912) и у коментарима у његовим првим збиркама српских народних епских песама. Вук је имао план да изради и етнографску карту становништва с обзиром на његове карактеристике језика и обичаја и припадности словенском односно несловенском живљу у лимитрофним областима, што се види из преписке са Вуком Поповићем и из чланка *Срби сви и свуда* објављеног у „Ковчежићу“ (1849).²

² Уреднику новина „Позор“ из Загреба Г. Ј. Мишкатовићу, који је написао провокативан текст да је у наслову рада *Срби сви и свуда* Вук хтео да каже, да су свуда све сами Срби, Вук је одговорио да то није истина, већ да је хтео показати, да је реч „о Србима свима, макар гдје становали“, као што би се немачки казало: „Von den Serben überhaupt“, те да је у раду казао да су „Срби само они који говоре срп-

ВУК КАРАЦИЋ И ПРВА ГЕОГРАФСКА ДЕЛА О СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ

Вукову пажњу привукао је спис о Србији с картом аустријског официра Адама фон Вајнгартена. Вајнгартен није писао географију Србије из научних већ из геополитичких и војностратешких побуда, по налогу војних власти које су му ставиле на располагање дотле дуго сакупљану и брижно чувану грађу о Србији у аустријским војним архивама. Ово дело имало је геополитичку намену, за прелиминарно одређивања граница Србије, које је уследило 1830. године. Због тога је за њу владало толико интересовање у бечким интелектуалним и војним круговима. На овој карти југозападна и јужна граница Србије обухвата простор до близу Сјенице, област Новог Пазара, Бањску, Вучитрн и Приштину (до испод Добротина), затим граница иде до Шар планине, Скопске Црне Горе и даље према Старој планини. Пљевља, Пријеполје и Сјеница означени су у Босни а Гусиње, Плав, Пећ и Ђаковица у Албанији (Терзић, 1997: 91-110). Вук је приметио да Вајнгартеново дело садржи доста погрешних представа и очигледних материјалних грешака, али је сматрао да „за невољу може задовољити тадашњу радозналост за тачним информацијама о Србији“ (Радојчић, 1927: 82, 53). Представе о Србији и околним српским земљама почеле су се мењати после појаве Вајнгартеновог историјско-географског списка. Овај аутор је имао највећи утицај на географске представе о Србији аустријских, али и других страних и домаћих географа и картографа у првој половини XIX века. Дело Вајнгартена о Србији, побудило је интерес стручне и шире европске јавности (пре свега историчара Леополда Ранкеа), „и утицало на Вука и на потоње српске ауторе“ (Петровић, 1980; Ракићевић, 1995). То дело је на српски језик превео Стефан Милошевић под насловом „Штатистическое описаніе Сербіе - со землеописаніемъ ове землѣ“ и објавио у Будиму (1822). Јован Цвијић је приметио да су у првој половини XIX века европски картографи, а пре свега немачки и аустријски, почели постепено сужавати појам Србије и овим именом означавати само ослобођену, политичку Србију (Цвијић, 1906: 44). „Аустријска картографија из прве половине XIX века а и касније, имала је пресудан утицај на формирање знања о Србији и околним српским земљама, како у европској науци и јавности, тако и међу самим Србима“ (Терзић, 1997: 91-110).

Вук је истраживао све за шта је мислио да је важно за доказивање српског националног идентитета - порекло и изворне карактеристике становништва, миграције, језик, писмо, духовно и културно наслеђе, веру, природно-географске одлике територије, дomete у области науке и уметности (Костић, 2014). Захваљујућу свом свестрано разуђеном таленту,

скијем језиком без разлике вјерозакона и мјеста становања, а за Чакавце и Кекавце нијесам казао да су Срби“ (Виктор Новак, Вук и Хрвати, 1966, стр. 464, према сачуваном концепту АСАНУ, 8225/23).

Вук је много допринео формирању нововековног српског национално-културног идентитета и постао је метафора српске нововековне културе. Вук се успешно бавио готово свим националним наукама и за свој народ је урадио много. Поред већ познатих његових заслуга на реформи српског језика, писма и правописа и рада на сакупљању народних умотворина, дао је значајан допринос на пољу историје, етнологије, географије и других националних наука. „Вук је био и први наш писац који се бавио историјском географијом, историјском етнографијом и први који се занимао демографијом и статистиком обновљене Србије“ (Стојанчевић, 1988, 17). Поред овога Вук је први српски етнолог, објективни историчар, књижевни критичар, биограф, преводилац, значајан је и као писац, а његово дело има елементе социологије, политикологије, географије.

Вука можемо сматрати и претечом српске геополитике. Целокупни Вуков опус, било да је реч о српској филологији, књижевности, етнографији, историји, географији - имао је и заједнички практично-политички или можемо рећи геополитички циљ - да увери европске научне и политичке кругове да су Срби историјски државотворан народ и да су српске земље цивилизацијски део Европе а не Азије, јер је претпоставио да ће се границе на Балканском полуострву мењати. Чак и када је говорио с Ранкеом о српском устанку и о ослобођењу, „он је имао пред очима корист нашег народа“ (Белић, 1934: 261-266). Знао је да је за српске устанике свака стопа ослобођене националне територије била светиња. Али треба рећи да Вук није био острашћени националиста, није стављао национални интерес изнад начела истине, правичности и правде, слободоумља и слободе. „У свима овим пословима главно је, или управо рећи једино, моје намјереније било корист и слава народа нашега: но мислећи да само оно може донијети праву и постојану славу што је истина, трудио сам се колико је више било могуће да истину изнађем и против ње ништа не кажем“. Код писања радова „националног“ карактера, Вук је био објективан и озбиљан писац, није себи дозвољавао дигресије у стилу националне романтике и патриотске сврсисходности, већ је износио научну истину на основу објективних чињеница, „па читаоци сами нека суде и пресуђују шта је за куђење шта ли је за хвалу“ (Карацић, 1861: 13). Сва његова истраживања - географска, историјска, етнографска, лингвистичка - имала су практични циљ, да уздигну и сачувају духовне вредности свога народа, које ће бити важне за очување српског културног идентитета као основног критеријума за географско одређивање српских земаља и српског етничког простора.

После два узастопна ослободилачка устанка које је немачки историчар Леополд Ранке назвао „Српском револуцијом“, Вук је био тај који је у првој половини XIX столећа обратио пажњу не само на српски језик и културу, него и на географске елементе српске државе - географски

ВУК КАРАЦИЋ И ПРВА ГЕОГРАФСКА ДЕЛА О СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ

положај, територију, границе, становништво, градове, административно-територијалну поделу и слично (Вукановић, 1947: 32-47; Ракићевић, 1996: 444-454). На основу Вукових географских знања и података које је објављивао, може се закључити да је највише истраживао Србију у границама Београдског пашалука и Црну Гору, шест нахија и Стару Србију мање, а још мање Босну и Херцеговину, Војну крајину и Војводину које су биле под влашћу две царевине - Турске и Аустрије. То не значи да Вук није знао да изван граница Србије има Срба, него није имао довољно научне грађе јер су теренска истраживања по тим земљама била небезбедна и третирана као шпијунажа. Он је неуморно истраживао и проверавао чињенице у циљу утврђивања научне истине. Није осуђивао грешке других и није се слагао са намерним искривљавањем чињеница и заобилажењем истине због неких политичких интереса. Вук је сам дефинисао свој начин рада, рекавши да се он трудио да страни народи упознају српски народ „с најбоље стране, колико је могуће не вријеђајући истине“. Због тога је стекао поверење и уважавање у европским интелектуалним круговима.

Вук је својим радовима и пријатељским везама у немачком говорном подручју, привукао пажњу неких значајних личности на пољу науке и књижевности, као што су били Јернеј Копитар, Леополд Ранке, Ами Буе, Јохан Волфганг фон Гете, Јакоб Грим и многи други. И Фридрих Енгелс је 1863. године писао Марксу: „Иначе, радим живо српски језик, песме које је скупио Вук Стефановић Караџић лепше разумем него иједан други словенски језик“ (Вукановић, 1947: 46). Веома уважени историчар тога доба Леополд фон Ранке (Вихе 1795 - Берлин, 1886), полазећи од става да историја не иде без географије, обратио се Вуку Караџићу као „српском Плутарху“, одличном познаваоцу српске историје, географије и етнографије, за помоћ при изради своје познате студије „*Die serbische Revolution*“, која је штампана у Хамбургу 1829. године. Вук је много путовао и много знао, али ипак није могао дати Ранкеу тачан географски преглед Србије, када му је давао податке за његову књигу „Српска револуција“. Вук је уступио Ранкеу географску карту Србије, која је била тек мало поправљена карта аустријског официра Адама фон Вајнгартена, а ту и тамо је учинио омашке. Главни недостатак Вукове и Ранкеове карте, састојао се у томе што је српско питање свела само на њен ослобођени део. Ранке у истом духу, описујући Карађорђевог поход на Сјеницу и Нови Пазар 1809. г., каже да је његов циљ био да „најпречим путем стигне у старо гњездо српског царства у Рашкој и на горњем Лиму, међу своје даље једноверце“ (Ranke, 1829). Ранкеово дело је наишло на добар пријем, тако да се као Србија задуго сматрало „само оно што је било назначено на карти коју је Ранке штампао“ (Стојанчевић, 1988: 30). Преко ње су знања о Србима и Србији ушла у интелектуалне и дипломатске кругове Европе и позитивно је утицала на

Мирко Грчић

развитак српске аутономије. После Ранкеовог дела, карту о Србији прештампао је у својој компилацији Вуков пријатељ Константин Посарт (Possart, 1838). Наводно је та карта коришћена приликом дипломатских преговора о Србији, особито приликом њених разграничења са Турском 1830. године (Радојчић, 1925: 23, 37-38; 1927: 41).

У европским интелектуалним круговима гледало се на све балканске народе па и на Србе у европској Турској, као на варваре а не на културне европске народе. Од темеља српске државе у Првом српском устанку 1804-1813 до признања државотворности српског народа на Берлинском конгресу 1878. године требало је седам деценија, а сви каснији напори и борбе за ослобађање још неослобођених српских земаља ишли су још теже. Европској интеграцији српске културе највише је допринео Вук Стефановић Караџић. По речима Јована Скерлића, „Вук је својим делом највише од свих историјских личности допринео јачању српског националног бића новог доба и такође је највише од свих историјских личности допринео укључењу Срба у европску цивилизацију. И тим прикупљањем народних песама, описивањем живота целог српског народа, истицањем етничке чистоте и националне особености српске, Караџић је можда главни творац српског национализма у деветнаестом веку“ (Скерлић, 1967: 270).

Европске владајуће елите, посебно у Аустрији, заинтересовале су се за српске земље, народ и културу касније, у вези са отварањем „Источног питања“ тј. питања расподеле турског наслеђа на Балкану после ослобођења од Турске империје и у вези са митом о Србији као земљи руда злата и сребра, о којима говори и сам Карађорђе у писму Наполеону. Стране истраживаче, а и самог књаза Милоша, мотивисао је мит о великим минералним богатствима у Србији, да предузму истраживања. Волфганг фон Хердер објавио је књигу *Рударски пут по Србији 1835*. године, у Београду, 1845. (52 стране). Ами Буе, аустријски геолог и географ немачког порекла, објавио је научну књигу *La Turquie d'Europe* (у Паризу, 1840) и Етнографску карту турских земаља Балканског полуострва 1849. године (прву те врсте).

Методологија Вуковог истраживачког рада

Као што су Карађорђе и Милош водили борбу за ослобођење од Турака, тако је и Вук Караџић био борац за национални препород и ослобођење од туђег утицаја у духовној сфери. У свом истраживачком раду полазио је од мисли да све што је претходно написано о Србији ништа не ваља и да све мора да се истражи, преиспита и преуреди на свој начин, према својим потребама. „Да се наш наковањ оспособи за ковање домаћег

гвожђа - то је била стална Вукова мисао“ (Ђурић, 1967: 13). И методологију истраживања је прилагодио потребама спознаје српске стварности.

Који су елементи Вукове методологије истраживања?

У првој фази стварања научног дела Вук је прикупљао и прибирао научну грађу, тежећи да она буде свеобухватна, свестрана и да потиче из више сигурних и проверених извора. Од научних метода који се и данас примењују у географији, користио је три основна: непосредно посматрање на терену, прикупљање одређених података у народу уз ослањање на „казиваче“ за које је сматрао да су најбољи познаваоци локалних прилика и на архивску грађу, рукописне и штампане књиге и друге научно-стручне изворе (литературу, статистику, разне извештаје, географске карте). У доба турске власти у Србији није било услова за егзактна инструментална мерења, теренска истраживања и картирања. Свако ко је нешто проматрао, бележио, скицирао, мерио, ризиковао је да буде третиран као „балкански шпијун“. Из тих разлога српска научна географија и картографија у старту су заостајале за европским достигнућима. Расположена географска и етнографска литература о Србији и Балкану била је оскудна и непоуздана. Када су географија и етнографија у питању Вук се служио и непосредним проматрањима на терену тј. аутопсијом и посредним прикупљањем и проверавањем података путем кореспонденције са својим помагачима са терена. За историјске теме је налазио податке (често и погрешне) у епским народним песмама и у народном памћењу.

Вук је комбиновао теренске методе опсервације, како сам каже „по властитом проматрању“ и прикупљање података и народних умотворина са терена путем кореспонденције са локалним „зналцима“ са којима се сусретао на својим путовањима. Вук се сусретао и дописивао са Кнезом Милошем и Михаилом Обреновићем, са Људевитом Гајем, Јосифом Драшковићем, Станком Вразом, спријатељио се са Хајдук Вељком Петровићем, дружио се у Шишатовцу са песником Лукијаном Мушицким, посећивао песникињу Милицу Стојадиновић Српкињу у Врднику, био гост Његоша и кнеза Данила Петровића у Црној Гори, сусретао се у Араду са Савом Текелијом а у Београду са пријатељем и истомишљеником Ђуром Даничићем. Што се тиче географских и етнографских података, највише су му значили Мојсије Георгијевић из Осијека, Вук Врчевић из Будве, Вук Поповић из Рисна, и многи други. Њему су се обраћали за податке и обавештења европски научници, као што су били историчар Леополд Ранке и геолог и географ Ами Буе, који су му се за то јавно захвалили.

Вук је почео да се бави географијом плански од 1820. године, када је писао критички осврт на Вајнгартенов спис и карту и схватио колико је

географија Србије важна али и слабо позната. Узора није имао. У то доба оснивачи модерне научне географије, Александар Хумболт и Карл Ритер, тек су објавили нека од својих великих дела. За Хумболта је географија природна наука, а за Ритера је она историјска. У центру пажње Ритера није Земља, него човек и његова веза с природом. У том смислу Ритер је „земљопис“ претворио у „науку о Земљи као дому човека“. Вук је такође, као и Ритер, сматрао је да се историја не може разумети без повезивања са географском средином. Немачки историчар Леополд фон Ранке користио је знања Вука Караџића, која су била у складу са његовом укоренењеношћу у родно тле, да напише географски увод у своје дело „Српска револуција“.

Вук је проучавао географску терминологију, сакупљао податке и другу грађу, описивао, систематизовао и по могућности објашњавао узроке географских појава. Вук није имао природњачко образовање па није ни улазио у физичко-географску проблематику, није расправљао о ономе што ни сам није знао. Више се бавио антропогеографским и етнографским питањима и њиховим узајамним везама и то првенствено на просторима тадашње Србије, Црне Горе и Боке Которске, кроз које је више пута пропутовао. „Основна је одлика Вуковог рада да се он још двадесетих година заснивао на прецизно постављеном опсежном плану будућих истраживања, који ће затим деценијама извршавати и испуњавати садржајем у својој јединственој етнографско-фолклорно-филолошкој делатности. То је истовремено био и план његове свеукупне културно-револуционарне делатности у којој је етнографија имала веома знатан део...“ (Радовановић, 1973). На путовањима Вук је бележио своја запажања о природи и народној култури, успостављао везе са писменим „људима из народа“, које би касније по потреби могао консултовати о неким додатним питањима. У уводу књиге „Црна Гора и Бока Которска“, Вук укратко наводи план разматрања питања која су проистекла из властитог проматрања или црпена „из несумњиво поузданијех оригиналнијех извора... Наша је при овом тежња да описујемо просто, јасно и истинито без сваког романтичног кићења“ (Караџић, 1975).

У писму Копитару 1826. године, Вук је изложио свој план путовања по лимитрофним српским земљама, који је потом делимично и остварио: „Што се тиче путовања, ја би најприје желио отићи преко Рватске, Далмације, Дубровника и Боке Которске у Црну Гору, и оданде, докле се може, у Ерцеговину. На путу овом гледао би сам: а) да познам добро језик и обичаје овије народа, б) да тражим по намастирима и по црквама... како стари штампани, тако и рукописни Славенски књига, в) да сакупим што је више могуће грађе за Географију и Штатистику овије земаља. Потом желио би сам отићи у Свету Гору, да видим какви онђе, особито у Хиленднару, има Славенски рукописа, и да и све опишем; ако би допустло вријеме и

опстојатељства, отишао би сам радо и у Маину, и обишао би сву Морију, Албанију и Бугарску с горе поменутим намјеренијем“ (цит. Радовановић, 1977, 271). Велики српски географ Јован Цвијић, је као и Вук практиковао теренски метод прикупљања грађе и дао значајан допринос српској географској терминологији, националној географији и сродним наукама.

У другој фази рада Вук је вршио критичку обраду прикупљене грађе и процену њене веродостојности, изворности и аутентичности, с обзиром на поузданост извора и логичност података. Вук је прикупљао податке са терена преко својих поузданих сарадника, које је упућивао у рад, слао им директна питања и тражио понекад додатне одговоре. У Вуковој преписци налазе се извештаји његовог поузданог дугогодишњег сарадника Вука Поповића са терена Боке Которске, о миграцијама Црногораца у Србију и о узроцима тих миграција (1855. и 1860. године), о становништву и његовој верској припадности у Котору, Будви и Херцег Новом (1859), као што је већ раније послао за Рисан, Пераст и Доброту, о броју цркава, о броју села, кућа и душа, или барем пушака, у Маинама, Поборима и Браићима у Кривошијама. И какви људи живе у Шестинама, и Мрковићима (барска нахија), односно каквог су закона (тј. вероисповести) и којим језиком говоре: арбански, српски или турски?

Највише су га занимали подаци о становништву и насељима, миграцијама и пореклу становништва. Вук је на основу сакупљених података указао на етапне миграције, које је познати географ Јован Цвијић дубље истражио и назвао „метанастазичке струје“. Још 1821. године, у вези са проблемом различитих дијалеката, Вук је писао: „Какогођ што се у Сријему ријетко може наћи који човјек кога се дјед или прајед није доселио из Србије, тако се у Србији ријетко може који наћи, кога се стари нијесу доселили из Ерцеговине (а шта ћемо даље, ево и данашњи дан у Сријему и у Бачкој и у Банату, нијесу ли најзнатнија племена српска Ерцеговци од старине, н. п. Чарнојевићи, Стратимировићи, Вуковићи, Паликуће итд.); и зато се каже: Ерцеговина свијет насели, а себе не расели“. Ову изреку Вук је допунио у првом издању Пословица (1836): „Херцеговци се много селе и у Црну Гору, особито по граници њеној, али их се највише насељава у Србију, као што се и Сријему много људи опомињу и приповиједају да су им се стари доселили из Србије, тако и у Србији доказују да су из Херцеговине“ (Радовановић, 1977: 371).

У трећој фази, Вук је приступао писању научног дела, вршећи систематизацију критички обрађених чињеница и њихову интерпретацију, у циљу научног објашњења узрока (генезе) проучаваних појава и процеса. Он је био мајстор писане речи и израза, а не картографских и графичких метода, нити фотографије. Тачније, „није сам радио никакве карте, нити фотографије истраживаних простора“ (Васовић, 1987). „Треба имати на

Мирко Грчић

уму и то да је Вук своје проучавању српског народа, његова језика, живота и обичаја, дао ону неопходну географску компоненту распрострањења... и њихов лексички израз“ (Радовановић, 1977: 271). „Вуку припада огромна заслуга што је остварио кооперацију географије, историје и етнографије. У Вуково доба, то је било веома мучно извести, а Вук је у томе успео и поставио путоказ за научни рад нараштајима који долазе“ (Вукановић Т., 1947: 39).

Посебно га занима питање географског положаја. Једно писмо из фебруара 1863. садржи описе положаја и називе насеља у Пиви. У тексту о Црној Гори дао је кратак опис Боке, сматрајући да је то потребно „да би се Црна Гора лакше могла описати и познати“. А у чланку Бока Которска више од половине грађе се односи на приказ њеног географског положаја у простору Јадранског приморја. Васа Чубриловић је у предговору књиге Црна Гора и Бока Которска (1953), истакао Вукову далековидост што је „стотину година пре уједињења Боке и Црне Горе повезао ове земље и приказао целину“ њихову „што показује колико је имао смисла и осећања за географске и историјске повезаности наших земаља“ (Чубриловић, 1953).

Вукови етнографски и географски описи предмета и појава материјалне културе, као што су описи типова и положаја села, типова кућа, начина коришћења земљишта, сточарска кретања и слично, били су релевантни не само као информативна географска грађа о руралним просторима, него и као основа за методологију потоњих антропогеографских проучавања истих тих предмета и појава у Србији. Он је уз етнографију дао значајну основу за развој антропогеографије, те се с правом „може сматрати за пионира ове научне гране“ (Лутовац, 1966).

Вук је по духу био практичар - реформатор српске духовне културе и зачетник националних наука. Није се бавио описима одређених крајева и земаља са аспекта неке стриктно одређене науке. Његова дела о Србији, Црној Гори и Боки Которској истовремено су и етнографска и географска и историографска. Такав мултидисциплинарни дескриптивни приступ налазимо касније у радовима његових следбеника о појединим окрузима у Србији, који су објављени у „Гласнику Српског ученог друштва“, као и у делима М. Ђ. Милићевића Кнежевина Србија (1867) и Краљевина Србија (1884), В. Карића Србија - опис земље, народа и државе (1887), у неким регионалним антропогеографским студијама у едицији „Насеља и порекло становништва“ па и у Цвијићевим антропо-географским делима.

Прва национална географија Србије Вука Караџића

Још у своје „Српском рјечнику“ (1818. и 1852. године), који је био замишљен као лексикон првенствено језичке грађе, Вук је дао много

географске грађе, па се може сматрати као „први географски лексикон у нас“ (Ракићевић, 1995). Ту као одреднице фигурирају појмови нахија, кнежина (део нахије), срез (део кнежине), крајина, село и други. Вук је на основу географских топонима, хидронима и оронима, дао оријентире за географију српског етничког простора. Тако је у Србију тога доба урачунао: 1) читаву ослобођену територију у Устанку 1804-1813. године, што ће рећи територију Србије до ратова 1876-1878. године и 2) део територије која је и даље остала под турском влашћу а која се налазила у правцу јужних граница Карађорђево Србије“ (Стојанчевић, 1988, 18). Као неослобођене крајеве географске Србије Вук је сматрао: 1) гравитационо подручје из слива Јужне Мораве; 2) Косово; 3) Метохију; 4) цео узводни ток Ибра и његов речни слив (до уласка у Београдски пашалук); 5) Стари Влах. О тим крајевима имао је површне, често и погрешне представе о хидрографији, орографији и положају градова. Вук није имао поуздану географску карту ових предела, тако да су његове топографске представе граница још неослобођених крајева на југу на неким местима биле непрецизне или неодређене. Он је сматрао да све што је до тада писано о Србији не вреди ништа (Радојчић, 1925: 23, 37-38; Радојчић, 1927: 44-45). Желео је да напише Географију Србије, али није имао довољно научне грађе ни књишког знања за тај тежак задатак. Његов план рада у области географије био је да сазна и унесе народне географске називе у свој „Рије-чник“, и да напише географски увод у историју Србије. Остварио је само део тог плана 1827. године, када је објавио знаменито „*Географическо-статистическо описаније Србије*“ са једном географском картом у прилогу (Караџић, 1827).³ Тај рад по концепту је сличан Вајнгартеновом спису, а и географска карта у њему била је тек мало прерађена и допуњена Вајнгартенова карта Србије, са још увек доста погрешних географских представа.

Иако није био школовани географ, Вук је схватио суштину географије – њено јединство, односно, „да опис народа не иде без описа земље“ (Вукановић, 1947). Зато његов спис има два дела: I - Описаније земље (страна 26-74) и II - Описаније народа (страна 74-120). У Предговору (25-26) Вук пише: „Како су се планине разгранале и како воде теку, то сам метнуо по Географији, наштампаој 1820. године у Аустријском војничком журналу; него сам нешто поправио што сам управо знао. Само не могу бити добар за имена планина на десној страни Велике Мораве, н. п. Мосна, Голубињска планина, Ам; а остала (мислим да) су поправљена као што треба“.

³ Географски факултет Универзитета у Београду, поводом 120 година од свог оснивања, издао је фототипско издање Вуковог дела „Географическо-статистическо описаније Србије“ из 1827. године.

Мирко Грчић

У I делу, „*Описаније земље*“, су одељци: 1. Границе, 26-27; 2. Површје земаљско, 27-29; 3. Планине, 29-33; 4. Равнине, 33-34; 5. Воде, 34-41; 6. Градови и вароши, 41-58; 7. Путеви; 8. Раздјеленије земље; 9. Имена села, 58-74;

У II делу, „*Описаније народа*“, су одељци: 1. Преглед старе историје 74-78; 2. Турско господарство над Србима, 78-89; 3. Ајдуци, 89-96; 4. Кнезови и кметови, 96-99; 6. Домаћи живот, 99-107; 6. Закон (вјера), 107-118; 7. Школе, 118-120.

У одељку „*О границама*“, Вук пише: „Србија граничи од сјевера Савом и Дунавом с аустријском границом и Влашком, од запада Дрином и Босном до Вишеграда, па оданде Лимом с Ерцеговином, а од истока Тимоком с Бугарском. Све су главне границе саме по себи извјесно назначене, к њима још да узмемо и од југоисточне стране Стару планину (Хемус) која дијели Србију од Маћедоније (заправо Бугарске, прим. М. Г.); али од југа и југозапада тешко је за сад праву границу назначити; јер н.п. у најновијим мапама од Србије Метоија, ђе је Призрен, столица српских краљева и царева, Пећ, Српска Патријаршија, и намастир Дечани, остаје у Арнаутској (Албанији). Ако је Шара планина с ону страну Метоије, онда је она права граница између Србије и Арнаутске“ (Караџић, 1827: 26/7).

У одељку „*Површје земаљско*“ Вук помиње Суву планину, или Сувару, као границу која дели Србију од Бугарске (исто, стр. 32). „Овде је Вук нејасан, односно несигуран: држећи се очевидно Вајнгартенове карте из 1820. године, он је ту, због необичне локације и правца пружања Суве планине, погрешно“ (Стојанчевић В., 1964; 1988: 26). Вук је релативно добро познавао планине северозападне Србије, али не и југоисточне Србије. Ту је погрешно у погледу локације Старе планине и Суве планине и у обележавању границе Србије на сектору према Бугарској. Нека погрешна имена планина и река узео је из Милошевићевог превода Вајнгартеновог описа и са његове карте Србије. Неке називе планина Вук је преузимао из усмених казивања те их је тешко или немогуће идентификовати. На пример, планине између Ниша и Тимока назива Мосна планина... „у којој је знатно висока планина Ртањ“, Сошица је „десно од Медведника“, Клијештеница „лево од Котленика и Гледићких планина“, Голубињске планине „изнад Параћина“, „Ајдучке планине“, „Ам“, „Печке планине“. У недатираном писму Вуку, вероватно из 1845, Јована Гавриловић пише: „Ам планина у округу краинском нема. Она је означена у карти Бугарског, који је копирао старије карте немачке. Те планине нема у карти Миленковића и Чиркова; јер су они већ добро знали да те планине нема у Краини Неготинској“ (Караџић, Преписка VII, 1965: 432). По Драгутину Петровићу, Голубинске и Ајдучке планине су данашњи Кучај, Ам планина је данашња Бељаница (Петровић, 1997: 23). Вук је преузео неке погрешне

представе о геотектонском склопу са старих карата из XVI-XVII века, када пише да је Стара планина или велики Балкан „Хемус“ или „централно било“, а Цвијић је касније утврдио да такво било не постоји. Такође, Вук тврди да је планина „Црна Гора стари Орбелус“ (Караџић, 1827: 32), мислећи на Скопску Црну Гору, иако до данас није утврђено на коју се планину тај стари назив односио. Пише да Српска Морава или Ибар извире у планини Сребреници, мислећи можда на Ново Брдо где су у XV веку били познати Новобрдски рудници гламског сребра (лат. *argentum de glama*) са примесама злата.

У одељку „*Воде*“, Вук није сигуран када говори о речној мрежи у горњим деловима сливова Дрине и Мораве и о изворима термоминералних вода. Наводи четири Мораве: 1) Западну или Босанску, 2) Јужну или Српску, која се зове и „Ибар“, 3) Мораву „што тече поред Врања“ и 4) Источну или Бугарску, која се зове и „Бинч-Морава“, али има погрешних представа о локацији њиховог ушћа и која се река у коју улива (Караџић, 1827: 37-38).

У одељку „*Градови и вароши*“ Вук дели насеља према степеновању управних функција на градове, вароши (које имају „своје наије као и градови“), варошице („које немају своји наија“) и паланке. У саставу тада још неослобођене Старе Србије (коју дели на Косово, Метохију и Стари Влах), навео је следећа насеља са кратким приказом детерминанти њиховог географског положаја, физиономије и историјског значаја: Ниш, Нови Пазар, Призрен, Љесковац (Лесковац), Прокупље, Врања (Врање), Приштина и Вучитрн, Пећ и Ђаковица, Сјеница, Куршумлија, Митровица, Бањска и Ново Брдо. Такође наводи српско културно-историјско наслеђе: око двадесет „градишта“ и „зидина“ на територији Карађорђево Србије док на неослобођеној територији Србије под Турском помиње само Корвин град (Курвинград), Маглич и Рогозно али напомиње да „даље на југу без сумње има још много зидина од стари знатни градова и градића о којима се за сада не може ништа казати“ (Исто, стр. 51/2). Такође наводи и неколико манастира: Студеницу, Дечане, Сопоћане.

Одељак „*Раздјељеније земље*“ представља „магистралан приказ из политичке географије Србије“ (Стојанчевић, 1966). Овде Вук даје приказ административно-управне поделе Србије под турском управом, уз одређене омашке. Вук најпре наводи санџаке у доба турске власти, који су се делили на пашалуке, а ови на нахије (које су се углавном поклапале са кадилуцима, као областима судске надлежности кадија). Србија је административно била подељена између пет пашалука. Он каже да је више од пола Србије припадало београдском пашалуку, који се делио на тринаест нахија. Неослобођени делови Србије под турском припадали су босанском, видинском, скадарском, румелијском и адакалском пашалуку и

делили су се на девет нахија. Нахије су, по Вуку административна „подручја једног града докле он заповиједа“. Вук даље наводи кнежине, као географско-привредне целине, тј. као самоуправне установе српског народа под турском влашћу (територијално појму нахије одговарао је појам оборкнежине). Слично томе су били срезови, као мале административно-територијалне јединице које су створиле српске власти у току Првог српског устанка и за време власти кнеза Милоша. „У сваком случају, и кнежине и срезови нису могли прећи границе једне турске нахије и заћи у другу“ (Стојанчевић, 1966). Тек после Хатишерифа 1830. године, којим је Султан Махмуд II признао Кнежевину аутономију и независну државну управу, почеле су веће административно-територијалне промене. Вук такође говори о племенским територијама. Осим овог „политическог раздјеленија“ каже Вук, „још ђекоја имена опомињу на старије народно раздјеленије Србије на веће комаде“, по данашњој терминологији вернакуларне регије, као што су: Косово, Метохија, Стари Влах, Мачва, Браничево, Шумадија и др. (Вук, *Географическо-статистическо описаније Србије*, 1827, 97). „Ово је први покушај регионализације у историји наше географије“ (Васовић, 1987: 11).

Иако у наслову Вукове књиге стоји „Географическо-статистическо описаније Србије“, статистички подаци у њој су оскудни. Ту је дао попис села Београдског пашалука (укупно 1424 села), са жељом да тај попис прошири кад буде могуће „и у свим другим земљама куда Срби живе“. Имена села у тринаест нахија Београдског пашалука, Вук је преписао из званичног „арачког тевтера“ (пореског списка) за 1822. годину (Караџић, 1827: 58), десет села је Вук из неких разлога изоставио. За Србију изван Београдског пашалука, Вук је накнадно дао попис села са територије тзв. шест нахија, осим за Крушевачку, укупно 631 насеље, и навео насеља са муслиманским становништвом (Караџић, 1828: 222-234). Конкретан и садржајан, овај Вуков попис је задуго служио као документациона основа за научна истраживања о географији, етнографији и демографији Србије, све до појаве Милићевићеве „Кнежевине Србије“ 1876. године (Стојанчевић, 1966; 1988: 31, 33).

У поглављу „*Домаћи живот*“ Вук каже да „свуда Турци живе само по градовима и по варошима и паланкама, а Срби само по селима“, што значи да „народ српски нема други људи осим сељака“ који „живе понајвише у задругама“ у којима има више породица. Вук наводи да мала села имају око 15 кућа, средња око 50 а велика преко 100. Преко 150 кућа имала су села Медвеђа у јагодинској нахији, Рановац у пожаревачкој, Бадовинци, Ноћај и Богатић у шабачкој, преко 200 кућа имало је тадашње село Свилајнац а највеће село у Србији са 236 кућа било је Ацибеговац (Велика Плана). Вук дели села о типу на разбијена и збијена. „По равним мјестима,

особито по наји Пожаревачкој и по Мачви, куће су по селима доста близу; али су по брдима тако раздалеко, да је њекоје село од 40 кућа веће од Беча“ (Карацић, 1827: 123).

Вук је у приказу Вајнгартенове карте проценио да је Србија у границама из времена Првог српског устанка имала око пола милиона становника. У „Описанију Србије“ процењује да „она има у себи, од прилике, иљаду четвороугаони миља, на којима живи око 1,000.000 душа“ (Карацић, 1827: 27). У преписци процењује да у Србији живи око једна трећина свих православних Срба, а остале две трећине су распоређене у аустријском царству, и у Босни, Херцеговини и Црној Гори (Карацић, Преписка III, 1909: 434). Вук је у „Пјеснарици“ истакао да је „језгро српског рода и најчистијег језика... између река Дрине и Мораве“ а у преписци означио српски етнички простор „од Јадрана до Тимока“, с напоменом да ту има, местимично, и Турака (укључујући Арбанасе и босанске муслимане), Влаха, Цигана. На другим местима Бошњаке сматра Србима „турског закона“. Влахе, Бугаре и Цигане (Роме, прим. М. Г.), помиње више узгред. У писму Шафарику 1827. године Вук пише: „Сад ћу нешто да Вас опоменем. Немојте Ви Србе бугарити. Не само што Љесковчани и Приштинци нијесу Бугари, него и сами Видинци и Типровчани и Пироћани по језику су ближе к Србима, него к Бугарима (премда не говоре чисто ни једним језиком)“.

Вукова дела, а посебно „Географическо-статистическо описаније Србије“, била су предмет критичких преиспитивања, „хваљења и куђења“, са различитих страна и научних аспеката. На физичко-географске описе и на географске топониме, као и на економско-географске опсервације у Вуковим делима обратили су посебну пажњу географи Милисав Лутовац (1966), Милорад Васовић (1987) и Драгутин Петровић (1997). Историјско-географским, политичко-географским и демографским садржајима Вукових дела, у контексту конкретних друштвено-историјских околности у којима је он живео и стварао, бавили су се историчари Владимир Стојанчевић (1964; 1966; 1988) и Реља Новаковић у напоменама и објашњењима у Сабраним делима Вука Карацића, књ. VIII. Етнографске елементе у Вуковим делима обрадили су Татомир Вукановић (1947), Миља Радовановић (1973), Иван Ковачевић (2001) и многи други.

Вукова географија Црне Горе

Вук Карацић је у време Петра II Петровића Његоша објавио на немачком језику књигу „Црна Гора и Црногорци: Прилог познавању Европске Турске и српског народа“ (Karadschitsch, *Montenegro und die Montenegroi-*

Мирко Грчић

ner: *Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des serbischen Volkes*, 1837), на основу података које је прикупио у тим крајевима 1834. и 1835. године. Вук је имао намеру да књигу о Црној Гори и Црногорцима изда на српском језику, а немачко издање је било само извод из рукописа на српском језику, чији се оригинал изгубио. Ово Вуково дело садржи осам одељака: Земља, Људи, Преглед историје, Начин правитељства, Живот са сусједима, Начин живота, Закон (вјера) и наука, Нарави и обичаји. Дакле, Вук је дао географски опис земље, сажето и информативно, задржавајући се углавном на описивању и приказивању земље и људи Црне Горе. Описујући прилике у Црној Гори и Боки Которској, користио је метод упоређивања географских и етнографских карактеристика са Србијом. Том књигом је Вук Караџић открио европској географији, етнографији и историографији, и културном свету уопште, постојање црногорског народа и црногорске културе. У њој је Вук описао Црну Гору као егзотичну земљу и неке етничке, социјалне и културне особине црногорског родовско-племенског друштва. То је било право откриће за Европљане, с обзиром да су они о Црногорцима, који су вековима били изоловани и заборављени на периферији Османске империје, у планинском залеђу јужног Јадрана, имали површне и нејасне представе. Поводом великог интересовања које је та књига изазвала код немачке читалачке публике, Јернеј Копитар пише Вуку у јуну 1838. године: „Ви сте једини криви што сад цео свет, па и сами краљеви, путују у Црну Гору и у Србију“ (Стојановић, 1924: 448). Нешто касније Вук је објавио чланак *Бока Которска*, у „Ковчежићу за историју, језик и обичаје Срба сва три закона“ (Беч, 1849). Љубомир Стојановић је превео с немачког Вуков опис Црне Горе и Црногораца, додао испред тога Вуков прилог о Боки Которској из Ковчежића за 1849. годину и то је објављено 1922, године у издању Српске књижевне задруге, под насловом *Црна Гора и Бока Которска* (Београд, 1922, коло XXIV, бр. 161, стр. V+111; са једном картом у прилогу (превод и редакција Љуб. Стојановића). Одломке рукописа описа Црне Горе и Црногораца на српском језику пронашли су и објавили Васа Чубриловић (Вук Стеф. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд 1953) и Богдан Шарановић у часопису „Прилози за књижевност, језик и фолклор“ (Шарановић, 1954).

Развој националне картографије у Вуково доба

Вук је био свестан да народ са државотворним амбицијама мора да има свој језик и књижевност, писану историју и територију. Да би се те амбиције успешно спровеле, потребно је да се на томе усаглашено ради у

националним наукама. Када је реч о територијалним питањима, ту су најпозваније географија и картографија. Вук је још као ђак Велике школе 1808. године приметио значај географије и географских карата, јер је касније истакао да је наставник Иван Југовић „био из реда најученијих и најпаметнијих Срба“ и да је „уз историју говорио често и о географији, и зато је набавио неколике мапе, које су на зиду биле објешене“ (Караџић, 1860: 82). Из Вукове преписке се види да је Вук био рецензент и колекционар етничких и географских карата српских земаља, које је проучавао. Он је дао велики публицитет Вајнгартеновој карти и мотивисао друге ауторе да се баве израдом бољих карата. Када је објављен спис Адама фон Вајнгартена (Adam von Weingarten, 1788-1831), аустријског генералштабног капетана, у аустријском војном часопису за 1820. годину под насловом „Über Serbien. Mit einer Karte“, Вук је реаговао низом китичких примедба, „што је била прва географска критика у српској литератури“ (Петровић, 1980). Вуков критички приказ превео је на немачки и објавио у Бечу Јернеј Копитар (1820).⁴ Вајнгартенов спис са картом био је мотивисан војностратешким циљевима Аустрије на Балканском полуострву. Бечки ратни архив је по Вајнгартеновој карти Србије сачинио списак од око 845 места и по Копитаревој препоруци, поверио Вуку, као познаваоцу терена, да уз немачку транскрипцију дода и домаће називе. У другом ступцу он је својеручно дописао 150 назива ћирилицом, а у трећем ступцу 149 назива ћирилицом. При дну списка је забелешка: *Berichtigungen zur Karte von Serbien, welche in der militärischen Zeitschrift erschienen. - Verfasst von Wuk.* Вук је приказао административну поделу Србије и дао списак места уз Вајнгартенову карту (Новаковић, 1972: 253-273).

За Вука Караџића био је тежак задатак да напише објективну оцену о Вајнгартеновом опису Србије. „Као што је познато, у време када је писао географију своје земље, Вук није знао унакрст целу Србију. Није добро познавао југоисток Србије. Његова жеља да оде у Лесковац остала је неиспуњена. Усмена казивања и Вајнгартенова карта били су му главни извори географских информација. Он је познавао само северозападни део. Али он

⁴ Вук је сачинио оцену списка *Über Serbien, Mit einer Karte. Von A[dam] von Weingarten, Hauptmann im kaiserl. österreichischsen General-quartiermeisterstable* објављен у листу „*Österreichische militärische Zeitschrift*“ (I/1820, Heft 1, 62-92, Heft 2, 153-181). Нешто прерађен текст Вукове рецензије К. Копитар је, у преводу на немачки, објавио у „*Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*“ (1820, № 80, 317-320), потписан са В.С., што је могло означити и Вукове ћириличне иницијале (Вук Стефановић), и, с више логике, [Копитаре] латиничке (Bartolomeus Copitar), што је дало основа приређивачима да текст уврсте међу његове списе (Добрашиновић Г., 1993, 8). Вајнгартенов спис и Вукову рецензију прештампао је Никола Радојчић (1927, 48-79, 80-86, односно 87-95).

је ипак толико видео и толико о њој слушао да је имао тачне представе и солидну предспрему да се критички осврне на дотадашње географске карте Србије и да у споразуму са Копитаром одабере баш Вајнгартенову географску карту српских земаља и да је преуреди. Као што се добро зна, Вук је имао дивно поштење, које се читује и у Вуковом географском раду о Србији. Оно што није сигурно знао, није замерао ни другима“ (Радојчић, 1927: 39).

У рецензији Вајнгартеновог списка и карте Србије, Вук је указао на доста погрешних представа о Србији на тој карти, највише замењујући туђе топониме домаћим називима планина, река итд., додао границе нахија, уписао извесна места, манастире и области, прецртао нека места и мочваре, уцртао неке топографске знаке без назива, уписао неке бројеве (можда нумерацију нахија). Вајнгартен је на својој карти означио географске границе Србије, које су обухватале и неке још неослобођене крајеве и градове Нови Пазар, Вучитрн, Бањску, Приштину, Куршумлију и Прокупље, Ниш, Лесковац, Врање и Ново Брдо. Изван тих граница изоставио је Пирот, Метохију са Пећи и Ђаковицом, Нову Варош и Сјеницу. На крају, у критичком осврту на Вајнгартенову карту Вук је истакао примедбе са примерима: 1) Погрешну топонимику („имена су у њој врло покварена“); 2) одсуство ваљаног правописа у транскрипцији („нема никакве ортографије, него се мора погађати“); 3) незналаштво („ђекоја мјеста криво метнута“) и 4) „ђекоја су знатна мјеста изостављена“ (Новаковић, 1972: 838-870).

Вук је сматрао да, пошто је Вајнгартен већ желео да уцрта границе Србије шире од Београдског пашалука, није требао изоставити ни „Метохије (ђе је Призрен и Пећ и Ђаковица). Па онда на цјелој карти старе Србије требало би назначити бојом границе Бијоградског пашалука“ па онда другим бојом границе сваке нахије, па и нахије опет имају своја раздјеленија различни имена н.п. Јадар... и Рађевина; у Шабачкој нахији Мачва, Поцерина (или Поцерје), Тамнава; тако се неколико нахије између Мораве и Колубаре зову Шумадија, па и Шумадијске нахије може бити да се раздјељују на кнежине различни имена, као у нахији Јагодинској што се зове Левач и Темнић, тако онамо има мјеста која се зову Груза, Жупа, још даље Косово, Метохија и т.т. а доље преко Мораве Браничево, Омоље, Звижд, Ресава, Крајина, Кључ, Црна Ријека и т.т. Свију ти мјеста границе људи ондашњи знаду у длаку и по најпустијим планинама. Тако што вриједно би било назначити границе, докле су били Србљи прошавших година...“ (Радојчић, 1927: 82 (у немачкој верзији 53).

Вук није израђивао карте, али их је проучавао и кориговао. Из Вукове збирке од око 30 географских карата, само три су остале у његовим архивалијама, а остале су уступљене Географском заводу Велике школе и

ВУК КАРАЦИЋ И ПРВА ГЕОГРАФСКА ДЕЛА О СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ

нестале у време Првог светског рата. У писму Ј. Цвијића, управника Географског завода, Пери Ђорђевићу, од 11. јула 1895. године пише: „Част ми је известити Вас, да је Географски завод Велике школе добио на чување 13 књига и 26 карата из књижевне посмртнине Вука Стеф. Караџића, које сте ми Ви као Председник Одбора за издавање Вукових дела послали, а по решењу Господина Министра просвете...“ (АСАНУ, 8552/256-ф/VI).

Уз наведено писмо Цвијић је приложио списак примљених књига (АСАНУ, 8552/256 т XIX): 1) Dr A. Boué, Die Karte der Herzegowina, des südlichen Bosniens und Montenegros von Hernn de Beaumont. S. A.; 2) Ami Boué, Ubr Viquesnele Neue Karte von Thracien einen Theile Macedoniens und Mösiens. S. A. am d. Sitzungberichte der math. naturh. Cl. 1854; 3) Fortis, Reisebeschreibung. Dalmatien B. I, Bern 1797; 4) Galletis, Allgemeine Weltkunde, Pest 1854. IX Aufl. 5) Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, Wien 1861. 6) Iwan Kamenzku, Servien, eine hist. geogr. statist. Skizze. Berlin 1808. 7) Кеппенъ Обь этнографической картъ европейской картъ европейкой России. Спб. 1853; 8) Nösselt, Hanbouch der Geogrphie II Th. 1841; 9) Jan Paploński, Objas'nienie mappy slaviańszcziny lechickiej z wieku X-XII i prun wieku X-XIII. Warszawa 1862; 10) Neueste Länder - und Völkerkunde III Band, Prag 1820; 11) Уставъ императорскаго русскаго географическаго общества. Спб. 1850. 12) Compt-rendu de la société imperiale russe de geographie pour l'année 1851, 3, 4; 13) Etnographie de la Turquie d'Europe par g. Lejean (Ergänzungsheft N. 4 Mitheilungen Petermann) 1861. Потом следи списак примљених карата: 1) Јов. Бугарски, Карта княжества Србије, Београд 1845; 2) Јов. Миленковић, Карта од Србије и нахије пожаревачке; 3) С. Текелија, Карта Српске, Босне, Далмације, Дубровне и Црне Горе; 4) Ćirkof A., Karte de la Serbie; 5) Carte de la principauté de Serbie et des pays environs, Paris, 1850; Kipert, Bosnien und Dalmatien; 7) Le comte Fedor de Karacsay, colonel au service d'Autriche, Carte du pays de Montenegro; 8) Карта княжества Црне Горе 1843; 9) Carta perspettiva delle censuarie della Dalmazia 1853; 10) Fr. Kanitz Original-Karte von Donau-Bulgarien und dem Balkan; 11) Karte des 1ten Banat, Grenz-Reginemts No. 10; 12) G. Mayr, Karte von Süd-Tirol, München 1860; 13) Zemljevid carevine Austrijanske и južne Njemačke, zatim Švajcarske, Talianske, europejske Turske i Grčke, od Dragutina Seljana, Веџ 1847; 14) Neigebaur, Karte von Süd-oder Neu-Russland; Breslaw 1855; 15) Этнографическая карта евро[ейской] России; 16) Steinhäuser, Karte von Süd osteuropa. Wien; 17) Gortambert, Nouvel atlas de Geographie moderne. Paris; 18) Richard, Atlas portatif itineraire de l'Europe. Weimar 1818; 19) Feh. v. Czoernig, Ethnographische Karte; 20) Karte des Kriegsschauplatzes des europäischen und asiatischen Türkei II Aufl.; 21) Karte des deutschen kriegsschauplatzes; 22) Charpentier, Nouveau plan itineraire de Paris

1852; 23) Berghaus, Strassenkarte der Alpen und der nördlichen Apenin, Gotha 1859; 24) Album von Ober-Oesterreich und Salzburg; 25) Карта на сегашна Бугарија, Тракија, Македонија и на прилџжащитѣ земли, сасѣ иждивението на Гна Димитрија Хадџи. - Руссета. Страсбургѣ 1843; 26) Карте Аустроугарске секције IV, V, VII и VIII (Добрашиновић, 1993: 5-22).

Из Вукове преписке види се да је већину аутора карата Србије лично познавао и био у току са њиховим картографским радом. Једна од три сачуване карте међу Вуковим архивалијама је Карта Србије (Karte von Serbien), на којој су вршене неке исправке ћириличним писмом. Зна се да је Вук вршио исправке на некој карти, али је није објавио. У наслову те карте је записано па прецртано Земљопис од Србије; назначене су и стране света; разграничене нахије и на српском језику уписана нека места и подручја (Азања, Кулич, Костолац, Троноша, Дебрц, Дубоки, Островгол, Вјенчац, Пра[х]ово, Манасија, Враћевшница, Борач, Зајечар, Сталаћ, Ерцеговина, Митровица, Жича). На рубовима дометнути су топоними: Налосница, Двориште, Увац, Лим, Тројан, Брусница, Призрен. Извесна места су подвучена или прецртана. На полеђини запис: Земљопис од Србије написао Д[имитрије] П. Т[ирол]. Забележене су још неке напомене, затим скица поречја Лаба, Ибра и Ситнице. Такође и неки записи туђом руком (ASANU, 8552/48a (3); Добрашиновић, 1993: 6). На полеђини има неколико напомена на српском и наслов: Земљопис од Србије, написао Д. П. Т. што значи да је исправке унео Димитрије П(анте) Тирол (1793-1857), географ и Вуков следбеник. Не треба искључити могућност да је исправке на овој карти уносио сам Вук (Грчић, М. и Грчић, Љ. 2019). Вук је имао удела и у обради текста и карте Србије за Ранкеову књигу (Die serbische Revolution, Aus serbischen Papieren und Mittheilungen, Von Leopold Ranke. Mit einer Charte von Serbien. Hamburg, 1829), а можда и Копитар (Петровић, 1997). После појаве те књиге, Вук је припремао карту и за њен руски превод (Карацић, Преписка IV: 174).

Вук је безуспешно намеравао да уз своје дело о Црној Гори приложи карту старог Илирика, коју би израдио француски географ Ами Буе. У писму Копитару 1837. године, Вук пише: „Ја сам то њему говорио, и није се противан показао; а ту ситнице не би требало метати, него само најзнатнија мјеста, н. п. мора, воде, планине и градове“ (Карацић, Преписка VI: 203). Вук је 1859. године молио свог сарадника Вука Поповића, да провери тачност Карачајеве карте Црне Горе, „јесу ли добро назначене оне воде око Никшића и око језера Крупца, па ако нијесу, а Ви поправите на карти па ћете ми је послѣ послати“, и тражи више података (Карацић, Преписка VII: 351, 354, 356). Такође се живо интересовао за рад на етнографској карти јужнословенског живља П. Ј. Шафарика. Ј. Гавриловић у писму Вуку 1861. пише: „Знате да је пок. Шафарик погрешно у својој кар-

ВУК КАРАЦИЋ И ПРВА ГЕОГРАФСКА ДЕЛА О СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ

ти, кад је ставио да има у Босни Турака османлија“ (Караџић, Преписка III: 425-426). Гавриловић такође извештава Вука да су Г. Фрањо Зах, управитељ овдашње артиљеријске школе, и Г. Хан припремили за штампу етнографску карту, на којој су означили „где Срби, Бугари, Арнаути станују“ (Караџић, Преписка III, 420). У Вуковој преписци има још низ обавештења о картама, што сведочи да је Вук ревносно пратио и подстицао картографску активност у Србији и Црној Гори.

Слика 1. Портрет Вука Караџића
(рад Д. Ђ. Тирола, 1868. Галерија ХАЗУ, Загреб)

Вук је први пут поменуо израз „Стара Србија“ (alte Serbien) у свом рукопису у коме је дао критику карте и географског описа Србије аустријског капетана Адама Вајнгартена исте, 1820. године, као и у критици Вајнгартеновог списка и карте у аустријском часопису *Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen kaiserstaat* (Шешум, 2017: 88-89).

Мирко Грчић

Овде Вук први пут улази у питање административне поделе Србије на пашалуке и нахије, и народне самоуправе по кнежинама и другим географским целинама (ван Карађорђево Србије), и указује на могућност прикупљања грађе о границама усменим испитивањем локалног становништва на терену. У још неослобођеним крајевима помиње Лесковац, Призрен и Пећ, и уводи појам „Старе“ Србије. Помиње Студеницу, Каменицу (нишку) и Топоницу као граничну реку устаничке Србије према Турској. Указао је на тридесетак погрешних топонима и неколико погрешних локација, дао двадесетак напомена које се односе на разграничење појмова између вароши и села, нахија и кнежина, пашалука и слично, за сваки посебан случај. Приказујући Вајнгартенову карту, Вук је пропустио да укаже на неке грешке, јер о њима ни сам није имао довољно знања. Са пута у Студеницу 1830. године пише: „највише сам добио, што сам виђео, како су карте од Србије неправде“ (Караџић, 1965: 302).

Закључак

Вук Караџић је написао толико значајних дела за културни идентитет српског народа и његово позиционирање на културној мапи Европе, да се уврстио у најзаслужније људе у историји српске културе после Св. Саве. Вук је и у темеље српске националне географије први уградио свој камен. Колико год да је његов рад на пољу географије, са аспекта данашње географске науке био скроман, он је био епохалан самим тим што је био пионирски и што је открио Европи културне вредности једног малог балканског народа, малог по бројности а великог по духу. Неуморно је радио пет деценија како би открио културном европском свету достојно знање о српском народу и његовој патријархалној култури, о народу који је био готово заборављен од тог света, будући да је 4-5 векова чамео у дубини Турске империје, обесправљен и у мраку непросвећености. Због свега тога, Вук је једна од највеличанственијих фигура српског препорода, због чега и данас заслужује опште признање и поштовање код нас и у свету. Он се с разлогом надао „да ће потомство казати да је Вук знао шта је желео и говорио“. Млади нараштаји су схватили величину и значај Вуковог духовног подвига, али нису могли, или нису знали, да доведу до краја реализацију великог Вуковог плана интеграције српског народа међу културне европске народе, и још увек, до дана данашњег, раде на томе. Два века навршиће се 2027. године од публикавања Вуковог дела „Географическо-статистическо описаније Србије“, и то ће бити прилика да нови нараштаји географа сумирају резултате и достигнућа наше науке од Вука Караџића до данас.

Литература

- Белић, А. (1934). Вук Караџић и наша национална култура. *Српски књижевни гласник*, књ. ХЛI, бр. 4, с. 261-266.
- Васовић, М. (1987). Вук Караџић и наша географија, *Гласник СГД*, LXVII - 2, с. 3-18.
- Вукановић, Т. (1947). Вуков рад на проучавању наше земље и народа. *Гласник СГД*, XXII, 32-47.
- Грчић, М. и Грчић, Љ. (2019). *Србија и Балкан на картама европских картографа од II до XX века*. Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
- Добрашиновић, Г. (1993). Вукова картографска интересовања, *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 27, с. 5-22.
- Ђурић, Војислав (1967). Предговор. У књ.: *Вукови записи, избор из дела*. СКЗ, Београд, с. 7-14.
- Караџић Вук, С. (1818. и 1852). *Српски рјечник*, Беч
- Караџић Вук, С. (1827). Географическо-статистическо описаније Србије. „Даница“ II, Беч. Репринт "Просвета" 1969; Географски факултет Универзитета у Београду, 2020.
- Караџић Вук, С. (1828) „Даница“ за 1828, с. 222-234.
- Караџић Вук, С. (1836). *Народне српске пословице и ријечи*. Нар. Штампарија, Цетиње.
- Караџић Вук, С. (1837). Грци и Сербљи, „Новине србске“, бр. 10, 13. марта 1837; према наводу: Вук Ст. Караџић, Из историје Првог српског устанка (ред. Р. Перовић), Београд, 1954, 50-51
- Караџић Вук, С. (1849). Срби сви и свуда. *Ковчежић за историју, језик и обичаје*. Беч.
- Караџић Вук, С. (1860). „Правителствујуци совет Србији“ за времена Кара-Ђорђејева, Штампарија Јерменског манастира. Беч.
- Караџић Вук, С. (1861). *Одбрана од ружења и кућења*. Државна штампарија. Београд.
- Караџић Вук С. (1894). *Скупљени граматички и полемички списи*, 1, Београд, 130.
- Караџић Вук, С. (1909). *Вукова преписка I-VII* (приредио Љ. Стојановић), књ. II. Државно издање. Штампарија Краљевине Србије. Београд.
- Караџић Вук, С. (1909). *Вукова преписка* (приредио Љ. Стојановић), књ. III. Државно издање. Штампарија Краљевине Србије. Београд.
- Караџић Вук, С. (1988). *Преписка*, IV (1829-1832). „Просвета“. Београд
- Караџић Вук, С. (1993). *Преписка VI*, 1837-1842. Сабрана дела Вука Караџића, „Просвета“, Београд.

- Караџић Вук, С. (1965). *Преписка, 1843-1847*. Сабрана дела Вука Караџића, VII. „Просвета“, Београд.
- Karadschitsch W. S. (1837), *Montenegro und die Montenegriner: Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des serbischen Volkes*, Stuttgart und Tübingen. Werlag der J. G. Gotta'schen Buchandlung.
- Караџић Вук, С. (1922). *Црна Гора и Бока Которска*, (превео Љ. Стојановић), Српска књижевна задруга, коло XXIV, бр. 161, Београд
- Караџић Вук, С. (1975). *Црна Гора и Бока Которска*. Нолит, Београд.
- Ковачевић, И. (2001). *Историја српске етнологије II - Правци и одломци*. Етнолошка библиотека, књ. 2. Београд, 2001.
- Костић, Т. (2014). Значај Вука Стефановића Караџића у повезивању српске културе са европском цивилизацијом. Сто педесет година од смрти В. С. Караџића. ЗУНС. *Годишњак Факултета за културу и медије*, бр. 6, год. VI, Београд, с. 3-28.
- Лутовац, М. (1966). Значај рада Вука Караџића за нашу географију. *Вуков зборник, Посебна издања САНУ*, књ. CD, Београд, str. 191-204.
- Медаковић, Д. (2000). Доситејево виђење света. У: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*. Зборник радова са научног скупа САНУ 15. и 16. децембра у Београду и 17. децембра 1999. године у Сремским Карловцима. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, с. 5-8.
- Новаковић, Р. (1972), Списак места уз Вајнгартенову карту Србије и објашњења уз њу. У књизи: *Вук Стефановић Караџић, Сабрана дела, О Црној Гори, разни списи*, приредио Г. Добрашиновић, „Просвета“, Београд, 1972.
- Панић-Суреп, М. (1966), Говор Милорада Панића-Сурепа, у: *Вук Караџић - Споменница 1864-1964*, Вуков и Доситејев музеј, Београд, 1966, с. 128-132.
- Поповић, М. (1987). *Вук Стефановић Караџић*, Београд, „Нолит“
- Петровић, Д. (1997). Српска географија XIX века, „*Флогистон*“, бр. 5, Београд, с. 10-72.
- Петровић, Д. (1980). Прилог историјском развоју српске географије (1804-1829), „*Гласник Српског географског друштва*“, св. LX-1. Београд, с. 73-77.
- Possart, F. K. (1838). *Das Leben des Fürsten Milosch und seine Kriege: mit dem Bildniss des Fürsten und einer Chartre von Serbien / nach serbischen Originalquellen bearbeitet von Prof. Dr. P. A. Fed. Konst. Possart*. Stuttgart : Hallberger'sche Verlagshandlung.
- Radojčić, N. (1925), Rankeova nova koncepcija srpske istorije. *Razprave Znanstvenog društva za humanističke vede*. II. Ljubljana, 23, 37-38.
- Радојчић, Н. (1927). Географско знање о Србији почетком 19. века, *Посебна издања Географског друштва*, св. 2. Београд.

ВУК КАРАЦИЋ И ПРВА ГЕОГРАФСКА ДЕЛА О СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ

- Радојчић, (1927). Вукова оцена Вајнгартенова описа Србије, у књ. Географско знање о Србији почетком 19. века. *Посебна издања Географског друштва*, св. 2, Београд.
- Радовановић, М. (1973). *Вук Караџић, етнограф и фолклорист*. САНУ, Одељење друштвених наука, Расправе и грађа, књига 8, Београд
- Радовановић, М. (1977). Вук Караџић и географија. „Глобус“, 9, СГД, Београд, 269-272
- Ракићевић, Т. (1995). Географија Срба у 18. веку и првој половини 19. века, Зборник радова научног скупа: *Природне и математичке науке у Срба у 18. и у првој половини 19. века*. САНУ, огранак у Новом Саду, Нови Сад.
- Ракићевић, Т. (1996). Заснивање географије као науке у обновљеној Србији. *Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804-1854*, Крагујевац, с. 444-454.
- Ranke, L. (1829). *Die serbische Revolution*. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen. Von Leopold Ranke. Mit einer Charte von Serbien. Hamburg.
- Скерлић, Ј. (1967). *Историја нове српске књижевности*; Београд. Просвета.
- Стојановић, Љуб. (1924). *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд.
- Стојанчевић, В. (1964; 1988). Вукова знања о историјској географији, историјској етнографији и демографији Првог и Другог српског устанка. *Ковчежић*, књ. VI. Београд. Прештампано у: Стојанчевић, В. (1988), *Вук Караџић и његово доба - расправе и чланци*, УНС и Историјски музеј Србије, с. 17-35.
- Стојанчевић, В. (1966; 1988). Политичка географија у Вуковом спису „Описаније Србије“. „*Ковчежић*“, књига 7, Београд. Прештампано у: Стојанчевић, В. (1988), *Вук Караџић и његово доба*, ЗУНС и Историјски музеј Србије, с. 36-44
- Терзић, С. (1997). Стара Србија - настанак имена и знања о њој до 1912. *Историјски часопис*, књига XLII-XLIII (1995-1996), Београд, с. 91-110.
- Цвијић, Ј. (1906). *Централна балканска област и балканско територијално језгро*. Исто у: Цвијић Ј. (1921). „*Говори чланци I*“, Београд, с. 133-142.
- Чубриловић, В. (1953). Предговор. У: Караџић В. С. *Црна Гора и Бока Которска*, ИП „Ново Поколење“, Београд
- Шарановић, Б. (1954). Оригинални текст „Правитељства“ из Вукове књиге „Црна Гора и Бока Которска“. *Прилози за Књижевност, језик, историју и фолклор*, XX/1-2, Београд, 309-317.
- Шешум, С. У. (2017). *Србија и Стара Србија (1804-1839)*. Филозофски факултет, Унив. У Београду.

Mirko Grčić

**VUK KARADZIC AND THE FIRST GEOGRAPHICAL WORKS OF
SERBIA AND MONTENEGRO**

Summary

Vuk Stefanović Karadžić (Tršić, 1787 - 1864, Vienna) is known as one of the founders of national romanticism and the national revival of the Serbian people in the first half of the 19th century. He was a reformer of the Serbian language and a writer in the field of almost all national sciences, including geography. In his works of different genres, Vuk had one common goal - to present the European cultural values of Serbian patriarchal culture, which resisted the influences of oriental culture during centuries of isolation and closure within the borders of the Ottoman Empire. Vuk's work contributed greatly to the strengthening of the Serbian national being of the new age, but also to the inclusion of Serbs in European civilization. In the field of geography, Vuk is significant as the author of the first works on the geography of Serbia and Montenegro, at the beginning of the 19th century when the historical core of these countries was created. These are papers published in Vienna entitled "Geographical and Statistical Description of Serbia" (1827) and "Montenegro and Montenegrins: Contribution to the Knowledge of European Turkey and the Serbian People" (1837). At the time, Karl Ritter and Alexander Humboldt were working on fundamental works of modern geographic science, but Vuk didn't know about it. He based his methodological conception of geography, on field research, observations and descriptions. The Vuk is credited with applying a comparative method and an interdisciplinary approach between geography, history and ethnography. Although he was not a trained geographer, Vuk understood the essence of geography - its unity, that is, "that the description of the people does not go without a description of the country". That is why his writing about Serbia has two parts. In Part I, "Description of the Country", are sections: 1. Borders, 2. Land, 3. Mountains, 4. Lowlands, 5. Waters, 6. Cities and Towns, 7. Roads; 8. Administrative division of the country; 9. Names of villages. In Part II, "Description of the People", are sections: 1. Overview of Old History 2. Turkish rule over Serbs, 3. Hajduci, 4. Princes and Serfs, 6. Domestic Life, 6. Law (Religion), 7. Schools. The book about Montenegro and Montenegrins contains eight sections: Land, People, Overview of History, Way of Governing, Life with Neighbors, Way of Life, Law (Religion) and Science, Nature and Customs. The Vuk did not make geographical maps, but he studied and collected them. This is discussed in a special section of this work. Two centuries after the publication of Vuk's work "Geographically and Statistically Described Serbia" will be completed in 2027.

Оригинални научни рад

UDK 91:929 Cvijić J.
Original scientific article

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

Стеван М. Станковић¹
Универзитет у Београду - Географски факултет

Само они научници који оплођују и друге науке, који омогућују да се сазнања из једне науке претачу у друге дисциплине, остају трајно велики. Јован Цвијић је управо био такав. Академик Никша Стипчевић, 1998.

Извод: Писана реч Јована Цвијића (1865-1927), професора Велике школе (1893-1904) и Универзитета (1905-1927) у Београду, оснивача Српског географског друштва (1910), ректора Универзитета у Београду (први пут 1906-1907; други пут 1919-1920), гостујућег професора на Универзитету Сорбона у Паризу (1917-1919), академика (дописни од 1896., редовни од 1899.), председника Српске академије наука (1921-1927), експерта на Конференцији мира у Версају (1919), богата је и разноврсна. Посебан значај имају говори које је излагао поводом различитих догађаја, личности и свечаности. Током времена су публиковани у књигама Говори и чланци 1 и 2, штампаним 1921. године, а затим више пута обнављани као репринт издања. Због актуелности говора, од којих нас дели готово један век, приказујемо их на страницама часописа Глобус.

Кључне речи: Јован Цвијић, беседе, наука, национални рад, Србија, Академија наука, Универзитет у Београду, Српско географско друштво

Abstract: The written word of Jovan Cvijić (1865-1927), professor of the Great School (1893-1904) and University (1905-1927) in Belgrade, founder of the Serbian Geographical Society (1910), rector of the University of Belgrade (first time 1906-1907; second time 1919-1920), visiting professor at the Sorbonne University in Paris (1917-1919), academician (correspondent from 1896, regular from 1899), president of the Serbian Academy of Sciences (1921-1927), expert at the Conference in Versailles (1919), she is rich and diverse. Of particular importance are the speeches he delivered on the occasion of various events, personalities and celebrations. Over time, they were published as books, Speeches and Articles 1 and 2, printed in 1921, and the renewed several times as reprint editions. Due to the topicality of the speeches, which are almost a century apart, we present them on the pages of the Globus magazine.

Key words: Jovan Cvijić, speeches, science, national work, Serbia, Academy of Sciences, University of Belgrade, Serbian Geographical Society

¹ Контакт адреса: geofiz40@gmail.com

Стеван М. Станковић

Предговор

Поред обимних монографија и научних радова, штампаних у земљи и иностранству, код различитих издавача, посебно научних институција и универзитета, на више језика и на више од 10.600 страна, посебну пажњу привлаче Цвијићеви говори, краћи радови, прикази, некролози, осврти на актуелне догађаје и јавни рад, преписка са домаћим и страним личностима, резултати проучавања Балканског полуострва, терминологија и чланци, произашли из пригодних беседа одржаних у различитим институцијама, на различите теме, у различито време и поводом различитих догађаја. У објављеним прилозима Јован Цвијић је говорио и писао о стању географске науке, историјским и ратним догађајима, својим сарадницима, Српском географском друштву, Географском заводу Универзитета у Београду и Српској академији наука, јер је у овим институцијама радио, добро их познавао, тј. више година руководио њиховим целокупним организационим, образовним и научно-истраживачким радом. У Цвијићевим књигама Говори и чланци, штампани су различити радови и то о проблемима научног рада на универзитету, изграђивању научног подмлатка, методама научног рада, стању географске науке, Српском географском друштву и његовом Гласнику, тектоници планина Балканског полуострва, главним географским особеностима Балканског полуострва, јавном и националном раду, страхотама Првог светског рата, организацији научног рада у Војводини, као и о знаменитим личностима из Србије и света.

Слика 1. Фотографија портрета Јована Цвијића из 1923. године, рад сликара Беле Чикоша Сесије, уље на платну 49,5 x 69,7 cm. Уметничка слика је изложена у Свечаној сали Ректората Универзитета у Београду

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

Међу онима који су Јована Цвијића лично познавали, слушали његова предавања, реферисали на семинару, сарађивали и проучавали његов живот и стваралаштво, био је историчар, академик, Ваца Чубриловић (1897-1990), писац уводног рада за Сабрана дела Јована Цвијића, књига 1, Београд, 1987. (Живот и рад Јована Цвијића, страна 15-156). Ваца Чубриловић јасно истиче да га је Јован Цвијић привлачио својом научним ерудицијом и широким научним захватима, који су задирали и у тумачење историјских прилика и догађаја. „Мада сам географију студирао као споредни предмет, после Првог светског рата, он је на мене више утицао него иједан мој наставник на историји.” Наведене речи проистичу из сугестивности и истинитости Цвијићеве изговорене и написане речи, из беседа које су трајне вредности.

За време Цвијићевог живота, али и после његове смрти, беседе су штампане више пута, код различитих издавача у неколико градова, прештампане као посебне књижице у више издања. Посебно значајним за упознавање стваралаштва нашег научника и професора, имају књиге публиковане 1921-1922. године у Београду, у издавачкој књижари „Напредак”. Носе наслов Говори и чланци, број 1 и број 2. Прва књига има 266 страна, а друга 251 страну. Обе књиге су, као репринт издања, објављене у Београду, у Сабраним делима Јована Цвијића 1987. године, књига 3, том I (страна 391), односно, 1989. године, књига 5, том II (страна 220) у издању Српске академије наука и уметности, Новинско-издавачке радне организације „Књижевне новине” и Завода за уџбенике и наставна средства. Неке беседе, или изводи из истих, штампане су у књигама Српског географског друштва, тј. у Гласнику и Посебним издањима и постале лако доступне широким читалачкој публици.²

² У првој књизи Говори и чланци (стр. 1-264, год 1921), Издавачке књижарнице „Напредак“ из Београда, публиковани су следећи Цвијићеви прилози: О научном раду и нашем Универзитету, О националном раду, Културни појаси Балканског Полуострва, Главне особине централних области Балканског Полуострва, Распоред балканских народа, Географске основе македонског питања, Из проучавања о етногенези Македоније, Анексија Босне и Херцеговине и српско питање, Динарски Срби, О народном јединству и О исељавању босанских мухамеданаца. У другој књизи Говори и чланци (стр. 1-251, год. 1921), публиковани су следећи радови: Нова генерација, Излазак Србије на Јадранско море, Географски и културни положај Србије, Јединство и психички типови Јужних Словена, Јединство Јужних Словена, Беда у Србији и наша вера, Северна граница Јужних Словена, Корушки плебисцит, Границе и склоп наше земље, О нашој држави, О Ситону Ватсону, Значај цивилизације за међународна питања, Петар Јанковић и Владимир Карић. У трећој књизи Говори и чланци (стр. 1-274, год. 1923), публиковани су следећи радови: Утицаји и личности, О јадранском и македонском питању, Српско-

Стеван М. Станковић

Слика 2. Издања Говори и чланци

Данашње стање географске науке

По повратку из Беча у Београд, почетком марта 1893. године, млади доктор географских наука, први те врсте у Србији, јавио се Министарству просвете, које га је стипендирало за време усавшавања у граду науке, културе и музике. Министарство га је поставило (именовало) за редовног професора физичке географије и етнологије Велике школе, претече Универзитета у Београду. Приступну беседу под насловом Данашње стање

хрватска терминологија и номенклатура, О старим путописима, Девети скуп Немачких географа, Један нов уџбеник за физичку географију, Сеобе и етнички процеси у нашем народу, Форелова општа лимнологија и О Програму Југословенске демократске лиге. У четвртој књизи Говори и чланци (стр. 1-130, год.1923), публиковани су следећи радови: Нови радови о Балканском Полуострву (1889-1893), О организацији научног рада, Психичке особине (као упутство за сараднике), Рад Академије Наука у 1921 години, Напомена о испитивању земље и народа и о сарајевском музеју, О организацији научног рада у Војводини, О основама јужнословенске цивилизације, О педагошкој књижевности и В. П. Школи и Проглашење ђенерала Живка Павловића за академика.

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

географске науке (уводно предавање из географије) одржао је 21. марта. Имао је тада само 28 година, али велико искуство стечено у Бечу, где је имао најпознатије европске научнике и професоре природних наука. Представио се као савремено школован географ, који добро познаје научне методе рада, домаћу и светску литературу и дотадашње резултате на плану географије и њој сродних дисциплина.

Према писању професора Милорада Васовића (1926-2005), једног од најбољих познавалаца Цвијићевог живота и дела, сазнања која је Јован Цвијић изложио у приступној беседи на Великој школи, схватања и оцене дотадашње стварности, била су на нивоу највиших достигнућа, од којих нас дели 130 година. „Тада географска наука још није располагала подацима о северном и јужном полу јер нису били откривени. Човек није био допро до највише планинске тачке ни до највеће океанске дубине на нашој планети. Нису били истражени и картирани огромни простори Антарктика и неких пустиња. Нису постојали ни савремени видови саобраћаја, сем железничког. Никако се, дакле, не сме смести с ума чињеница да је ова студија настала у том времену и да је њен аутор управо тада започињао своју научну афирмацију.” Беседа Данашње стање географске науке, штампана је у часопису „Наставник” исте године и знатно касније, 1987. године, у Сабраним делима Јована Цвијића, књига 4, том I, на странама 317-334.

Пошто је анализирао историјски развитак географије, посебно оне коју су познавали Јелини, Римљани и Арабљани, констатовао је да су ови значајно допринели познавању простора, који су и на картама представљали. „Са много оштроумности разматрали су Јелини утицај природе на људски род и највећи стари географ Страбон и овде светли својим духовитим схватањима и претходник је новијим погледима Ритеровим. И знатна књига Хипаркова, како је Блуменбах назвао мали спис овог великог лекара о утицају ваздуха, воде и положаја на становништво, садржи много ваљаних рефлексива. Јелински географи су дакле нарочито обрађивали онај део наше науке, који сада зовемо математичком географијом и сматрамо само као пропедевитку географску, али се у њих јављају и зачеци оба главна правца, који су карактеристични за данашњу географију: физичко географски и антропогеографски. Они само немају података, који географи дају тип егзактности, оскудевају им скоро сасвим факти, који се добијају инструментима, а остала опажања немају већином потребне прецизности.”

У наставку излагања, Јован Цвијић се аналитички осврнуо на велика географска открића, за која каже да су допринела епохалном ширењу географског хоризонта, духа и морала потоњих генерација. Исте године када је преминуо Христофер Колумбо (1351-1506), Никола Коперник (1473-1543) је промовисао хелиоцентрични систем, а ускоро су почела Кортесо-

ва освајања Мексика, а Фердинандо Магелан (1480-1521) опловио око Земље. Почетком XVII века почела се примењивати метода триангулације. „У овоме времену долази триангулација до свих главнијих пројекција; осим тога географи су већ знали изабату за сваку област на земљи подесну пројекцију, такву, која најмање развлачи географску слику и неосетно квари лоптасти облик. Холандија и Немачка центри су картографски. Чувени географ Герхард Крамер Меркатор (1512-1594), проналази коничну пројекцију, на којој су подневци представљени правим, а упоредници кривима. Позната је и друга Меркаторова пројекција, која претвара лопту у ваљак; меридијани и паралеле секу се на њој под правим углом, али тако, да одстојања упоредника од полутара расту у размери, у којој се одстојања подневака на лопти смањују.”

Посебну пажњу, у беседи, посветио је Александру Хумболту (1769-1859) и Карлу Ритеру (1779-1859), које сматра утемељивачима савремене географије. За Хумболта каже „Није случајно да је оснивач физичке географије научник, који је видео и проучавао немачке средње планине, природу Пиринејског Полуострва, Урал, онако исто као и Алпе, Кордиљере и Алтај. Пре њега није било научнога путника, који би, тако као он, био спремљен за своје научне задатке и било је поуздано, да ће тај велики дух, ма куд се кренуо, донети богата проматрања, нове идеје. Хумболт је први цртао висинске профиле, израчунавао средње висине континената Европе, Азије и Америке, творац је правца, да се пластика земљина у целини схвати и згодно назове. Он је први путник који је употребио хронометар за одређивање географских дужина. Проналазач је важнога закона о магнетизму земље. Магнетске силе слабе од магнетских полова према екватору. Вулкани су, он је најпре изрекао, линеарно распоређени и леже на пукотинама. Први је конструисао изотерме, изотере и изохимене и од тога се времена познају закони о распрострањењу температуре на површини земљиној. У фитогеографији је утврдио закон, како се вегетацијски појаси мењају са висином. За науку је пронашао перуанску струју морску, која је шпанским бродарима и пре била позната.“ За Карла Ритера, износи похвалне речи, јер је исти добро познавао Африку и Азију, о којима је написао велико дело о културном стању људских раса, значају и утицају хоризонталне и вертикалне рашчлањености рељефа и климатских прилика на стварање људске културе, што је тумачио термином упоредна географија. Европа је по њему индивидуалност са најсавршенијом организацијом за живот човека и људског друштва.

У беседи је до детаља објаснио морфологију наше планете, тј. облике рељефа на њој. Констатовао је да су временом утврђивани начини постанка појединих облика рељефа, као и географска распрострањеност истих на Земљи у зависности од геолошког састава (унутрашњих, ендеге-

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

них) и климатских (спољашњих, егзогених) утицаја. За ендегене силе каже да стварају костур земље и у вези с тим дефинише различите тектонске поремећаје и створене облике рељефа, планине, долине, улегнућа или басени језера, мора, океана. „Атмосферилије су узрок распадању и хемијском растварању стена. Тиме постају многи облици земљине површине непосредно, други бивају само моделирани. Од тих процеса остаје, одваја се растресит нерастворљив материјал, као плазина, terra gossa, друге глине, које се, између осталих и утицајем теже даље крећу.”

Пошто је указао на знамените истраживаче земљиног рељефа, међу којима посебно истиче немачке географе Албрехта Пенка (1859-1945) и Фердинанда Ритхофена (1833-1905), констатовао је да „Као остале природне науке и физичка географија добија свој материјал мерењем и проматрањем. Одређивање трију географских координата, географске ширине и дужине, затим висине, измакло се из руку географа и припада сада нарочитој науци геодетској. Методи и инструменти дотле су усавршени да за егзактна мерења треба владати великим математичким и техничким знањем. Тај материјал, до кога геодет мерењем долази, даје се географу на проучавање и обраду.” То се односи и на лимнометрију, бројчане податке о језерским басенима и води у њима, који недостају за велика језера на југу Балканског полуострва, којима се Јован Цвијић, касније веома детаљно бавио. Истиче значај теренских проматрања ради утврђивања веза између облика рељефа, општих одлика земљишта и карактера људских творевина и заједница на њему. „И у тим проматрањима ваља избегавати опште, алватне дескрипције, које су правило у писаца географске мање спреме и способности. Истина су сами упечатљиви људи обдарени оном оштрином и прецизношћу у проматрању, којима се долази до правих, географских факата, али се и та духовна особина задобива путовањима и дужим проучавањем географских објеката.” Из домена физичке географије, јасно наглашава потребу сарадње географа и геолога, што указује на интердисциплинарност и мултидисциплинарност у науци, што је временом вишеструко коришћено и показује се сврсисходним, оправданим.

У осврту на друштвену географију, излагање почиње констатацијом, да се осим физичке географије, наша наука бави и утицајима физичких прилика на човека, из чега је проистекла антропогеографија, која је по предмету проучавања опширна и има више сложених и тешких проблема које треба решавати. Антропогеографским испитивањима потребно је обухватити насељене просторе наше планете, тј. екумену, која по Фридриху Рацелу (1844-1904), представља просторе на којима је распрострањен људски род. „Ова дисциплина географска није још консолидована поглавито се у њој још ради на монографијама, нису јој сви задаци прецизно одређени и границе осинорене. Осим тога закључци у питањима антропо-

географским често нису облигатни, као и већина социјалних и историјских наука; они нису закони, немају у себи увек толико доказне снаге, да би морали бити приморани, да их усвајате. Има посла и са компликованим организмом друштва људских и расправља једну од најтежих тема, које су икад занимале људски дух човечји; утицај целокупне природе на творевине људске и особине духа народног. Многе нијансе у овим тешким питањима није лако уочити, особине су духа племенитог често јако скривене и заплетене, компликованије од најтамније функције у организму човекову. Треба да вам је јасно: зашто антропогеографија нема много резултата и како се с много обазривости мора размишљати о њеним темама. И то је ваљда разлог, што су од времена Хумболтова и Бергхаузова географска испитивања поглавито концентрисана на физичку географију, која се служи простијим природњачким методама и лакше долази до поузданих закључака.”

Завршни ставови Цвијићеве беседе пуне анализе, закључака, осврта на прошло стање и значај појединих истраживача, достојни су посебне пажње. Слушаоцима беседе поручује да би био задовољан ако су из излагања схватили да је област географских истраживања огромна и „да је радник на њој целој онако исто тешко бити као за историчара бити специјалиста у египтологији и новој историји, за геолога у земљотресима и палеоетнологији, за зоолога у протозоама и палеоантропологији. Познато вам је, да је друго ући у процес рада, кретати у напред науку, а друго овладати резултатима научним, и ви ћете, пошто уложите довољно труда, моћи бити оријентисани у целој географији. Само ће се они од вас ипак преварити, који би мислили, да академска настава потпуно спрема за позив у животу и да се, према томе, обим оног, што ће се овде из наше науке научити, потпуно поклапа са оним, што ће се од вас некад у животу затражити. Академска предавања нису екстракт од знања, који треба асимилovati и бити готов; она често могу и да не буду еванђеље, на које би се човек могао заклетити, већ су поука, наука, коју ваља испитивати и допуњавати. При свршетку још једна реч ради себе самога. Моја излагања нису свуда исцрпна; за потпуност требало би нам више времена. И ја сам уверен да и ви то осећате и да ме нећете строго осудити, ако бисте по где зажелели више детаља и више оштрине и прецизности.”

Професору са особитим пијететом

Јован Цвијић је говорио у Саборној цркви у Београду 1894. године, на опроштајном опелу Владимира Карића (1848-1893), свог професора географије у гимназијама у Шапцу и Београду, на чији се предлог, после положеног матурског испита, уписао на студије географије тадашње

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

Велике школе у Београду. Говор је најпре штампан у другој књизи Говори и чланци 1921. на странама 247-248, а затим у петој свесци Посебних издања Српског географског друштва 1929. године, као и у Сабраним делима Јована Цвијића 1987. године, књига 5, том I, на странама 375-378. Топле и искрене речи које је упутио свом професору, човеку, правнику по образовању и писцу географских уџбеника по вокацији, који му је одредио животни пут, лако се памте, јер су искрене и истините. За рано преминулог Владимира Карића, Јован Цвијић констатује да је радећи сагорео самога себе, јер је за распрострањавање знања о српским земљама, учинио више него његови савременици. То посебно важи за обимну књигу Србија—опис земље, народа и државе (страна 950, Краљевско-српска штампарија, Београд, 1887. Фототипско издање „Култура”, Београд и „Православна реч”, Нови Сад, 1997.) која се одликује пространством плана и ширином погледа као ретко која српска књига.

Уводне реченице Цвијићевог говора гласе: „Карић је био човек праве вере, истинског уверења, који оно мало свога трошнога тела није штедео, који се у сваки посао сав залагао; радећи збиља је сагорео самога себе. Такве интензивне и критичке природе су собом незадовољне, саме себе сецирају, спонтано се исправљају и усавршавају. То су људи од прогреса, који сами на себе изводе прогрес, права руда у људском друштву. И ко год је боље познавао покојног Карића он се могао само дивити оном трајном, непрестаном напретку и усавршавању, који се на њему опажао. А такви људи могу чинити само ситних погрешака, које су више конституционалне, не погрешке његовог трезвеног духа. Они су по природи чиста истина, у њих нема ничега извештаченога и фаличнога; зато се буне, у њима ускипи, кад наиђу на неискреност или слабост која се плете где јој место није и тада могу претерати и сувише претерати. Интензивна природа која себе не штеди, не мази ни друге, не стрепи од судара и зато је велики део радне снаге и кратког живота улагао у борбу. И само се својом здравом свешћу и оваквим особинама духа покојни Карић могао уврстити у ред оно неколико самониклих талената који су били од тако велике користи српском народу.“ Нагласио је да су од посебног интереса почеци Карићевог рада на изради школских уџбеника, који су због своје ваљаности продрли у све школе Краљевине Србије. Било је то од значаја за подизање нивоа школског знања из географије. Од интереса су и Карићеви политичко-географски есеји, у којима се представљао као прави патриота, задахнут љубављу према Србији и њеним невољама.

Посебно плене реченице из завршног дела говора, које гласе: „У последњим годинама Карић је писао политичко-географске есеје, који су сви задахнути дубоком љубављу према нашој земљи и њеним народима. Последњи од тих есеја Србија и Балкански Савез, спада у најбоље ове

Стеван М. Станковић

врсте у нашој књижевности, а по методи је несумњиво најбољи. Сви се ови радови одликују одличном композицијом, јасноћом и једрим стилем, особинама, које га и у том погледу стављају на једно од првих места међу нашим новијим књижевницима. Људи његова духа остављају иза себе свуда плода, и ми нисмо могли стићи, да се задржимо око практичне радње покојнога Карића на српским задацима и српској мисли, а он је баш тамо, као конзул у Скопљу, радио новом, својом методом и с великим успехом.“

Приступна академска беседа

Јован Цвијић је за ванредног члана Српске краљевске академије изабран 5. фебруара 1896. године, када је имао 31 годину. За редовног члана Српске краљевске академије изабран је 4. Фебруара 1899. године, када је имао 34. године и био редовни професор Велике школе у Београду. Како је тада било уобичајено, новоизабрани члан наше највише научне установе, био је обавезан да одржи приступну академску беседу. Пред академицима и јавности, академском беседом Јован Цвијић је наступио 2. јануара 1900. године. Иста је, под насловом, Структура и подела планина Балканскога Полуострва, штампана као уводни рад, у Гласу српске краљевске академије, књига LXII, први разред, књига 2, 1900. године, на странама од 1 до 71.³

Одштампана беседа почиње следећим реченицама: „Господо академици, бирао сам између неколико тема ону која би била достојна ваше пажње; зауставио сам се на питању о структури и подели планина Балканскога Полуострва, синтетичком задатку балканске географије и геологије,

³ Због изванредних научних резултата и радова штампаних у земљи и иностранству, Јован Цвијић је предложен за члана Српске краљевске академије, само десет година након њеног оснивања. Петог фебруара 1896. године, када је имао 31. годину, на гласању за редовног члана Српске краљевске академије добио је 14 гласова, седам академика није било сагласно са предлогом, док су два била уздржана, те није изабран. На истој седници се гласало за избор Јована Цвијића за дописног члана Српске краљевске академије. Тада је, у првом кругу, добио 18 гласова. За редовног члана Српске краљевске академије изабран је 4. фебруара 1899. године, када је имао 34 године и припадао Етнографском одељењу. Предлог за избор написали су академици Нићифор Дучић (1832-1900), Димитрије Нешић (1836-1904) и Љубомир Ковачевић (1848-1918). Указом краља Александра Карађорђевића, Јован Цвијић је постављен на место председника Академије наука 12. априла 1921. године. Када је 1924. године молио да га ослободе те дужности како би се посветио раду на другој књизи Геоморфологија, краљ Александар није то прихватио, већ му мандат продужује за још четири године. Јован Цвијић је председник Академије био до смрти 16. јануара 1927. године.

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

који је од неколико година моја највећа брига. Нећу се овом приликом упуштати у детаљну поделу планина Балканског Полуострва; то је засебан посао, којем погледи и принципи, што ћу их данас изнети, треба да буду основа. Они чине ово питање интересантним и тешким, јер су у вези са општим научним питањима, која у многоме нису решена и специјалним питањима Балканског Полуострва, од којих су нека скоро непозната. Најпре, нема неоспорних принципа за поделу планина у природне групе. Са дескриптивним правцем у развоју физичке географије у вези су старија мњења, која су пре 2–3 деценије преовлађивала: орографски сплетови, чворови и превоји, затим хидрографска мрежа или сплетови долина главни су моменти при подели планина. Ова мњења су толико мало општа и вредност се поменутих спољашњих особина може тако разноврсно оцењивати, да је логично што се ни два самостална рада, на основу њих изведена, нису сложила у груписању планина.”

У наставку академске беседе констатовао је да још увек нема принципа за поделу планина у природне групе неоспорних на основу спољних особина, а по њима су једино класификоване планине Балканског Полуострва. Није прихватио дескриптивни правац развоја физичке географије и стара схватања о орографским сплетовима, чворовима и превојима, особеностима хидрографске мреже и система долина, значајним за поделу планина. Указао је да су таква полазишта уопштена, јер се заснивају на спољашњим одликама рељефа. И класификација Алпа вршена је на основу спољних особина. Тако је заснована и класификација балканских планина. „На основу истих принципа груписао је пре неколико година планине Балканског Полуострва генерал Стеб, командант бечког географског института, премного заслужног за картографију Балканског Полуострва. Његова подела одваја се од осталих одличним познавањем орографских детаља, али је несрећно испала, јер су је стара основа и оскудица научних принципа толико замрсили, да између осталог, Стеб не види ни поуздану тековину од три планинске системе.“

Академик Јован Цвијић је знао да нема неоспорних принципа за просторну поделу планина у одговарајуће природне групе. Јасно је нагласио да су дотадашњи описи орографије терена, хидрографске мреже и речних долина, при подели планина, толико општи да не дају праве резултате. Предочава идеје и радове неких истраживача, посебно оних који су сматрали да на Балканском полуострву постоји Централно било, које се протеже од Јадранског мора до Црног мора, и као такво је на картама представљано код грчког географа Страбона (58. г п.н.е. – 21. г не) и грчког географа, астронома и математичара Клаудија Птолемеја (други век) и одржало се до четрдесетих година XIX века. Закључио је да је „Централно било једна од најинтересантијих географских и картографских заблуда.”

Пошто је представио Родопску систему, констатовао је да је она пространија од млађих планинских система Балканског полуострва и захвата његове централне и југоисточне делове. За Западни Балкан и Источну Србију казује да се пружа од Црног мора на истоку до клисурасте долине реке Искр у Бугарској. Као маркантан морфолошки објекат посебно истиче Стару планину, која није континуелна „већ је састављена из две лучне наборане зоне: лук Миџора, од Кадибогаза до Искра, и лук Бабина Коса од Кадибогаза до крајњих изданака Балкана на северу”. Изложене ставове документовао је тектонским и геолошким налазима и конкретним примерима планина, које је добро упознао на теренским истраживањима и о којима је писао. У важна питања убраја везе између Балканских и Карпатских планина и о њиховим додирима са старом родопском масом.

Под посебним насловом анализирана је Карпатска планинска система. Јован Цвијић указује на неколико планина из источне Србије (Мироч, Велики гробен, Сто, Дели Јован, Црни врх, Руј, Кучај, Ртањ, Озрен, Девица, Тупижница, Лишковац, Стара планина, Сува планина, Сврљишке планине), које су саставни делови карпатских система. Из тог простора посебну пажњу посвећује Хомољским планинама, које су нешто другачије од оних поред Дунава и у сливу Црне реке (Црни Тимок, Кривовирски Тимок). Констатује да се у највећем делу Хомољских планина, орографски правци и директрисе не слажу, тј. нису паралелне са осталим планинама, али су тектонски истоветне са карпатским планинама. Овде нема једног планинског лука и према томе нема торзије, што доказује са пет конкретних ставова. „Према томе, у Источној Србији, имамо четири различита пластичка и тектонска елемента: две планинске системе, балканску и карпатску, једну резистентну потолину, црноречку котлину и мале масице на десној страни Мораве. Геолошке зоне и орографски правци балканске системе или се повијају према западу (на простору од нишке котлине до хомољске) или потону у црноречкој котлини. Директрисе карпатске системе срећу се ЈИ и И-ЈИ и потону или у црноречкој котлини или у бугарском Подунављу. Балканска и карпатска планинска система се размимоилазе око црноречке котлине.”

Академску беседу Јован Цвијић је завршио освртом на Динарску планинску систему, за чији је постанак од посебног значаја набирање од олигоцену ка миоцену. Набирање планина пратила је денудација, те су створене високе и ниске заравњене површи, крашка поља и кањонске долине река. У погледу тектонике и орографије, независна је од источних Алпа, тј. није њихово продужење, како се раније сматрало. Динарска планинска система је самостална, тектоником набрана зона, која се пружа од Алпа на северозападу до албанско-грчке границе на југоистоку. Посебно је указао на орографски суток Проклетија са шарским планинама, што је

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

јединствена тектонска појава на Балканском полуострву. Констатацијом да „Има поузданих проматрања, из којих се види, да су се доста јаки тектонски покрети и у дилувијуму у динарској системи збивали. Али су дубљи делови потолине Јадранског Мора старији од глацијалне епохе.”

Ректорска беседа Јована Цвијића

Јован Цвијић је 14. јануара 1907. године, на пригодној свечаности, одржаној у част Светога Саве, у Свечаној сали Ректората Универзитета у Београду, у здању великог трговца и добротвора, капетана дунавског, Мише Анастасијевића (1803-1885), на Краљевом тргу, данашњем Студентском тргу у Београду, одржао говор на тему О научном раду и о нашем универзитету. Предавању су присуствовали престолонаследник Александар Карађорђевић (1888-1934), многи универзитетски професори и студенти. Дан касније на страницама „Политике“, поред осталог, забележено је да је „Господин Цвијић говорио о научним раду, па је онда из те уже теме прешао на ону већу, на рад уопште. И све његове речи, цео тај говор изванредан по дубини мисли и по патриотском полету, био је једна велика апотеоза раду, као једином средству, којим се народи дижу на виши ступањ и осигуравају своју будућност. Рад, рад, рад, та реч звонила је јуче кроз универзитетску салу, и сви слушаоци, грађани, универзитетски гости фасцинирани том речитошћу која не тражи спољне ефекте, већ иде право у срж саме ствари”. Ректорски говор Јована Цвијића је најпре штампан као посебна књижица, а затим у књизи Говори и чланци 1921. године, као и у Сабраним делима Јована Цвијића 1987. године у издању Српске академије наука и уметности, Новинско-издавачке радне организације „Књижевне новине” и Завода за уџбенике и наставна средства. Због изузетног значаја, поука и порука, често је цитиран, јер је и данас актуелан, иако је исказан непуне две године по оснивању Универзитета у Београду, тј. пре 116 година.

Академик, историчар, Васа Чубриловић о томе пише следеће: „Колико је Јован Цвијић озбиљно схватао наставнички позив на Универзитету показао је у свом чувеном говору на прослави Св. Саве на Универзитету, који је одржао 1907. Овај Цвијићев говор штампан је до сада неколико пута. Актуелан је и данас због савремености његових схватања о значају науке и универзитетске наставе уопште за живот једног народа у XX веку. Он ту развија своју основну тезу да универзитет мора бити огњиште научне мисли. Мора да омогући студентима да кроз наставу и семинарске вежбе уђу у суштину науке којој су се посветили. Цвијић као пример наводи себе и своје научне методе проучавања Балканског полуострва и његових земаља. Затим износи своје методе рада како би требало укључи-

ти студенте у научно-истраживачки рад. При томе не испушта из вида погрешно мишљење, да сви професори морају бити особити научни радници. И на најбољим страним универзитетима мало је таквих професора. Тим универзитетима даје вредност средњи научни елемент, али одличних наставничких способности, који предаје, обучава и спрема познате солидне стручњаке и раднике разноврсних државних и практичних послова.“ У нашој научној литератури готово да није било тако храбрих људи, који су попут Јована Цвијића, искрено оцењивали наше способности за трајан, конструктиван и плононосан научни рад. Мало је оних који су се увек и свуда беспштедно залагали за високе, европске и светске, научне критеријуме, прихватили критику и апстраховали култ самога себе.

Основне теме, које је у светосавском говору представио тадашњи ректор Универзитета у Београду, односиле су се на балканске проблеме и научне школе, методе и процесе научног рада, формирање научних радника, наше способности за научни рад и научне и стручне резултате нашега универзитета. Као редовни професор Велике школе и Универзитета у Београду, са четворогодишњим искуством на научном усавршавању у Бечу (1899-1983), где је имао најбоље европске и светске професоре природних наука, Јован Цвијић је у светосавском говору потенцирао истину да „И најбољи професор може само да запне ороз, али, ако цев није пуна, нема пуцња ни његова ефекта. Способност духа и дубину осећања даје само мајка, а и најбоља школа научнога рада довољно је учинила, ако пробуди заспале или зачмале способности, али их помогне и упути истинитим правцем. При томе треба на првом месту ићи за ученичким наклоностима, за њиховом вокацијом. Затим треба најпажљивије неговати идеализам, кога у већој или мањој мери има код свих младих људи. Ко га изгуби, не може га ничим надокнадити. Затим треба ученике неопажено навикавати, да своје послове мере мерилом посхумног значаја: треба замислити да нисте ту и да својим утицајем, везама, љубазностима не дајете вредност пословима, о којима се бавите.”

Беседу је почео казивањем да је пропутовао простране терене Балканског полуострва и бавио се посматрањем и решавањем проблема географије, геологије, геоморфологије и антропогеографије и то увек у блиском додиру са народом. Користио је научне методе рада природних и друштвених наука и као резултат тога долазио до научних истина. Знао је да је „Човеков дух изложен погрешкама, које су везане не само за личне особине и за нарочите прилике његова живота, већ и за особине групе или народа коме припада. И зато ћете ви, уверен сам, моје погледе разгледати са оном објективном критиком, после које и најбоља мњења тек добијају праву вредност за онога који их прима... Слика о научном раду биће потпунија, ако ученицима буду саопштена извесна искуства, готово практич-

не напомене о научном и моралном формирању научних радника. То вреди и за све остале послове и професије, јер су погодбе за правога радника исте. Нарочито је од користи да обрате пажњу на своје формирање и усавршавање они, који имају своје личне, унутрашње вредности. Јер такви су људи највећи капитал своје земље и морају бити од највећег утицаја на све послове; познато је колико су они од велике штете, ако су неформално или рђаво формирано.“ Искрен и самокритичан, храбар и доследан у оцењивању наших способности за научни рад, на почетку веома садржајног и оригиналног говора, је указао на методе и проблеме рада природних и друштвених наука, рад у школама, значај семинара за формирање научних радника и могуће њихове добре и лоше особености. Дубоко мисаон, констатовао је да своја схватања не сматра јеванђељем, на које се човек може клети, јер је „Човеков дух изложен погрешкама, које су везане не само за личне особине и за нарочите прилике његова живота, већ и за особине групе или народа коме припада. И зато ћете ви, уверен сам, моје погледе разгледати са оном објективном критиком, после које и најбоља мњења тек добивају праву вредност за онога који их прима.“

Јован Цвијић је добро познавао природу, становништво, насеља и историјску прошлост Балканског полуострва и у вези с тим наглашавао да наши истраживачи имају широко поље рада на плану физичке географије, геологије, тектонике, лимнологије, глацијације, антропогеографије, културе, особености контакта, спајања, прожимања и миграција становништва. Теренска и кабинетска истраживања, констатовао је Јован Цвијић, почињу дубоким опсервацијама, сабирањем и одабирањем података, грађе, са терена и из литературе, при чему је истраживачка имагинација од највећег значаја за стваралачки научни рад, исто као код правих уметника. Констатује да виши ниво научног рада почиње дубоким опсервацијама, јер оне често садрже објашњење проблема, појава и процеса. „Из таквих се проматрања рађају хипотезе, често само радне хипотезе, тј. такве, према којима треба даље испитивати. Оне се не морају одржати; али и онда, кад се не одрже, од њих је често велика корист. Поменуте опсервације вишега реда могу се чинити на земљишту, проматрајући географске и геолошке карте, у музејима, заводима и лабораторијама. За ову врсту тежих и ређих опсервација могу се образовати и радом усавршавати и они, који имају мање дара. На првом им месту може помоћи озбиљна научна школа, која мисли и на проблеме упућује, затим рад и вежбање с даровитим и добро упућеним проматрачем.“

Посебну пажњу Јован Цвијић придаје и на сликовит начин представља, осећајност и наслућивање појава, процеса и проблема научног истраживања, јер „Има, напоследку, једна особина осећајног живота, која је такође од великог утицаја на научни рад. У нас има реч слуктити, човек

слукти, осећа појаве, догађаје и процесе. То је врло чест случај с научним проблемима. Нема се још никакво прецизно и дубоко проматрање, које би навело на идеју, али се осећа, кашто врло осећа, да се у извесном правцу има нешто да нађе. Свакојако, с тим правцем није испитивач непознат. Ово слукћење идеје ретко превари. За њим треба поћи. Можда је то стање инкубације дубоких проматрања и идеја. Али се по овоме види, да није само интелект довољан за изналажење и решавање научних проблема, нарочито за изналажење. Око интелекта има скривених струја осећајног и подсвесног живота, које су од великог утицаја на интелект.“

Великом научнику је било сасвим јасно да у науци и школи има коштуњавих питања, која се одупиру решавању, тј. постоје стара утврђена мишљења, за која се осећа да нису тачна, али се не могу, лако и брзо, пронаћи права, нова решења. „Испитивач се ломи око таквих питања, док се ментално не исцрпи. Онда је најбоље да остави та питања. Дешава се, да се она доцније сама јаве у испитивачевој свести, позову га управо да их решава. Може их и тада не решити. Онда треба гледати, да се уведе нов елемент или нова опсервација, или треба цело питање обртати, и превртати, схватити га с другог гледишта. Као што је овај случај. О истом питању баве се две три науке, али га третирају с разних гледишта. Треба владати не само резултатима, већ и методама испитивања и тих наука и покушати да се реши проблем комбинованим радом, проматрањима и погледима разних наука. Познато је како плодне резултате даје комбиновање метода и гледишта физиографије и стратиграфске геологије или прве и климатологије. По овоме је јасно, да они испитивачи, који се баве решавањем проблема, треба да владају, озбиљно да владају бар двама трима суседним наукама.“ Реч је о својеврсном указивању на потребу интердисциплинарности и мултидисциплинарности у приступу науци, што се данас често практикује. Јован Цвијић, у таквим приликама, саветује, данас актуелан и широко примењиван приступ научним проблемима, јер комбинација више метода, научно-истраживачког и школско-наставног рада, даје најбоље резултате. При томе је преко потребно апстраховати уображеност, тежњу за брзим успехом, прецењивање свог рада и његових резултата. „Ништа тако деструктивно не утиче на научни рад и научну личност као култ себе самога. Везано махом за научне раднике без дара, ретко за даровите, прецењивање себе је увек знак погрешне или непотпуне научне школе, разноврсних прилика васпитања, кашто и научне методе.“

Наш научник је, из сопственог искуства, добро знао да је за све значајније послове на универзитету и у школи, потребна јака воља, која није моментална ни импулсивна, немирна и нестрпљива. Исправно закључује, да ми немамо особиту предиспозицију и јаку вољу у овом смислу, или она још није радом довољно развијена. Јасно истиче истину, која је и данас

акутна, да „Ми несразмерно више говоримо, него што радимо. Многи имају ту особину да мисле да су радили, кад су говорили. Даље, махом више полагају на право да говоре но на право да раде. Ја сам често правио опсервацију, да је многим нашим људима главно да се изговоре, а особито да некога представе у рђавој светлости и да направе досетку на његов рачун, а разуман човек може водити и расправљати ствар како хоће – онима првима, изгледа, није то тога толико стало; главно је да су они речима доста учинили и себе задовољили. Можда у ту групу спада и то, што су многи наши задовољни, кад су установили начела рада или управо написали програме; задовољни су толико, да после не мисле озбиљно о акцији и консеквенцијама, које су управо све: прво је без другога беспослица. Треба да наступи генерација, која ће и у политичком животу сматрати за блебетање говор и говорништво без праве смишљене акције.” Актуелност наведених речи данас је више него очита.

У научном животу и школовању младих, има радости и жалости, али су права радост даровити и способни ученици и њихови резултати, којима и њихови професори постају богатији. На ученике је од великог утицаја процес рађања идеја, мисли, сазнања, који они осете и када формирају љубав према школи и науци, јер то претходи новим акцијама, претходи напретку. Даровити ученици стварају правога професора, који треба „...да здравом свежином, вредноћом и енергијом свога властитога говора, рада, живота, изазове акцију и интензивнији живот у другима. Такав приступ школи и ученицима подразумева да професори, поред осталог, морају читати одабрана литерарна дела, јер се настава, наука и књижевност вишеструко допуњују. Ово утолико пре што наш народ спада у даровите, при чему има оних са добрим предиспозицијама за истраживачки рад.“ Наравно, констатује Ј. Цвијић, погрешно је мислити да сви професори морају бити особити научни радници. Има таквих и данас код нас и у свету.

У школи и науци увек се полази од резултата и метода које су поставили ранији истраживачи, јер се сви пењемо једни дугима на рамена, да би видели више и даље. При томе је од значаја да се хипотезе и научни ставови временом мењају, једних нестаје, да би их други сменили. Јован Цвијић зна да су „И људи великих резултата мали фактори у огромном научном развиту. Научне хипотезе, које чине важне беоцуге у развиту наука, теку као река: једних нестаје, да их друге смене.” Често цитиране реченице, из светосавског говора Јована Цвијића, одржаног готово пре више од једног века и данас су актуелне и акутне. Показују сву његову спремност да се беспштедно посвећивао Србији, истини, науци, настави, човеку и човечанству, стално инсистирајући на рад и напредак. Говорио је да се „Треба навићи и о проблему, послу, професији дуго, кашто непрекидно мислити, док се нају решења. Има светлих часова, нарочито светлих ноћи, које се

Стеван М. Станковић

ретко јављају; у њима се најје решење питања, или се смисле велики планови научног рада. То доба духовне луцидности и креације ваља употребити, а не по оној обичној људској, још више оријенталској тромости мислити на одмор. То махом ни организму не шкоди, али и ако шкоди, организам је зато ту да се честито утроши.”

Неколико реченица је посветио младима, јер мисли да су они, посебно универзитетска омладина, најдрагоценији капитал земље. И када млади нису потпуно на свом месту, треба их строго, али са великом пажњом и љубављу предусретати. Такав приступ морају имати не само професори и интелигенција, већ и сав остали свет који се среће са младима. Чини се да је у нашој научној литератури мало храбрих и реалних оцена способности наших људи за сврсисходан и истрајан научно-истраживачки рад. Јован Цвијић је на то јасно указивао и констатовао да од 20 наших људи ваљане интелигенције истиче се само један са јаком вољом, као основом за плодносан научни рад. Формирање научних радника је дуготрајан посао, јер су и научници значајних резултата, мали фактор у огромном и брзом развоју научних метода и науке у целини, јер једне истине нестају, а друге их смењују.

О националном раду

Осамнаестог фебруара 1907. године, Јован Цвијић је у Колу српских сестара одржао предавање О националном раду. Предавању је присуствовао престолонаследник Александар Карађорђевић и толико много посетилаца, да су и даме морале стајати, забележио је и објавио, дан касније, новинар „Политике“. Предавање је најпре штампано у Књижевном гласнику у Београду, а затим прештампавано у Сарајеву, Дубровнику и Новом Саду. Као репринт издање говор је објављен је у Сабраним делима Јована Цвијића, књига 3, том I 1987. године у Београду, у издању Српске академије наука и уметности, Новинско-издавачке организације „Књижевне новине” и Завода за уџбенике и наставна средства, на странама 57-68.⁴

Јован Цвијић се присутнима обратио следећим речима: „Ваше Величанство, госпође Кола српских сестара, Ви се с много пожртвовања и так-

⁴ Коло српских сестара основано је на иницијативу сликарке Надежде Петровић (1883-1915) и наставнице Д. Иванчић 1903. године. Задатак му је био пружање помоћи српском народу, посебно рањеним и болесним у балканским ратовима и Првом светском рату али и ратној сирочади и удовицама палих ратника. Организовало је курсеве за болничарке, публиковало календар Вардар, основало инвалидски дом и занатску школу. Престало је да ради 1942. године, када му је одузета имовина. Обновљено је 1990. године и има више одбора у земљи и иностранству.

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

та бавите о једном, делу националног рада, најбоље познајете разноврсне невоље нашега народа разних крајева, ублажавате их и смањујете. Осим хумане, то има и другу страну. Позната је реч да се прави пријатељи у невољи познају и да се у невољи склапају најтврђа пријатељства. Сви политички радници помињу, употребљавају, јамачно и злоупотребљавају речи национални задаци и национални рад. Тема је дакле општа, готово банална, кад би таква тема смела да буде банална. Ја сам се ипак решио да о националном раду говорим, поглавито с тога што сам путујући познао наш народ свих крајева и неке њихове националне и привредне организације, посматрао њихову националну борбу и размишљао о живој народној снази, о начинима и вредностима националног рада“.

Као изврстан антропологеограф, Јован Цвијић је знао да свет не може живети само од национализма као појма. Људи траже слободу и животну сигурност, трајну утакмицу способности „...неће да трпи кучиће и оцаковиће који не ваљају, не воли господу, ни власт, ако немају добрих особина и ако не мисле о њему и о великом националном раду.“ Наравно, знао је да у национализму не сме бити ни трага од шовинизма (шовинистичке надувености). Право национално осећање не сме бити исказивано мржњом и отпором према другим народима, али не сме бити ни прецењивање своје вредности, својих права и особина. У том смислу презентује и неколико мисли о патриотизму, који треба да је део живота сваког појединца, исто што и његов живот, тј. живот сваке личности у земљи. Патриотизам, казује Јован Цвијић, „Треба да уђе у крв да се сваки јавни рад врши само ради општих интереса и ничега другог. И то треба тако да буде да није ствар размишљања већ инстинкта. Свака жртва, која се учини, треба да је учињена природно, спонтано и не сме нико доћи ни на помисао да би могао другачије радити. Сваки треба непрестано да ради и да чини сталне напоре да своју земљу направи снажном и великом. То се може да чини радећи и свакодневне послове, од којих се живи: ако се ти послови раде озбиљно, честито, и ако се у тај обичан рад унесе воља, намера, тежња, да се тиме и целини користи, ако се дакле има пред очима општи циљ. Свако мора да инстинктивно стави народну целину и њене интересе испред себе и својих личних интереса. Само се тако у ствара од једног скупа личности прави народ. Треба да је у инстинкту свакога да на питањима и пословима од националног значаја не смеју партије тражити своје посебне партијске користи. Општа свест треба да је тако јака да одмах осуди партију која тако ради.“

Говорник је истакао неколико узрока, због којих је у Србији извесно ослабило национално поуздање и то довео у везу са Санстефанским миром, Берлинским конгресом и ратом са Бугарима 1886. године. Могло се приметити да и у то време националне депресије, постоје народне силе

које саме раде на одржавању и напретку. Указао је на чињеницу да од немачке границе до Црног мора нема бројнијег народа од нашег, који је сваке године све бројнији. Наш језик се чује од Трста, на западу, до Солуна и Сереза на југоистоку. Језик је толико формиран и усавршен да је то предност за књижевност и науку. Национално осећање нашег народа је широко, традиционално, сеже из доба Немањића. Међу балканским народима нема оних са јачом националном свешћу од Срба. Српска мисао проистиче из народне душе. Због важног географског положаја Србије, иста мора своје националне интересе усклађивати са европским и од својих питања правити европска питања. Наш свет, по Јовану Цвијићу, има све више мушкога чела и националног самопоуздања, које расте снажно и великом брзином, без обзира да ли се налази у Далмацији, Лици, Банији, Босни, Херцеговини, Црној Гори, Славонији, Срему, Бачкој, Барањи, Косову и Метохији, Македонији. Констатује да је и интелигенција престала да се денационализује, прихватајући италијанизам и мађаризам, већ постаје активан вођа народ.

Јован Цвијић је знао да има извесних негативних појава у јавном и политичком животу Србије, које неки Срби, из земље и иностранства, квалификују као политичку циганију, због тога озбиљно приступа том проблему и констатује да се „Неки наши људи и многи Срби изван Србије боје од извесних појава нашег јавног живота, које они с правом називају политичком циганијом, и због тога кашто посумњају да ли ми као целина имамо правих политичких способности. Оба су питања вредна озбиљне студије, али ја их могу само с неколико речи додирнути. Наш јавни живот показује збиља тешких појава, због којих се овда-онда могу учинити оправдане горње сумње. Има нечега што личи на политичку циганију, али то је поглавито само спољни изглед. Иза тога се махом крију дубљи психолошки мотиви и велика снага. Рђаве појаве су познате и зато их је довољно с неколико општих речи обележити. Многи политички људи непрекидно се свађају, у целом њиховом раду преовлађују лични мотиви, кашто простачка таштина, мотре један на другога и често су у стању изнети један о другоме и најневероватније инфамије. Даље има много пакости, злобе, мржње. Има сличнога и у другим пословима.”

Забринут за нашим становништвом на Косову и Метохији, где су историјске прилике учиниле своје, исказује бол за својим народом, који живи у тешким условима, често изложен животним опасностима. „Ниједан део српског народа није тако бесправан и потчињен као онај у Метохији, око Пећи, Дечана и Ђаковице, изложен потпуној анархији и дивљаштву Арбанаса. Овде су старинци, потомци српског најкултурнијег становништва, у коме су најсвежије успомене о немањићкој држави. Тај народ зна да су Метохија и Косово били центри велике српске државе, зна за исто-

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

ријске догађаје који су се баш на овом земљишту десили, њихови су претци гледали главу српске цркве, највеће и најлепше немањихке црквене грађевине, разорене царске и краљевске замке и двореове.“

Сазнање да се историја понавља и да су нам се и недавно десила, и дешавају се, разарања српске културно-историјске баштине на Косову и Метохији, чини актуелним и акутним Цвијићева казивања од пре 116 година. Био је учесник и очевидац немиких догађаја, којима су изложени Срби и не штедећи себе, често излаган, великим опасностима, сведочи о следећем: „У очи једног великог празника гледао сам сав тај свет испуњен око Свете Патријаршије, изнад Пећи, голорук, заплашен, арбанашким зулумима понеки престрављен. На њима се јасно види да је молитва не само утеха, него и нада и програм, кад човек нема друге утехе и наде. Они се моле за своје спасење и то је управо главна садржина молитве. Моле се не само Богу, већ и Немањихима и цару Лазару, затим Србији и Црној Гори. Та ми је слика често искрсавала пред очима, кад сам гледао и слушао наше слободоумне људе, како се одушевљавају и узрујавају за невоље и слободу суседних народа. То су несумњиво племенита осећања, али би било ближе и природније да мисле и раде на олакшавању бескрајне беде овога дела свога народа, јер је његово ропство јединствено у Европи.“

Интересантне су последње реченице аналитички студиозног, патриотски интонираног, критички обележеног и документованог говора Јована Цвијића, који садржи осврт на пређено време и стање Србије, али и указује на то што јој ваља радити, не само да би опстала, већ и да би ишла напред. Закључује да је за остваривање напретка Србији потребна знатна и спремна војска, једноставне, чврсте организованости и високог морала, јер само тако може извршавати своје националне задатке. Коментари оваквом казивању сувишни су и непримерени, јер мало је оних који су као Јован Цвијић познавали, проучили наше просторе и проникли у душу нашег човека, нашег народа.

О рано преминулом студенту и сараднику

Приликом сахране, у 34-тој години преминулог Петра Јанковића (1875-1909), свог студента, врсног сарадника и сапутника приликом испитивања великих језера Грчке, Јован Цвијић се бираним речима опростио од младог, дуго болесног, али изузетно вредног, за теренска и кабинетска географска проучавања увек спремног и спретног истраживача. Говор исказан на гробљу, штампан је у Књижевном гласнику 1909. године, а затим у другој књизи Говори и чланци 1921. године на странама 241-244, као и у Сабраним делима Јована Цвијића, књига 3, том I, на странама 371-

373, у Београду, 1987. године. Говор, пун топлине и жалости за изгубљеним сарадником, Јован Цвијић је почео следећим речима: „Једнога суморнога јесењег дана, пре 14 година, ушао је у Географски завод један од најмлађих и најсмернијих слушалаца тадашњег Филолошко-историјског одсека Велике Школе и изјавио да жели штогод радити. Био је с најбољим успехом, положио испит из географије, и били су запажени његови озбиљни и смишљени одговори. То је био Петар Јанковић. Упознам га с картометријским пословима, у које су тада обично увођени почетници. Мучан ђачки живот га је спречавао да уредно ради у Заводу. Али су се ипак јасно виделе неколике његове солидне особине: савесност, озбиљност и тежња, јамачно урођена тежња, за прецизним радом. При крају школовања 1898 године, Петар Јанковић је довршио свој део корисног рада. Површине речних сливова у Србији који је штампан у Споменику Српске Краљевске Академије.”

Када је Петар Јанковић, после завршене Велике школе, добио место професора српске гимназије у Солуну, поверавани су му различити национални задаци. Тиме је задобио поверење српског живља, али и бројних странаца. Поред осталог, пратио је Јована Цвијића на истраживачким путовањима по Македонији, Епиру, Тесалији, Тракији и скадарској области. На терену је, казује Јован Цвијић, био неуморан. „Био је тип оних солидних глава, које траже истину и јасноћу и не задовољавају се површним разумевањима и објашњењима, а познато је да за такве духове више вреди један месец студије на терену но цела година школског учења. После ових екскурзија наставио је сам читати и учити. За две-три године таквога рада Јанковић је толико одмакао, да је могао самостално испитивати. Из тог времена су његови радови: Стари глечери Пирина, затим о Пирину, Плаушу и Струмици и о Пајаку, који су штампани у издањима Академије Наука. Од велике су вредности његове лимнолошке студије: о Дојранском, Лугадинском и Бешичком Језеру, које су одређене за штампање у издањима наше Академије”. У говору је на особен начин указано на значај Петра Јанковића на проучавању земљотреса који је погодио Солун 22. јуна 1902. године. У Цвијићевој књизи Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, штампане 1906-1911. године, укључени су радови Петра Јанковића о Ајвасилском, Бешичком и Дојранском језеру, лимнолошким објектима које је детаљно премерио и истражио.

Петар Јанковић је из Солуна, премештен у Београд, где је постао кустос Географског завода. „Са дубоком и искреном скромношћу одбијао је виша академска звања, до којих је могао доћи. Задовољио се да врши у Географском Заводу знатан утицај на млађе географске генерације и то не само научном спремом већ и ретким моралним особинама. У исто је време започео важна испитивања о Историји развитка нишавске долине, која је

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

срећом потпуно довршио. Тим радом је добио расписану научну награду Академије Наука.” У наставку говора Јован Цвијић је напоменуо да је Петар Јанковић имао оне особине које временом од стручњака праве правог уметника. Те особине се код њега нису до краја развиле јер га је спречила прерана смрт. „Његова рана смрт наводи човека на злочесте мисли. Као да су зли небесни духови земљи завидели што по њој хода овако праведан човек, те су још врло рано покушавали да му живот прекрате. Још од ране младости нападала га је и сналазила га је опака болест, којој наука лека не зна. Она је у Јанковићу убила вољу за животом, и мени се чинило да је с том болешћу у вези његова беспримерна немарност према своме здрављу и готово тражење услова који би изазвали друге болести. Пре 2-3 године добије запаљење плућа на којег се развила туберкулоза и она га је на нашу неизмерну жалост и велику штету наше науке брзо савладала. У оваквим приликама човек најјасније осети како заједнички рад, нарочито научни заједнички рад јаче веже људе но и многе крвне везе. Мени је познато коликом је љубављу Јанковић везао за себе све своје другове а нарочито млађе из Географског Института и знам да ће они, заједно са мном, задржати дубоко у срцу и осећањима Перу Јанковића и преносити та сећања на нове генерације.”

Географско друштво и Гласник

На оснивачкој скупштини Српског географског друштва, која је одржана у Београду 7. априла 1910, главну реч имао је Јован Цвијић. Беседа о задацима Друштва и његовом часопису Гласнику, најпре је, као уводник, штампана у првој свесци Гласника Српског географског друштва 1912. године, на странама 1-5, као и у његовом репринт издању 1997. године. Због изузетног значаја, касније је, у изводима и у целости, више пута прештампаван и то у Споменици о педесетогодишњици Српског географског друштва 1910-1960, Београду, 1961. године, на странама 5-8, у Споменици о стогодишњици Српског географског друштва, тј. Посебно издању, књига 72, 2012. године у Београду, на странама 19-22. Има је у књизи Сто свезака Гласника (1912-2020), која је 74-то по реду Посебно издање СГД, штампано 2022. године, на странама 8-10, као и у књизи Српско географско друштво и његови председници, која је објављена као 75-то по реду Посебно издање СГД 2022. године, на странама 18-23.⁵

⁵ Први број Гласника Српског географског друштва (Bulletin de la Société Serbe de Géographie) изашао је из штампе у марту 1912. године. Уредници ове публикације били су Јован Цвијић и Павле Вујевић. Књига има 152 стране и садржи следеће прилоге: Јован Цвијић – Географско друштво и Гласник, Павле Вујевић – Утицај

На иницијативу Јована Цвијића и његових најближих сарадника, после вишегодишњих припрема и израде Правилника о раду, на велики хришћански празник Благовести, у Београду је основано Српско географско друштво, најстарије те врсте на Балканском полуострву, које, после прекида за време оба светска рата, успешно ради и данас. Позив за оснивање Српског географског друштва прихватили су, не само бројни географи из Србије, већ и неки стручњаци из иностранства, блиски географи. Осим тога, у беседи на Оснивачкој скупштини, Јован Цвијић је истакао „да су добијени и из других држава одзиви, по којима изгледа да се не варамо: и други стручњаци мисле да је Београд заслужио да се у њему оснује прво Географско Друштво на Балканском Полуострву... Ојачао је географски центар на Универзитету, имамо знатан број географских стручњака у Србији и осталим југословенским земљама; још је већи број интелектуалних људи, који су заинтересовани за географска и антропогеографска испитивања; резултати досадашњег рада постали су толико разгранати, да се јасно види не само цео обим и значај наше науке, већ и плодни контакти између географије и других наука, нарочито геологије, климатологије, фитогеографије, етнологије.“ Исказаним реченицама јасно је дефинисао задатке, оквире рада, унутрашњу организацију Српског географског друштва и концепцију садржаја његовог Гласника, чији је први број штампан 1912. године. Све то заснивао је на искуствима географских друштава Немачке и Аустрије, код којих је гостовао. Осмог фебруара 1902. године у Берлину је одржао предавање о својим истраживањима Балканског полуострва, а 28. октобра 1907. године у Бечу, одржао предавање о постанку Ђердапске клисуре.

Пошто је у уводним речима указао на значајна поља рада Друштва, научни и стручни рад и популаризацију географских знања, Јован Цвијић је потенцирао да научни рад треба да буде главни и трајан задатак Дру-

околних мора на температурне прилике Балканског полуострва, Недељко Кошанин – Шумски четинари на Шарпланини и Корабу, Тихомир Р. Ђорђевић – Економија и еволуција насеља, Драгутин Горјановић Крамбергер – Плитки крш околине Генералског стола, предјел око Лешћа, Владимир Петковић – Тектоника београдске околине, Артур Гавац – Померање морске међе у Хрватској и Далмацији у историјско доба, Риста Т. Николић – Глацијација Шар Планине и Кораба, Леополд Савицки – Постанак Боке Которске и Коста Н. Костић – Пирот. Поред чланака, објављени су краћи прилози: Описи предела и планина, Балкански карст и спелеологија, Туристика, Терминологија, Упутства, Статистика, Географске експедиције, Белешке, Библиографија и Извештај о раду Српског географског друштва. Фототипско издање прве свеске Гласника СГД објављено је 1997. године, поводом седамдесете годишњице смрти Јована Цвијића.

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

штва. Томе ће служити седнице на којима ће се расправљати научни проблеми, упознавати са научним методама, усвајати нови појмови, неговати геоморфологија, антропогеографија, регионална географија и друге географске дисциплине и успостављати конструктивни односи са сродним наукама, из којих ће се узимати они резултати који су од географског значаја, а односе се на свеукупне односе човека, друштва и природе. „То су, констатовао је Јован Цвијић, у исто време и разлози, због којих је предложено да у управу нашега друштва уђе по један представник од суседних наука и што ћемо са задовољством примати за редовне чланове остале представнике науке географији блиских“.

Опредељен за детаљна истраживања Србије и Балканског полуострва, Јован Цвијић истиче следеће: „Још има да се на Балканском Полуострву изврше многобројне географске констатације, а затим геолошке, климатолошке, фитогеографске и етнографске. Желети је да се при овим испитивањима има план, да се факта утврђују прецизним начинима и траже научни проблеми, а не да се нагомилавају факта, кроз која је се тешко пробијати и која могу, иако су многобројна ипак не дати ослонац за решавање правих научних проблема. У географији, као и у свима наукама од проматрања, долази се до општих погледа и теорија студијом неке области; али није довољно само проматрати, треба дуго и интензивно мислити о вредности сваког проматрања; кашто и то није довољно, треба нарочити дар. И за последње способности је наше земљиште врло погодно и на њему има знатан број нерешених проблема. Али се при студијама ове врсте не можемо ограничити само на Србију, која је тесна, претесна и чије границе нису природне, научне, већ случајне, државне, политичке; ни планинске система, ни велике долине, ни геолошке формације, ни биљни и етнографски комплекси не заустављају се на границама Србије; многи географски, геолошки и фитогеографски објекти, цели народи и етнографски можда најинтересантнији делови нашега народа изван граница су Србије. У нашој држави треба детаљно и прецизно проучавати поједине објекте и појаве, и тиме се може доћи до ваљаних резултата. Али прави проблеми се могу махом решавати излазећи изван граница Србије.“

Залажући се за сталан рад и напредак Српског географског друштва, које треба да стане на чврсте ноге и добије прави значај, изразио је и дозу страха, јер „Изгледа да су слабе наше способности за заједнички рад већих размера. Ја не видим ни једну такву установу, у којој смо показали пун успех. При томе сасвим апстрахујем од плаховитости и свађа, које се често јављају и које истина узимају као изговор објективне и начелне разлоге, али готово увек потичу из личних мотива. Ја држим да је то у нашем друштву сасвим искључено. За прави успех је неопходно потребно да сваки члан Географског Друштва има осећање и свест да је дужан учинити

Стеван М. Станковић

нешто за своје друштво и да је свака друштвена функција, ма како изгледала незнатна, један део склопа и рада друштвеног, дакле важан посао, коме се треба с разумевањем и љубављу предати. Нека се у том конструктивном правцу развијају наше способности, не у деструктивном и индивидуалистичком.“

Пошто је добро познавао географске часописе страних земаља, изложио је концепт и садржај Гласника Српског географског друштва, који се има штампати у две свеске годишње. У првом делу Гласника објављиваће се оригинални научни радови из географије и сродних наука, са осматрањима на простору Балканског полуострва. У другом делу Гласника публиковаће се кратки описи појединих предела и планина, белешке о крашким појавама, температурама воде језера и река, поплавама, етнографији, упутства за теренска истраживања, грађа о варошима, статистички подаци и терминологија. Трећи део Гласника садржаће приказе оних страних дела у којима се презентују нове методе научног рада, универзитетски уџбеници, резултати научних експедиција и белешке о познатим научницима. Завршни део Гласника садржаће попис дела о Балканском полуострву, почев од 1910. године, без детаљне анализе, а штапаће се и годишњи извештај о раду Друштва и прикази постојеће литературе о Србији и Балканском полуострву.

Беседа на Универзитету Сорбона

Седамнаестог јануара 1918. године, према дневнику који је водила Цвијићева супруга, госпођа Љубица Цвијић (рођена Крстић, удова Николић), која га је, почев од 1910. године, пратила на бројним путовањима и гостовањима, поред осталог, забележила је и следеће: „У великом амфитеатру Сорбоне Цвијић је држао говор – Беда у Србији и наша вера. Говорио је осећајно, убедљиво и документовано о Бугарима и о њиховим грозним зверствима која су починили у Србији; о Аустро-Мађарима којима нису била зверства довољна него су се окомили и на остало југословенско становништво, нарочито на Србе ван Србије тј. на своје поданике. Најригорознија зверства извршена су у Босни и Херцеговини, Боки Которској и Срему. Затим вели, не могу се уздржати а да не изнесем да нису сва средства исцрпљена да се спасе од сигурне смрти остатак славне српске војске. При крају је рекао да уједињење целог српског народа са Хрватима и Словенцима биће извршено у исто време када буде поправљена и велика неправда од 1871 године. Овај говор учинио је најдубљи утисак на многобројну публику која је испунила велики амфитеатар.“

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

Говор Јована Цвијића, Беда у Србији и наша вера, најпре је штампан на француском језику у Паризу у *La protestation des Peuples Martyrs, L'Effort de la France et de ses Alliés. Blond et Gay*, 1918. Преведена на српски језик (преводилац Петар Јовановић), беседа је објављена у другој књизи *Говори и чланци* 1921. године у Београду, на странама 154-157., а затим, као репринт издање, у *Сабраним делима Јована Цвијића* 1987. године, књига 3, том I, на странама 305-307, у издању Српске академије наука и уметности, Новинско-издавачке радне организације „Књижевне новине” и Завода за уџбенике и наставна средства. Веома садржајан, документован, конкретан и патриотски интониран, људски потресан и опомињујући говор, јединствен је те врсте код нас. Био је од великог значаја за упознавање стране јавности са тешким страдањима које је Србија трпела током Првог светског рата, када је изгубила једну четвртину свог становништва у славним биткама, али и од глади, заразних болести, епидемија у логорима, повлачења преко Албаније.

Уводне реченице беседе гласе: „Србија, наша драга и тужна отаџбина, већ три године гажена од варвара, беше не само лепа земља него и врло богата и најнасељенија на Балканском Полуострву. У неким областима је густина становништва достигала 100 на квадратном километру. Живот је био угодан, широк, готово без брига за сутрашњицу, нарочито код сељака, који сачињавају 90 од 100 становништва, сељака вредних, здравих, увек готових на највеће жртве за опште добро, сељака најнапреднијих на Полуострву. Отворене су стручне школе па и Велика Школа, доцније Универзитет, прва школа за више образовање на Балкану. Србија је пре Великог Рата била у најживљем економском и интелектуалном полету. Основане су разне економске, друштвене и научне установе, које су доприносиле дизању благостања и цивилизације. Богатство се нагомилавало у току слободног развика од сто година. Овај напор је прекинут и уништен циклоном, који већ четири године пустоши свет. Губици и злочини, које је Србија поднела несумњиво су најтежи у целом овом крвавом рату.“

У наставку говора, Јован Цвијић је јасно указао на злодела Аустројанаца и Бугара, као њиховог савезника. Према сведочењу народних посланика из Будимпеште и Беча, констатује да је у околини Бора и Мајданпека поубијано мушко одрасло становништво, док жене и деца бесциљно лутају по планинама. Бугарска војска је у околини Ниша, Лесковца и Врања, уништила становништво многих села, а иста спалила и порушила. Готово 4.000 људи је из Ниша депортовано у правцу Софије. „Један Мађар, по повратку из српске Македоније, објавио је у пештанским листовима поуздана факта о начину, на који Бугари истребљују Србе у Македонији. Покоравајући се издатој наредби, пошто их прикупе, они их убијају једног за другим кундацима тако да мозак пршти... Они су опљачкали све

справе земљорадничких Задруга, па чак и приватне. Ми смо у Србији имали најбоље расе говеда и свиња на Полуострву. Бугари су их пренели у Бугарску. Њихове грађанске и војне власти имале су дрскости да продају званично, лицитацијом намештаје и наките које су опљачкали у Србији. Све библиотеке које су припадале јавним установама као и приватне опљачкане су и пренете у Бугарску.“

Пошто је окупирали Србију, Аустроугарска је интернирала 150.000 наших људи, међу којима је било стараца и деце. Реквизицијом су од сељака одузима сву летину и тиме их осуђивала на глад и смрт. Многи су стрељани и вешани. Случај стрељања 35 сељака из Рамаће код Крагујевца и заједно са њима учитеља Глишића, непоновљив је у својој трагичности. Пошто су интерниране и ратне заробљенике, Србе, депортовали у логоре, било је готово исто што и осудити их на смрт. У неким логорима, истиче Јован Цвијић, дневно је од болести, епидемија, глади и хладноће, умирало 200 до 300 људи. Посебно тешко стање било је у Босни, Херцеговини, Боки которској и Срему, где су Срби убијани и вешани без суда. Вешани су српски свештеници на станицама и поред железничких пруга, како би застрашили остало становништво. На све то, непознато у свету, када је „Аустрија отпочела да увиђа своје злочине, југословенски народни посланици изнеше јавно те злочине, у бечком парламенту. Начин кајања био је сасвим аустријски. Они су наредили да царска музика одсвира посмртни марш на гробовима оних обешених за које се утврдило да су били невини“. Чини се да је то, по пакости, јединствен случај у свету.

Које су наше наде, пита се Јован Цвијић, у завршном делу беседе, јер је знао да је српска војска код Солуна и да преостало српско становништво није клонуло духом. „Оне нису сигурно оне које су у последње време означили неки савезнички државници: васпостављање Србије. Земља која је поднела напред представљену судбину, која је жртвовала своју најздравију мушку радну снагу, која је била пљачкана и грозно осакћаена, верна земља, чија се славна војска борила и још се храбро бори на солунском фронту, која је претрпела најтеже губитке у овом рату, зар таква земља да буде само васпостављена? Просто васпостављање Србије значило би осудити је после овог рата на сигурну смрт, тј. да се утопи у аустријску конфузију. То је Централна Европа, остварена помоћу наших савезника и наших пријатеља. То је пут Хамбург – Београд отворен за Немачку. Огромне жртве једног мученичког народа неће се ваљда свршити са овим бесмисленим решењем“. У завршном делу говора потенциране су трајне пријатељске везе Србије и Француске, јер славна и племенита Француска није без великих предосећања пригрлила српску војску код Солуна, због тога јој се измучени народи обраћају и ви их прихватате, испуњавате наде о слободи, правди и цивилизацији.

Беседа Ситону Ватсону у част

Када је у Београд 1920. године, дошао Ситон Ватсон (Robert William Seton Watson 1879-1951), оснивач часописа Нова Европа (The New Europe), енглески историчар и публициста, који је, поред осталог, истраживао историју југословенског питања у вези настанка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и посебно обрадио догађаје атентата у Сарајеву 1914. године, Београдска општина приредила је му је свечани банкет. Беседу у част госта, одржао је Јован Цвијић, који се раније сретао са познатим Енглецом. Говор је штампан у другој књизи Говори и чланци 1921. године, на странама 227-232, као и као репринт издање, у Сабраним делима Јована Цвијића 1987. године, у књизи 3, том I, на странама 361-364. Пошто је изразио задовољство што познатог госта, у чијем је часопису објавио радове *Autlook of a patriotical Serb 1918, Italy and Serbia 1919*, види у престоници државе, нагласио је да му је познато како је са српским живљем подносио моралне муке и предузимао одређене акције како би олакшао беду и јад становништва у време када је нашу земљу захватио Први светски рат. Ово и због тога што је наш народ, истакао је Јован Цвијић, на извештај начин везан за британски народ, који је дао бројне добровољце, жене болничарке. „После ослобођења Србије, за време службе, у цркви у Чачку, свет је био испунио не само цркву, већ се тако био нагомилао на улазима да нико није могао проћи. У том се шапатам рашчује да долазе британске жене. Сви су се с места расклонили да им начине пута као пред моралном величином, коју дубоко поштују.“

Ситону Ватсону, који је, заједно са супругом, био оснивач и најоданији сарадник, посебног фонда за помоћ Србији (Serbian Relief Fond), најпре се захвалио за помоћ невољницима оболелих 1915. године од тифуса, као и заробљеним и интерниранима, посебно српским ђацима који су се школовали у Швајцарској, од којих је неке издржавао пуне четири године. „Али, драги пријатељу, беседио је Јован Цвијић, рад у S. R. F. Г-ђе Ситон Ватсон и Ваш, само је један део Ваше необично разгранате и разноврсне акције и ми се дивимо Вашој огромној радној снази. Као што се у физичком свету једна врста енергије преобраћа у другу и свака остави своја дејства, тако се Ваша духовна енергија за време светског рата непрекидно преиначавала, прелазећи с једног поља рада на друго, обухватајући час народносне проблеме Балканског Полуострва и Аустроугарске, час друштвена и народна питања источне Европе, а не губећи никада из вида главнога непријатеља – Немачку.“

Оцењујући свеукупне људске, стваралачке и хуманистичке особине госта из Енглеске, Јован Цвијић, у беседи, констатује следеће: „Ви сте, драги пријатељу, необичан Британац. Одступате од оног британског типа

Стеван М. Станковић

како се он на континенту схвата - хладан, прозаичан, без одушевљења, сама логика. Изгледа ми да Ви кашто не верујете много у логику, као Ваш земљак Вењамен Brodie, који држи да је имагинација, контролисана проматрањима и искуством најплеменитија особина људског духа. Противно ономе што се о нама износило и логички закључивало, Ви сте интуицијом осетили још као млади Scotus Viator да овамо на југу Европе има малих народа чија су права згажена и који имају велике будућности и сишли сте из шкотских Highlands-а да их проучавате и заступате; тако сте у јадранском питању најпре имагинацијом конструисали целу слику и сву опасност, која ће из њега потицати. Врло рано, први међу првима, Ви сте му посветили многобројне ступце Нове Европе. Скоро да нема броја у коме се о њему нисте бавили. Ви сте то чинили не само с дубоким убеђењем већ нарочито с много темперамента, а нисте се устручавали ни од јаких, у осталом Вама својствених начина, кашто силних, каквима сте раније третирали политику Sir Edward-а Grey-а. Нисте ни пред ким ни пред чим устукнули. Али то је већ британска упорност, није само Ваша, а Ви ћете од ње наћи много у овој робусној и јуначкој Шумадији, земљи мисије, која је била почетак и најјачи ослонац свих догађаја, којима смо дошли до народног уједињења.“

Завршне реченице говора, који плени познавањем историјских догађаја у Србији и на Балканском полуострву и места енглеског пријатеља у њима, потврђују да је Ситон Ватсон био један од најбољих познавалаца наше стварности током Првог светског рата и непосредно после њега, када се отварају нови видици, до којих је Србија дошла другачијим путем у односу на Енглеску. „То је једна завршна, може се без претеривања рећи, сјајна периода, на чијем се врху ми данас налазимо као два путника, који су на њега различитим путевима дошли. Ми смо се попели трудно и крваво, из низина, из турскога и аустроугарскога ропства, а Ви сте на њега сишли од много вишег врха из високо просвећене и најмоћније земље Велике Британије. Оно што ова два путника са истога врха виде, у многоме ће другачије изгледати. То што ћете Ви видети биће врло инструктивно за нас, изазваће нове идеје и нове акције и имати последица за наш даљи развитак.“

О академику Живку Г. Павловићу

О проглашењу генерала Живка Павловића (1871-1938) за редовног члана Академије наука (изабран 19. фебруара 1921. године) Јован Цвијић је 25. октобра 1921. године, беседио на свечаној седници Српске Краљевске Академије. Беседа је публикована у Књижевном гласнику у Београду, 1. новембра исте године. Као репринт издање објављена је у Сабраним

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

делима Јована Цвијића, књига 5, том II, 1989. године, на странама 206-210. На значај и лепоту Цвијићевог говора, 1998. године, указао је Милентије Ђорђевић, приређивач књиге Најлепше српске беседе, чије је друго издање, објавила „Просвета” из Београда. Беседа Јована Цвијића под насловом О Живку Павловићу је на странама 249-259. Нашег научника је по говорништву сврстао у ред највећих беседника које смо икада имали. Поред осталих, реч је о Светом Сави, Стефану Немањи, Доситеју Обрадовићу, Петру Петровићу Његошу, Јовану Скерлићу, Богдану Поповићу, Матији Ненадовићу, Милутину Миланковићу, Јовану Ердељановићу, Велимиру Николајевићу, Јустину Поповићу, Милошу Ђурићу, Иви Андрићу и др.

Пошто је констатовао да је генерал Живко Павловић имао једног претходника, генерала Јована Мишковића (1844-1908) у Српској краљевској академији, исказао је да је новопримљени члан важна личност новијег времена, које се одликује бројним славним подвизима српске војске и српског народа. То је време када је генерал Живко Павловић радио на важним војним положајима, заједно са прослављеним војсковођама какви су били војвода Радомир Путник (1847-1917) и војвода Живојин Мишић (1855-1921). Рођен у селу Башину, у Шумадији, у породици неписмених сељака, пореклом из Сјенице, чије становништво одликују неке најлепше особине нашег народа. „То су они од највеће националне вере, који су се борили и жртвовали и појединачно и у масама, за слободу, за правду, да освете Косово, за своју царевину, на коју су и у најтежим приликама мислили. Могу да се горостасно исправе, и као маса и као појединци, и да крше и ломе пред собом. У своје идеале су веровали без облачка сумње. Има у њима један народни инстинкт за животом, чијој снази нема краја. Много полажу на образ и на понос. Оно што одређује велике акције ових народних маса није материјалне врсте већ моралне и духовне. Из такве народне средине, наш нови академик се одао војничком позиву, у коме људи овога типа најпре, изгледа брже него на осталим пољима, дају велике резултате“.

Јован Цвијић је добро познавао генерала Живка Павловића. Зна за његов рад објављен у Књижевном гласнику „И зато Ви с правом говорите о моралним и психичким елементима: о психичкој кризи, о душевној узбурканости, о моралној сондажи и о нашем народном карактеру, који се у овим великим моментима и најбоље открио. Ви сте тиме дирнули основни узрок свега славнога што се догодило и нема сумње да ће се у студијама које се буду бавиле, о нашим великим ратовима и њиховом резултату, данашњој нашој великој држави, на те узроке, обратити највећа пажња“. У крајње искреној, аналитичкој, синтезној и студиозној, књижевнички инспиративној беседи, Јован Цвијић закључује да је генерал Живко Г. Павловић велике успехе постигао захваљујући унутрашњим способности-

Стеван М. Станковић

ма духа, вредностима, интелектуалном издрживошћу, као и способношћу да се сконцентрише на решавање одређених проблема и питања. Део тога исказивао је као професор тактике на Војној академији и командант разних јединица, закључно са дивизијом. „Има једна друга Ваша особина, говорио је Јован Цвијић, обраћајући се академику, која је мене нарочито интересовала, и зато сам је на Вама проматрао. Треба с неколико претходних речи објаснити. Познавање земљишног рељефа, зна се, од највећег је значаја за војне операције. Стратегијски принципи сами по себи не би вредели, ако се не би прилагодили пластици земљишта и ако се овда онда чак према њој не би преиначили. Много је битака изгубљено често само зато, што се није довољно познавао терен, што се нису виделе све тачке на којима се непријатељ може појавити, или што се није знао квалитет пута, његови нагиби, издрживост за тешке транспорте, начини да ли се могу и како ће се снабдевати водом војне масе, када се удаље од своје базе... Ја се усуђујем да тврдим и мислим да ме неће демантовати објективно израђена историја ових ратова, да Ви, Г. ђенерале, ту особину, комбиновања рељефа и кретања великих војних маса, имате врло јако развијену. Што се терена тиче, Ви сте све публиковано проучили и врло много сами видели. У те студије уносите методе, план, смишљености и обазривости. То су академичарске особине“. Пошто је констатовао да је Академија наука на првом месту научна и национална институција, која прати морал људског друштва своје земље, јасно наглашава „Да по моралној вредности рад генерала Живка Павловића спада у прву врсту, да је од социјалне вредности и од интереса за Србе, Хрвате и Словенце, тј. цео народ новостворене државе.“ У таквим активностима новоизабраног академика нема трага личних и материјалних тежњи. „У духу је Академије Наука да она мотри на велике раднике таквих моралних особина и да похита да им прва ода своје признање и своју почаст. Мени је особито задовољство прогласити Вас Господине ђенерале, за редовног члана Академије Наука.“

О научном раду у Војводини

Пошто се захвалио на позиву да на Скупштини Матице српске у Новом Саду, беседи о организацији научног рада у Војводини, Јован Цвијић је 14. јануара 1922. године, поред осталог, истакао да је ова институција једна од најстаријих у југословенском друштву и веома значајна за развој српске мисли и српске цивилизације, јер је извршила велики просветитељски и културни рад. Говор је штампан исте године у Летопису Матице српске, а затим, 67 година касније, у Сабраним делима Јована Цвијића, Говори и чланци, књига 5, том II, у Београду, на странама 193-

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

198. Веома емотивно, исцрпно, документовано, историјским чињеницама потврђено, идејама богато, аналитички и синтезно осмишљено предавање је и данас за уважавање.

Јован Цвијић је у Новом Саду, говорио о томе да су после стварања нове државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, друштвене и политичке прилике врло заплетене и да као такве утичу на организацију и рад свих институција. Познато је да новонастала велика држава „није ни етнички ни по осећању онако јединствена као Србија од пре 1912. године. Даље, све се око нас изменило: наш светски положај и положај у Европи друкчији је него пре Великог Рата. Друкчије су или мање или више друкчије инспирисани сви наши суседи. Измениле су се неке основне предратне идеје о везама између народа и држава, а друге су у току мењања. У преображају је и међународни и наш унутрашњи привредни живот, и многи се односи силом прилика сами од себе мењају. Све се те промене дешавају у средини живчано узнемиреној и спроводе се споро, с великим напорима и мукама, борећи се са старим навикама и рутинама. Уз то је дошла позната болест Великог Рата: многи од оних који су остали иза беспримерног покоља, они из позадине и из других положаја више него они с фронта, одали су се материјализму, који не стрепи ни од каквих средстава. Поремећени су морални појмови. Код нас у Србији, поред свега горњега, дејствују и специјални узроци: изгинуло је и помрло више него и у којој другој земљи; прошли смо, опет више него неки други, кроз догађаје који исцрпљују и тело и душу; већина, и они просечне вредности, дали су у току ових ратова више него што у нормалним приликама дају најјачи; зато су људи у маси изнурени и умиру у најбољом годинама; код оних што су били у изгнанству и гледали многа наша зла, накупило се озлојеђења и срцбе. Врло је мало слободних и здравих људских енергија које би се могле одати колективном раду. То се, осим у јавном животу, осећа у науци. Јер ту смо, поред свега горњега, изгубили, за седам година рата, много младих научних радника, а нови нису могли за то време бити формирани. Има један велики прекид у континуитету научног развоја Србије. А захтеви су постали много већи него пре Великог Рата.“

Беседник истиче да после ослобођења и стварања веће државе, са више материјалних средстава, мора да се покажу све културне способности на стварању сопствене цивилизације и још више да утичемо на друге. У том смислу Матица српска може најстручније деловати. Предлажући правце и оквире деловања, Јован Цвијић потенцира следеће: Организацију колективног рада, који је главни задатак Матице српске, чвршће уређење постојећих научних институција и стварање нових преко потребних, утврђивање факата и метода проучавања наше земље и нашег народа, организовати научне експедиције различитих стручњака, формирати групе које

би трајно истраживале поједине научне проблеме. Под овим подразумева институте за географију, геологију, геофизику, картографију, флору и фауну, народни живот, историјску прошлост, лингвистику и дијалектологију, израду речника нашег језика и сл. На основу теренских осматрања и лабораторијских експеримената, потребно је изводити одговарајуће закључке.

Конкретан у исказивању мисли о научном раду у Војводини, коју је добро познавао, Јован Цвијић, у приоритете сврстава географска и јестаственичка истраживања. Иста се односе на геоморфолошка истраживања простора од Вршачких планина на истоку, до лесних платоа и одсека Дунава код Земуна. Реч је и о Делиблатској пешчари и теренима изграђеним од леса, као и о разноврсности биљног и животињског света, развијеног на различитим типовима земљишта. Изучавање, народног живота и обичаја, ношње, фолклора тј. становништва, сматра веома важним, јер је то од значаја за антропогеографију, етнологију и социологију. „Особито је интересантно, истиче Јован Цвијић, утврдити везу између насеља, њихових типова и код оних група становништва и различитих врста рељефа. Нпр. има у Барањи и Бачкој једна група Шокаца, која је другачија од осталих и која је насељена нарочито поред дунавских ритова и лугова. Они се разликују од оних Шокаца што су несумњиво досељени из Босне и Херцеговине и неретко су покатоличени Срби; разуме се другачији су и од Буњеваца. Можда је то, бар делимице, старо становништво, јер се одликује многобројним архаичним цртама у језику, ношњи, у психичким особинама. Као да су се повукли у тешко проходне дунавске ритове, док су унаоколо хуктале најезде и догађаји, и тако се одржали, заштићени луговима и ритовима.“

Посебну пажњу, у свом говору, Јован Цвијић је посветио Новом Саду и Сремским Карловцима, као духовним центрима Војводине, у којима већ постоје гимназије, које врло јако формирају интелигенцију, понекад боље и од универзитета. Од гимназије и универзитета умногоме зависи како се формира духовна атмосфера, означавају путеви развитка цивилизације. „Ваљало би тежити за тим да се у Нови Сад и Карловце преместе Пољопривредни или бар Теолошки Факултет и Висока Педагошка Школа из Београда. То би била знатна помоћ за јачање духовних центра. Иако је много чега пропуштено, то још није доцкан. У том би правцу требало да се осети рад политичких представника Војводине, као и у изналажењу материјалних средстава. Јер у Србији је увек тако било а тако и у новој држави: сваки крај треба сам да се бори за оно што му као обласној целини треба. Мени изгледа, закључује Јован Цвијић, да би Матица Српска, организујући рад у овоме смислу, одговорила и својим традицијама и новим захтевима.“

Беседа у Народној скупштини Београда

Јован Цвијић је 26. марта 1922. године, у Народној скупштини Београда, одржао говор под насловом Сеобе и етнички процеси у нашем народу. Уприличен поводом подизања споменика Незнаком јунаку на Авали, говор је, исте године, штампан у Просветиној библиотеци у Сарајеву, а део који се односи на Далмацију, у часопису Нова Европа у Загребу. Као репринт издање налази се у Сабраним делима Јована Цвијића, књига 5, том II, штампаним у Београду 1989. године, на странама 103-113. У уводним речима указао је на различито порекло нашег становништва у појединим деловима земље, што је била последица вековних миграција, посебно оних у турско време. Истраживања миграција и порекла становништва, организовано су почела 1896. године и показала су да је током времена испремештано скоро све становништво од Вардара до Загребачке горе. У сеобама је најбројније учествовало динарско становништво, посебно стари Рашани, народ српске средњовековне државе. „Када се на карти прате и уцртају сва кретања добијају се као синтеза миграционе или метанастазичке струје којима су се кретали исељеници из земље матице, одакле су излазили као у ројевима, у земљу колонизације, где су се настањивали. Метанастазичке струје су дакле апстракција вековног правца кретања исељеника. Често исељеници нису право ишли из земље матице у земљу колонизације, већ су се краће или дуже времена, често низове година, задржавали у прелазној или етапној зони; на пример, они што су силазили из црногорских брда, често су се задржавали око Сјенице и на Пештери и у Старом Влаху, пре него што сиђу у Шумадију.“

Беседом је указао да су динарске миграционе струје биле најјаче. И везују се за Рашку и Зету, као српске средњовековне области. Тако је насељена Шумадија, тј. простор између Дрине на западу и Велике Мораве на истоку, али и Сарајевска котлина, делови Посавине и Босанске крајине. Миграциона струја из Босне и Херцеговине усмеравала се према Далмацији, а заједно са делом становништва Равних котара и горњег тока реке Цетине, према Жумберку у Хрватској. Било је и оних који су стигли до Птуја, Марибора и Љубљане. „Познато је, говорио је Јован Цвијић, да су Далматинци, Босанци и Херцеговци, већином католичке вере, продрли далеко у Барању и Бачку до иза Суботице; тога порекла су већина Буњевача и тако званих Шокаца ових крајева“. Од интереса су и миграције са Косова и Метохије, тј. простора од Скадра, на југу, до Копаоника, на северу. Миграционим струјама насељавани су Жупа, Левач, Ресава, део слива Тимока и западне подгорине Старе планине, где су се досељеници сусрели са Шопима. Било је и оних који су прешли Јужну Мораву и нови дом нашли у Заплању, на јужној страни Суве планине. На овом простору, у

околини Ниша, ови мигранти су се сједињавали са исељеницима из Македоније, међу којима је било и Срба из Албаније. Долине Вардара, Јужне и Велике Мораве, биле су правци продирања миграционих струја ка Смедереву и Београду, с тим што су неки прешли Саву и Дунав и населили се у Банату, Бачкој, Срему, Барањи и западној Славонији.

Пошто је дефинисао две врсте области – метанастазичке (са обимним кретањима становништва, од средњег тока Вардара до Загреба) и аметанастазичке (које су прихватиле мање досељеника, кајкавске жупаније у Хрватској, Словенија, нека острва у Јадранском мору), Јован Цвијић, појединачно указује на њихове основне особености и детаљно анализира узроке миграционим кретањима. У исте сврстава историјске догађаје (најезда Турака на Балканско полуострво, аустро-турски ратови, наши ослободилачки покрети и ратови, психолошки и економски узроци, суше, поплаве, глад, недостатак обрадивог земљишта, климатске промене, влажне и хладне године, понос и осетљивост становништва, турско безвлашће, слободарске склоности, жеља за бољим животом, етно-биолошки процеси и сл.).

Посебан део беседе о сеобама нашег народа, Јован Цвијић је посветио етничким и социјалним процесима и проблемима прилагођавања досељеника животу у новој средини, у којој су се на различите начине укрштали интереси старинаца и досељеника, што није било ни лако, ни краткотрајно, ни једноставно. Цвијић је на том плану недостижан истраживач и познавалац и најфинијих детаља. „Процес прилагођавања зависи од броја старог становништва и од његове асимилационе способности; али и мањи број старинаца намеће своје особине и навике досељеницима, јер се старинци осећају код своје куће и сматрају себе за боље од досељеника; тај процес се и при мањем броју становника могао лакше и потпуније извршити кад су досељеници долазили постепено и у мањим групама; даље, процес прилагођавања зависи од броја досељеника и њихових особина, које су различне према земљама матицама из којих су дошли; степен до кога су се прилагодили досељеници зависи од доба колонизације или времена, које су досељеници провели у земљи колонизације; напослетку, од веће или мање удаљености између земље матице и области колонизације; и велике групе досељеника, кад иду далеко од земље матице, тако да остану без везе са њом, пре изгубе своје карактеристичне особине и прилагоде се старинцима.“

На све то, истиче Јован Цвијић, веома су значајни етно-биолошки процеси, који настају као последица склапања бракова између старинаца и досељеника, а зна се да су се вршили у целој метанастазичкој области, наравно, у почетку, у првој генерацији досељеника, веома споро и ретко, посебно тамо где су постојале велике разлике. Као пример наведени су Црногорци и Шопови. „Али да нестане тога отпора на томе непрестано

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

раде неке најдубље црте људске природе: лепа и здрава девојка, лични младић, патријархална разборитост старијих; уз то одмиче социјално прилагођавање и навикавање досељеника једних на друге.“ У другој генерацији скоро сасвим исчили она одбојност између досељеника из разних крајева и бракови се закључују махом без препрека. Услед тога настаје нека врста биолошког изједначавања: становништво се физички или антрополошки почне стапати и извесне психичке особине, којима су се досељеници разликовали, јаве се у многим породицама без обзира на порекло. „Наше народно јединство не почива само на првобитном сродству наших племена; не почива осим тога једино на једном српско-хрватском књижевном језику и у неколико на заједничкој књижевности, као што се обично мисли. Заједничком књижевном језику претходила је дуга периода етничког и етнобиолошког изједначавања и стапања у турско и млетачко доба. И због ње народно јединство има шире основе, праве народне основе и нарочито у метанастизичкој области је много дубље него што то изгледа по неким данашњим појавама.“

Беседа у Прагу о јужнословенској цивилизацији

Осмог октобра 1922. године Јован Цвијић је у Прагу одржао предавање под насловом О основама јужнословенске цивилизације. Исто је већ у новембру штампано у часопису чешко-јужнословенске лиге у Прагу, Српском књижевном гласнику у Београду, Новој Европи у Загребу, а затим у четвртој књизи Говори и чланци 1923. године у Београду, као и 1989. г. у Сабраним делима Јована Цвијића, књига 5, том II Београду. Не коментаришући Цвијићеве ставове, данашње стање односа Срба, Хрвата и Словенаца, тј. њихових влада и држава, добро је познато, посебно после распада Југославије и ратних сукова деведесетих година прошлог века.

Научно и пријатељски везан за Праг, Јован Цвијић истиче да је овде највише ређено на неговању словенске узајамности и идеала, те се у Прагу осећа као у Србији, утолико пре што су се српски и чешки народ вишеструко спајали за време Првог светског рата. Сада, када словенски народи имају самосталне државе, могу се несметано развијати, при чему виши циљ мора бити стварање самосталне цивилизације, државе високог морала, које ће бити усмерен радном свету, људима било којих занимања. „Мислим ово, говорио је Јован Цвијић, да се словенски народи својим духом и на свој оригинални начин изразе у организацији државе, у начину и правцу социјалног и економског рада и нарочито у науци и уметности; да њихове цивилизације не буду копије некога од постојећих типова европске културе, већ да органски израсту из народнога духа и да се осни-

вају на његовим најоригиналнијим и најплоднијим особинама. А такве особине постоје; и Словени као целина и њихове поједине групе имају у многоме друкчије основне психичке особине но остале велике етничке групе у Европи и зато у многоме на друкчији начин реагују на појаве спољнога света и живота. А пошто су словенски народи по најдубљим психичким особинама сродни, многе ће се струје њиховог рада стапати и тако ће синтезом постати словенска цивилизација“, која не би била супротна општим светским цивилизацијама, већ би их помагала, допуњавала и унапређивала. Наравно, констатује Јован Цвијић, стварање словенске цивилизације не траба повезивати са идејом политичког панславизма јер би уношење политике било непродуктивно.

На стварању словенске цивилизације, иако је било покушаја, није било координираних и систематских акција, јер, изузев Русије, није било самосталних словенских држава, које су уз то биле мале. Истиче да су за развој самосталне цивилизације потребне већа територија, бројније становништво, могућности слободног духовног изражавања, уз одговарајући државни интерес. Уз подизање културног нивоа, развој цивилизације има и практични значај „Јер цивилизација се не намеће, већ постаје колаборацијом свију народних делова, већом или мањом према њиховим способностима. Често су способности појединих група такве да се не могу поређивати, јер су друге врсте: али и свака од њих на свој начин доприноси развоју заједничке цивилизације.“ При томе су посебно значајне најоригиналније и најплодније, добре и лоше, особине народа. У вези с тим, детаљно анализира психичке особености Срба, Хрвата и Словенаца, од којих су многе оригиналне и плодне. Проблем представља чињеница да се поменути земље у прошлости нису могле самостално развијати, јер су биле под туђинском влашћу. Дуже од Словенаца и Хрвата, Срби су у средњем веку и до почетка XIX, века имали самосталну државу. Овде се историја очувала у народном предању, у традицији, која је вишеструко упућена на Светог Саву, Цара Лазара и Милоша Обилића, истините историјске личности, које су се жртвовале за напредак свог народа, за идеале, што је дубока етика, тежња за истином и правдом. „Сва три ова лика и Цар Лазар и Милош Обилић и Свети Сава, жртвовали су се за те идеале. Те су врлине живеле у народу и кроз пет векова турског ропства: то сведоче напори за културом тога времена, многобројни покрети за ослобођење, хајдуци и ускоци. То је снага којом се Србија ослободила у почетку XIX века, ширила се и почела развијати своју самосталну цивилизацију.“

Пошто је, осврћући се на психичке особине српског народа, тј. на идеализам, тежњу за правдом, као и на постојање знаменитих сакралних објеката, констатовао је да се исте особине срећу и код хрватског народа, који је близак српском „...осим извесних утицаја католичке цркве у Дал-

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

мацији, Босни с Херцеговином, Славонији и Хрватској, изузев донекле кајкавце познатих трију жупанија (Загреб, Вараждин, Крижевци)... Хрвати су као целина показали културних особености и културне питомине нарочито од првих десетина XIX века, од илирског покрета. Показали су смисла и укуса за науку, књижевност и уметност. Југославенска Академија у Загребу унела је реда и плана у више значајних научних послова. То је једино поље на коме су Хрвати могли слободно или с највише слободе изразити своје особине. Њихов ће принос за јужнословенску цивилизацију бивати све знатнији.“ За Словенце констатује да су најмање оптерећени народном традицијом. Рационалисти су и дуго били под утицајем Немачке, али могу јасно утицати на заједнички развитак. Пошто их је проучавао из различитих аспеката, Јован Цвијић пише, да су због посебног књижевног језика, на ивици српско-хрватске цивилизације и истиче њихову марљивост, савесност у раду, топлину осећања и лиризам, који се запажа у њиховој књижевности и оригиналности приступу неким научним проблемима.

Од значаја је, да код развоја јужнословенске цивилизације, политички фактори морају смањити међусобна трвења, што мора чинити и интелигенција. Ако при формирању и развоју цивилизације нема добро неговане унутрашње моралности, цивилизација доноси више зла него доброг. „Развитак самосталне јужнословенске цивилизације биће, пише Јован Цвијић, знатно олакшан и дубљи, ако нађемо интимне контакте са већом сродном целином, са словенством. Треба у извесним правцима црпсти из општег словенског духа и словенске цивилизације. Живим контактом постигло би се можда и то да се изгледе извесне претераности и рђава скретања, која се у већој или мањој мери виде код сваког јужнословенског племена и код осталих словенских народа. Ради тога, много више него до сада, ваља радити на узајамном упознавању које је међу Словенима на најнижој скали, на последњем прагу степеница. Позната су средства којима се до тога долази.“

Поговор

Познат и признат као професор, научник и јавни радник, Јован Цвијић је оставио потомству дела велике вредности. Поред обимних научних монографија и детаљних студија, део његовог опуса чине краћи радови, прикази, некролози, осврти, публиковане беседе, речи захвалности и други, по обиму краћи, али инспиративни и оригинални прилози. Био је научник који је беседио и писао само о ономе и само онда, када је имао шта новог написати и исказати, јасно и упечатљиво. „У великој породици

великих српских интелектуалаца (Јован Скерлић, Богдан Поповић, Слободан Јовановић), Цвијић се издвајао јасном, равном, неузбуђеном реченицом. Од њега, чинило ми се, није требало учити реченицу, требало је учити живот“, истакао је теоретичар књижевности, академик, романиста, Никша Стипчевић (1929-2011), на предавању одржаном на Скупштини Српског географског друштва 17. јануара 1997. године. Предавање је одштампано у Гласнику Српског географског друштва, свеска LXXVIII, број 1 за 1998. годину, на странама 3-4.

У једном предавању о Јовану Цвијићу, које је универзитетски професор, германиста, Перо Слијепчевић (1888-1964), одржао у Сарајеву 1927. године, које је убрзо штампано као посебна књижица Просветине библиотеке, свеска 12, констатовао је да је Цвијић имао изразите симпатије према уметности, према књижевности. Његов стил је понекад пун песничког заноса. Реченице су му једре, без сувишних речи, али богате новим изразима, које је за географију први разрадио још у време студија на Великој школи. На основу факата гледа даље, истиче важност слободе и оригиналности, методе рада, добру организованост и трезвеност. „Име Јована Цвијића, пише Перо Слијепчевић, спомиње се у нашој јавности са више неподељеног поштовања него и једно друго од савремених наших научника, па и уметника. Један је узрок тој популарности велики углед који он има као учењак међу представницима науке у целом свету, нашем и страном. Други изрок биће у томе што наука Цвијићева, како је он обрађује има сама по себи битних веза са оним што нашу јавност највише занима, тј. са питањима наше земље и народа“. Много тога знаменити научник исказао је у својим беседама, које и данас проучавамо и цитирамо да би нове генерације упознале бројне географске појаве и процесе наших пространа, прошлост ради будућности.

После одржаног предавања у друштву дубровачке омладине „Слога“ 22. марта 1921. године, које је посветио уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца, Дубровачки лист „Рад“, четири дана касније, поред осталог, објавио је чланак под насловом Са Цвијићевог сјела у Дубровнику. Поред осталог истакнуто је и следеће: „После лепог увода и пре него што је своје читаоце увео у разговор, вели: Тешко је било и етнографском перу захватити лепо стилизовани изражај добро развијених мисли, а то тим теже што су записничари подлегли сугестивној напетости бројне и одабране публике која је пратила без даха и са ужитком мудра разлагања снажног научењака и његову крепку аргументацију пропраћену примерима од ванредног интереса. Он је мишљења да је јединствено државно име од велике важности и за процес уједињавања Срба, Хрвата и Словенаца. За 50 % заједничко име државно поспешиле би процес потпуног уједињења нашег народа.“

БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

Када су у питању Цвијићеве беседе, посебно оне строго научно-истраживачког одличја, указујемо на 28. октобар 1907. године, када је у Бечу одржао предавање О постанку Ђердапске клисуре. Предавању је, поред осталих, присуствовао председник Академије наука, професор Едвард Сис (1831-1914). Чланак у београдском дневном листу „Политика” о том догађају гласи: „Господин Цвијић је пре неколико дана у Бечу, на позив тамошњег Географског друштва одржао предавање О постанку Ђердапа. Предавању су присуствовали сви чланови тога друштва: професори и доценти географије и геологије на Бечком универзитету, један аустријски генерал и велики број студената, махом Словени. Цвијићево предавање је трајало сат и по. По свршеном предавању, које је пропраћено бурним аплаузом, настала је стручна дискусија између господина Цвијића и бечких професора: Улика, Хасерта и Брикнера из које је господин Цвијић изашао као победилац.”

За 62 године живота и 40 година интензивног научног, професорског, организационог и руководећег рада, Јован Цвијић се, на себи својствен начин, као велики родољуб, одужио својој домовини, нашој и светској научној јавности. Беседе, писане речи, поуке и поруке су му трајне вредности, јер су истините и оригиналне, проистекле из изванредног географског, геолошког, антропогеографског, политичког и историјског, познавања природе коју је проучавао и људи и догађаја са којима се сретао и у којима је учествовао.

Stevan M. Stanković

SPEECHES OF JOVAN CVIJIĆ

Summary

Jovan Cvijić (Loznica, 1865 - Belgrade, 1927), one of the giants of our science, was far ahead of his time in ideas and assiduousness. At all times and in all circumstances he took into consideration the progressive ideas in his and criteria of the developed European countries and aimed high in endeavors. He saw further and better than many, and did not spare himself. He directed all his efforts and knowledge to the benefit on man and mankind, thus clearly demonstrating his cosmopolitanism. Very discriminating when choosing scientific problems, with insight penetrating to undreamed depths, concrete in his definitions, well familiar with scientific literature in several languages and various disciplines, and with a magnificent style of writing and speaking.

In addition to scientific monographs and works, printed in the country and abroad, Jovan Cvijić's speeches, which he presented on appropriate topics and during appropriate special books and anthologies, especially in editions called *Speeches and articles* (First edition 1921-1922, reprint edition in *Collected Works of Jovan Cvijić* 1987-1989). Because of the documented, truthful, lessons and messages, the high level of literacy, Jovan Cvijić's speeches are still often quoted today. Speeches refer to significant events, geographical, historical phenomena and precedents, as well as to specific personalities. Attention will be drawn to the introductory academic sermon (*Structure and division of the mountains of the Balkan Peninsula*), the rector's sermon (*On scientific work and our University*), the sermon titled *On national work* delivered on February 18, 1907, in the Circle of Serbian Sisters, the inspired speech *Migration and ethnic processes in to our people*, held in the National Assembly in Belgrade on March 2, 1922, speeches dedicated to Vladimir Karić (Professor with special piety), Petar Janković (About a student and associate who died early), Seaton Watson, founder of magazine *New Europe*, and Živko Pavlović, general and academician. Of great importance are the speeches he gave Grand Amphitheater of the Sorbonne in Paris on January 17, 1918, under the title *Misery in Serbia and faith*, as well as at the Matica Srpska Assembly in Novi Sad (*On the organization of scientific work in Vojvodina*).

НАЦИОНАЛНИ ПАРКОВИ ШПАНИЈЕ Приказ интердисциплинарног часа

Миле Сајчић¹

ОШ „Змај Јова Јовановић“ - Београд

Извод: У настави страног језика интеркултурна компетенција представља значајно место у процесу његовог усвајања. Као најчешћи стандарди који се постављају јесу да ученик зна за регије и државе у којима се страни језик користи као већински, да познаје основне одлике регија и држава, да познаје животне услове који владају у појединим екосистемима света (клима, географске одлике и сл.) где се користи страни језик, као и да познаје најтипичније представнике појединих екосистема света где се користи страни језик и доводи их у везу са одликама екосистема између осталог. На основу ових поставки и на основу тематске грађе која се налази на крају сваке целине у удбеницима шпанског језика за основне школе, али и на основу корелације између предмета географија и страни језик, дошло се на идеју да се одржи један корелативни, односно интердисциплинарни час између географије и шпанског језика. Циљ часа (који ће се овде приказати) је оспособљавање ученика да представе националне паркове Шпаније применом претходних знања, са једне стране језичких/интеркултурних, а са друге стране географских.

Кључне речи: Интердисциплинарност, национални парк, флора, фауна, Шпанија

Abstract: In the teaching of a foreign language intercultural competence represents a significant place in the process of acquisition of foreign language. The most common standards that are set are that the student knows about the regions and countries where a foreign language is used as the majority, that he knows the basic characteristics of the regions and countries where the foreign language is used as the majority, that he knows the living conditions that prevail in certain ecosystems of the world (climate, geographical features, etc.) where a foreign language is used, as well as to know the most typical representatives of certain ecosystems of the world where a foreign language is used and brings them into connection with the features of the ecosystem, among other things. Based on these assumptions, but also on the basis of the thematic material that was found at the end of each unit in Spanish language textbooks for primary schools, and on the basis of the correlation between the subject of Geography and a foreign language, the idea was reached to hold a correlative, that is interdisciplinary class between Geography and Spanish. The aim of such lesson (which will be presented here) was to enable the students to present the national parks of Spain by applying their previous linguistic/intercultural knowledge.

Keywords: Interdisciplinary studies, national park, flora, fauna, Spain

¹ Контакт адреса: msajchich@gmail.com

Миле Сајчић

Уводни приступ теми

Интердисциплинарно повезивање у настави дефинише се као дидактички приступ који повезује знање, садржај и вештине учења. Различита предметна тематика с заједничком сврхом одређује интердисциплинарне везе где ученик путем решавања интердисциплинарних образовних ситуација развија интерес и мотивацију за учење, разумевање и коришћење знања (Ноћеваг, 2021). Интердисциплинарност се остварује кроз конкретне теме, за чије су разумевање и решавање потребна знања различитих дисциплина, како би се вишестрано сагледала нека тема.

Приказ плана часа

Редни број часа	62
Назив школе	ОШ „Змај Јова Јовановић”, Београд
Наставни предмет	Шпански језик
Разред	VIII ₃
МЕТОДИЧКО-ДИДАКТИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА ЧАСА	
Наставна тема	Заштита животне средине
Наставна јединица	Parques nacionales de España (Национални паркови Шпаније)
Тип часа	Обрада, вежбање
Облик рада	Фронтални, индивидуални, рад у пару, лудичке активности
Наставна метода	Комуникативни приступ, демонстративна, рад на тексту, аудитивни
Наставна средства	Уџбеник <i>Compañeros 2</i> Аудио материјал Карта Шпаније Видео лекција са интернета
Место рада	Кабинет шпанског језика
Циљ часа	–Оспособљавање ученика да применом претходних језичких/интеркултурних знања представе националне паркове Шпаније –Увежбавање говорних чинова на тему животне средине (флора и фауна) –Увежбавање правилног изговора –Селективно и парцијално разумевање текста (на слух и усменом продукцијом)

НАЦИОНАЛНИ ПАРКОВИ ШПАНИЈЕ ...

Исходи (Ученик треба да)		–по одгледаном видеу представи одређени природни (национални) парк, у неколико везаних смислених реченица именује место где се налази, о ком типу парка се ради (планина, језеро, и сл.), наброји биљне и животињске врсте које се налазе у парку.	
Задаци часа	Образовни	Артикулацијски	Усвајање правилног изговора и интонације
		Лексички	Продуктивно усвајање вокабулара
		Граматички	Усвајање до тада научених граматичких структура
	Васпитни	Неговање мотивације код ученика за учење шпанског језика кроз различите начине приступа језичким садржајима, подстицање самосталности у раду, развијање критичког мишљења; неговање љубави према упознавању других култура	
Функционални	Развијање интелектуалне радозналости, подстицање употребе ИКТ у настави, развијање систематског и објективног приступа сазнавању и учењу		
Активности наставника	Координише радом на часу, иницира конверзацију на циљном језику, објашњава, надгледа рад, исправља грешке		
Активности ученика	Активно учествују у раду на часу, прихватају дијалог, дају одговоре на наставникова питања		
Међупредметне компетенције	Компетенција за целоживотно учење Дигитална компетенција Одговоран однос према околини Рад са подацима и информацијама		
Временска артикулација	45 минута		
ТОК ЧАСА			
Уводни део часа до 5 минута	<p><u>Активност 1: El ahorcado</u></p> <p>Пишем загонетну реч на табли. Цртам „вешала“ која се играју по уобичајеном поступку. Ученици треба да погоде реч. Загонетна реч је:</p> <p>PARQUES NATURALES DE ESPAÑA</p> <p>Упућујем ученике да је загонетна реч уједно и наслов лекције. Пошто сам претходно одредио ученике који ће представити природне (националне) паркове Шпаније, позивам ученике да се укључе у рад и презентацију. Лепим на таблу велику карту Шпаније – пано који који је посебно направљен за овај час. (карта је у прилогу)</p>		

<p>Централни део до 35 минута</p>	<p><u>Активност 2: Усмена рецепција и усмена продукција:</u> Национални парк DOÑANA</p> <p>Задужени ученик презентује свој рад остатку одељења. Показује на карти место где се налази национални парк. Потом, наставник и ученици гледају видео лекцију на следећем линку:</p> <p>https://www.youtube.com/watch?v=5kXbwIkldSk</p> <p>По одгледаној видео лекцији, задужени ученик даје мали квиз остатку одељења преко игрице Kahoot.</p> <p>Пример квиз питања:</p> <p>1 El Parque de Doñana está en:</p> <ul style="list-style-type: none">a) Andalucíab) Extremadurac) Castilla la Mancha <p>2 El lince ibérico es un animal en peligro de extinción.</p> <ul style="list-style-type: none">a) síb) no <p><u>Активност 3: Усмена рецепција и усмена продукција:</u> Национални парк PICOS DE EUROPA</p> <p>Задужени ученик презентује свој рад остатку одељења. Показује на карти место где се налази национални парк. Потом, наставник и ученици гледају видео лекцију на следећем линку:</p> <p>https://www.youtube.com/watch?v=Mkqf1dUzGdg</p> <p>По одгледаној видео лекцији, задужени ученик даје мали квиз остатку одељења преко игрице Kahoot.</p> <p>Пример квиз питања:</p> <p>1 El Parque Picos de Europa está en:</p> <ul style="list-style-type: none">a) Andalucíab) Extremadurac) Cantabria <p>2 En el Parque viven</p> <ul style="list-style-type: none">a) nutriasb) leonesc) lobos <p><u>Активност 4: Усмена рецепција и усмена продукција:</u> Национални парк ORDESA Y MONTE PERDIDO</p> <p>Задужени ученик презентује свој рад остатку одељења. Показује на карти место где се налази национални парк. Потом, наставник и ученици гледају видео лекцију на следећем линку:</p>
---------------------------------------	---

НАЦИОНАЛНИ ПАРКОВИ ШПАНИЈЕ ...

	<p>https://www.youtube.com/watch?v=LB0nBTO0NSQ</p> <p>По одгледаној видео лекцији, задужени ученик даје мали квиз остатку одељења преко игрице Kahoot.</p> <p>Пример квиз питања:</p> <p>1) El Parque Ordesa está en:</p> <p>a) Aragón b) Cataluña c) Cantabria</p> <p>2) En el Parque hay</p> <p>a) ríos b) lagos c) mar</p> <p><u>Активност 5: Усмена рецепција и усмена продукција:</u></p> <p>Национални парк MONFRAGÜE</p> <p>Задужени ученик презентује свој рад одељењу. Показује на карти место где се налази национални парк. Потом, наставник и ученици гледају видео лекцију на следећем линку:</p> <p>https://www.youtube.com/watch?v=5XaibqGzWEs</p> <p>По одгледаној видео лекцији, задужени ученик даје мали квиз остатку одељења преко игрице Kahoot.</p> <p>Пример квиз питања:</p> <p>Monfragüe está en:</p> <p>Andalucía Extremadura Castilla la Mancha</p> <p>2) En Monfragüe los musulmanes construyeron el castillo</p> <p>a) en el siglo IX b) en el siglo X c) en el siglo VIII</p>
Завршни део До 5 минута	<p><u>Активност 6: Евалуација часа</u></p> <p>Ученици и наставници у публици попуњавају чек листу на тему реализације часа. Треба да објасне у којој мери им се свидео час и да дају објашњења. Наставници треба да наведу које су добробити од поменутог часа и да дају свој критички став.</p>

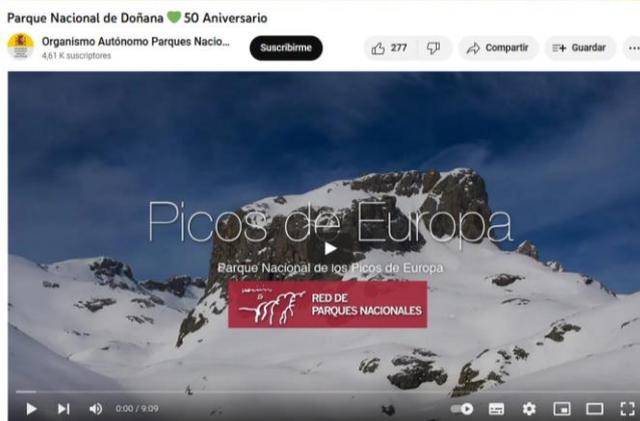
Прилози

Прилог 1.
Карта Националних паркова
Шпаније
(<https://www.miteco.gob.es/es/parques-nacionales-oapn/red-parques-nacionales/parques-nacionales/>)

Прилог 2.
Национални парк
DOÑANA
(<https://www.youtube.com/watch?v=5kXbwIklDsk>)

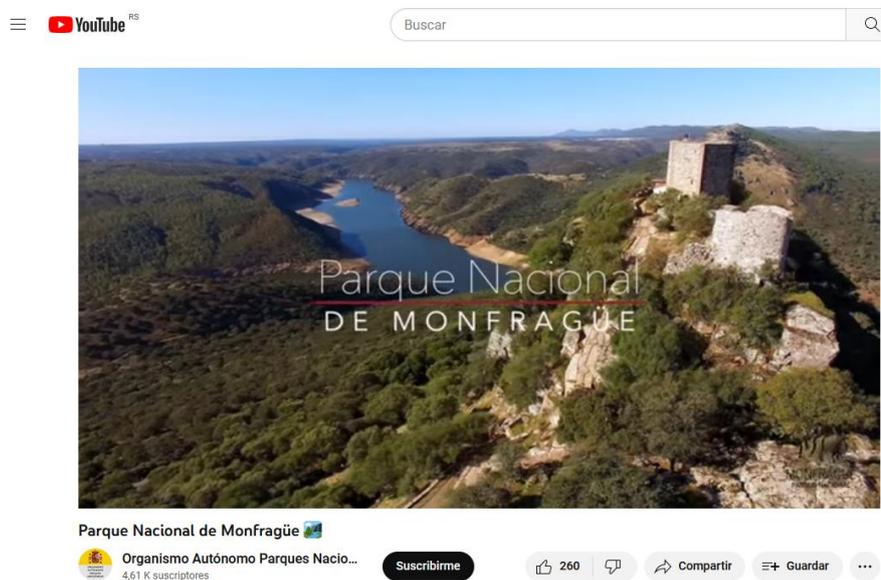

Прилог 3.
Национални парк
PICOS DE EUROPA
(<https://www.youtube.com/watch?v=Mkqf1dUzgDg>)

НАЦИОНАЛНИ ПАРКОВИ ШПАНИЈЕ ...

Прилог 4. Национални парк ORDESA Y MONTE PERDIDO
(<https://www.youtube.com/watch?v=LB0nBTO0NSQ>)

Прилог 5. Национални парк MONFRAGÜE
(<https://www.youtube.com/watch?v=5XaibqGzWEs>)

Миле Сајчић

Закључна разматрања

Пример часа који је реализован потврђује да се интердисциплинарном наставом подстиче активна улога ученика у наставном процесу. Њом се постижу виши нивои когнитивног развоја, а поврх свега ученицима се даје могућност да развијају критичко мишљење, коришћење ИКТ у настави и ангажовање у изради пројектних задатака. Битна ставка су и развијање креативности и мотивације. Ученици оваквим начином учења повезују предмете и садржаје што чини побољшање дугорочног знања.

Литература

- What is Interdisciplinary Teaching? (приступљено сајту 16.07.2023: <https://serc.carleton.edu/econ/interdisciplinary/what.html>).
- Why Should Schools Embrace Integrated Studies?: It Fosters a Way of Learning that Mimics Real Life (приступљено сајту 16.07.2023: <https://www.edutopia.org/integrated-studies-introduction>).
- Ноћевар, В. (2021). Interdisciplinarno povezivanje u nastavi povjesti: Varaždinski učitelj – digitalni stručni časopis za odgoj i obrazovanje, broj. 4. s. 271-282.

Mile Sajčić

NATIONAL PARKS OF SPAIN

Summary

In the teaching of foreign languages, one of the standards is the acquisition of intercultural competencies. In most of the student's books, at the end of the unit the topic related to it is included. The geography of a country, history, gastronomy, tourism and hospitality are mainly taught. In this work a very popular topic in teaching was put - the National Parks of Spain, a very large country that has many parks under the protection of the authorities. The concept of the class taught was to show the rest of the parks that are not in the books and unite knowledge between the subjects, that is, geography and Spanish.

Оригинални научни рад

УДК 61:929 Корш Т. Ф.
821.161.1:929 Чехов А. П
314.15(=161.1) (497.1)"19"
Original scientific article

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

Patrick Donald Rayfield^{1,2}

*Queen Mary University of East London, England

Abstract: Tatiana Fiodorovna Korsh immigrated from Russia to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes after the Civil War in Russia. Later, her mother Nina Fiodorovna Korsh joined her. Tatiana graduated from the Faculty of Medicine in Belgrade in 1930. She was later appointed as a county doctor in Aleksandrovac. With her selfless commitment, hard work and sacrifice, she was fondly remembered by the residents of Župa and Kopaonik county, whom she treated and saved their lives in the most difficult conditions. She died of pneumonia on January 11, 1938 and was buried at Aleksandrovac cemetery. This paper examines the assumption that Tatiana Korsh was an illegitimate daughter of the great Russian writer Anton Pavlovich Chekhov.

Key words: Anton Pavlovich Chekhov, Nina Fiodorovna Korsh, Tatiana Fiodorovna Korsh, Illegitimate daughter, Russian emigration, Aleksandrovac

Извод: Татјана Фјодоровна Корш је после Грађанског рата у Русији емигрирала из Русије у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, где јој се касније придружила и мајка Нина Фјодоровна Корш. Татјана је завршила Медицински факултет у Београду 1930. и потом је постављена за средњег лекара у Жупи и на Копаонику. Несебичним залагањем, трудом и пожртвовањем остала је у лепом сећању житељима жупског и копаоничког среза које је у најтежим условима лечила и спашавала им животе. Умрла је од упале плућа 11. јануара 1938. и сахрањена је на Александровачком гробљу. У овом раду се разматра претпоставка да је Татјана Корш била ванбрачна ћерка великог руског писца Антона Павловича Чехова.

Кључне речи: Антон Павлович Чехов, Нина Фјодоровна Корш, Татјана Фјодоровна Корш, ванбрачна ћерка, руска емиграција, Александровац

Chekhov and Children

Tormented by the screams of his brother's baby daughter, as he studied for his final examinations, and tried at the same time to produce yet another weekly comic story, the 23-year-old Anton Chekhov wrote to his editor and

¹ Контакт адреса: donald2rayfield@gmail.com

² Рад је током 2023. објављен на српском језику, у преводу Љубице Драгојлов-Суолиотис (Мичиген, САД) у Жупском зборнику број 12, стр. 283-314.

Patrick Donald Rayfield

publisher, 'I solemnly promise never to have any children.' To judge by what we know, the gods took note of that promise.

Chekhov was generally kind to children in need of help: he gave a homeless urchin money and a train ticket to Iaroslavl, where a kindly elderly poet would take the boy in. Particularly at Christmas, Chekhov would produce a heart-wrenching Dickensian story about a destitute child, and he became a children's favourite writer with 'Kashtanka', a story of a dog lost and found. As a guest, he enjoyed entertaining his host's children. When he investigated the penal colony of the Island of Sakhalin, he was particularly upset by the prisoners' children, left without education or medical treatment, drifting into prostitution and crime. His sister Masha and wife Olga were unusually liberal: living together in Moscow, they allowed their maid (also Masha), who became pregnant almost every year, to keep her baby in the apartment with them. In the mid-1890s, as an estate owner, Chekhov built schools for the peasant children and, when his servant girls got pregnant, gave them an allowance to save their offspring from a lethal baby farm. His efforts, however, disillusioned him: as he later told a young priest, peasant depravity was ineradicable: 'Their children start drinking vodka at eight and, while still children, are debauched: they infect the whole district with syphilis.'

Chekhov kept his own young nephews, however, at a distance: when his eldest brother, the alcoholic Alexander, found himself unable to cope with his sons, now that his wife was dying of TB, Anton flatly refused to help, despite the moribund woman adding her pleas. He shunted them off to a sick, elderly aunt, explaining, 'If I add two rooms for the children, nurse and children's junk, ... in any spacious flat we would be crowded.' There are photographs of Chekhov dandling his dachshunds and even a mongoose on his lap, but none of him with small children. Yet even this show of physical affection was precarious: the mongoose was soon given to Moscow Zoo, which Chekhov had just denounced (anonymously) as an 'animals' graveyard', and when in 1899 he was compelled to abandon his estate at Melikhovo for the milder climate of the Crimea, the dachshunds were abandoned and died violent deaths.

Russian, and not only Russian, writers can be divided into those who are child-oriented and those who are not. Tolstoy's *War and Peace* is built on the Rostov children, and the suffering and redemption of children is at the core of Dostoevsky's *Brothers Karamazov*. In Chekhov's work, however, children are marginal, like the silent babies in their prams who breed the *Three Sisters* out of their home.

Chekhov repeatedly fended off girl friends who hoped to marry him and bear his children, and he disabused influential admirers who proposed rich, beautiful or talented girls as fiancées. He protested to close friends that after an initial encounter he would lose interest. Others were told that he wanted a wom-

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

an who would rise, not like the sun every morning, but like the moon on occasional evenings; later he asserted that no sensible woman would want a husband infected with tubercular bacteria. When he spoke of having a wife and children, then it was in drunken banter: 'When I have children then I shall tell them not without pride, "You sons of bitches, in my day I had intercourse with a black-eyed Indian girl... in a coconut plantation on a moonlit night."'"

As an observer of marriages — his parents', his brothers', his friends' and above all his patron and publisher Aleksei Suvorin's — Chekhov saw nothing but quarrels, adulteries, misery and creative paralysis. His simultaneous conduct of multiple love affairs, some brief, others lasting more than a decade, was perhaps a protective ploy to make it impossible for any one woman to have a claim on him. Eventually, after his severe haemorrhage in spring 1897, and more than six months' recuperation in the south of France, this defensive system broke down. He was too ill to climb stairs to pay visits to a *cocotte* (and his hotel in Nice would not countenance visits from such women), and on his return to Russia, stunned by his plays' unexpected success at the newly founded Moscow Arts Theatre, for the first time Chekhov fell so hard for an actress that his letters show him pining for her company alone. Olga Knipper had all the requisites he had found lacking in previous women: she was highly organized, she earned her own living, she could be serious and frivolous as required, she acted brilliantly, yet without too much fuss, she had good handwriting (which Chekhov valued highly), nursing skills (which he would need) and, given her German origins, useful international connections. Even she, however, had to manoeuvre Chekhov into consenting (if not proposing) to marry: she complained that she could not visit his bedroom in Yalta, because the creaking stairs woke his mother; she systematically made the acquaintance of nearly all his former and present women friends and was spectacularly rude, slanderous or condescending about them. As the collective revenge of every woman Chekhov had disappointed, she took control.

Finally, the question and prospect of children arose — complicated by the fact that half the time Olga and Anton lived apart, she acting in Moscow, he convalescing or ailing, writing (or editing his past work for re-publication) in the Crimea, his strength and, no doubt, libido steadily declining. In March 1902, just 10 months after their marriage, and a week after a brief stay with her husband, Olga found she was pregnant. At the end of March she had what was claimed to be a sudden miscarriage, but it was so traumatic a case that Petersburg's leading specialist in surgery for ectopic pregnancies, Dr Ott, gynaecologist to the Empress, was summoned to operate at midnight. In the 1960s a Dr Möwe (an enthusiastic Chekhovian) wrote to Sergei, Chekhov's youngest nephew, expressing doubts on the official diagnosis: he had reason — a certificate showing that Olga Knipper was in her third month of pregnancy at the time —

Patrick Donald Rayfield

to conclude that Olga Knipper became pregnant, ectopically, by someone not her husband Sergei Chekhov conceded that Möwe was right, and told him of Knipper's flagrant adultery, but thought the information unpublishable. 'To do so you need a surgeon's coldness and firmness.' (When I first published this diagnosis, now generally accepted, in 1997 in the first version of my biography of Chekhov, I was denounced, trolled for slandering 'a woman no longer able to defend herself', and removed from a list of speakers at a Moscow Chekhov conference.)

Not just Chekhov's professional knowledge, but his cold, estranged behaviour throughout summer 1902 suggests he knew the truth. Olga, who now seemed to have a damaged ovary, might never become pregnant again and, if she did, might well conceive from another man. They talked of children in their letters, but the banter sounds like a game of pretence. Olga lamented, 'Unwanted visitors [*menstruation*] have arrived and hopes for a little otter cub have collapsed. My darling Anton, will I really not have children?!' Anton complained, 'When our baby is 18 months old I shall probably be bald, grey and toothless,' or reassured, 'you'll definitely have children, that's what the doctors say. All you need is to be fully recovered. Everything is intact and in working order, rest assured, all you lack is a husband living with you all year round.' At one point, the promise of a child was a promise of divorce: Olga wrote, 'I'll present you with a good son next year. You write that if we have a child, I can do as I like.' In late March 1904, when Chekhov was too moribund to leave his bed for more than an hour or two, Olga still kept up a pretence: 'Do you want a baby? Darling, I do too. I shall do my best.'

Chekhov died without a legitimate heir. The question that remains is whether he had an illegitimate offspring and, if so, whether he was aware of him or her.

Illegitimacy

Chekhov's drama and prose generally ignores the question of illegitimacy; his letters show no particular fear or defence of the illegitimate — to his eldest brother he justified their father's horror of the former's three illegitimate children by a divorcee, and tolerated his father's Old Testament view that 'those who live outside the law will die outside the law.'

Illegitimacy perhaps carried less stigma in Russia than elsewhere in Europe. Gradually, Russian law allowed the legitimisation particularly of middle-class illegitimates, even if those who were working-class or peasants had to face foundling institutes, followed by the army or domestic service. Often illegitimate boys were called Bogdan — meaning, 'given by God' and, conveniently not a saint's name. The offspring of upper-class males could be given half their

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

father's surname, so that Obolensky fathered a Lensky, Trubetskoy a Betskoy. But an impressive number of prominent 19th century Russians — Herzen the philosopher, Fet the poet, Borodin the composer — were illegitimate.

Some of Chekhov's literary friends had illegitimate children, and usually acknowledged them, even with pride. When Chekhov repeatedly rejected Lika Mizinova, with whom he had his most intense and prolonged affair through most of the 1890s (she described herself as the piece of cheese he was too fastidious to nibble at), she became pregnant, with his complicity, by his close friend, Ignati Potapenko. In 1894, Lika spent her pregnancy alone in Switzerland, pretending to be Mme Chekhov, then, as prosperous young Russian women in her situation did, travelled to Paris to find an apartment, a midwife and a wet-nurse, returning to Russia, leaving even her closest relatives unaware for at least a year of what had happened. In this case, Chekhov virtually murdered the illegitimate child: in 1896, in his play *The Seagull* he parodies the relationship of Ignati Potapenko and Lika, and in the last act announces that the baby has died. In November 1896, the real Christina died.

Inevitably, however, Chekhov must have been struck by the same thoughts as Guy de Maupassant, a writer whom he read avidly, at first as an acolyte and then as a colleague, and with whom he had many affinities — a love of the sea, rivers, and hunting game; a sympathy for prostitutes and for the military; scorn for the bourgeoisie; Schopenhauerian despair at the destructive power of women and sexual attraction; bleak agnosticism on the question of God and his creation; knowledge that he would soon die of an incurable illness. In an early story, two of Maupassant's Parisian characters calculate that in their adult prime they must have had 400 to 500 encounters with prostitutes or other women (from shop girls to their best friends' wives) and that periodically they must, unaware, cross paths with their unrecognised illegitimate offspring. A roué's fear, not so much of alimony claims as of socially degrading connections, is the topic of several Maupassant stories, the most extreme being 'The Hermit', whose hero realises that a young prostitute he has just slept with is the daughter of a woman whom he seduced and abandoned 20 years previously: he is so shocked that he gives the girl half his fortune and then retires from the world.

For 20 years, from leaving school in 1878 to accepting his failing health in 1898, Chekhov was, like Maupassant (if less fervently), a regular enough client of prostitutes to make it likely that at least one or two pregnancies must have resulted. Female contraception in 19th century Russia was little known: pessaries with a 14 carat gold applicator were advertised in the more liberal Latvian press, but could not have been widely afforded. There is just one reference in literature: when Anna Karenina in the eponymous novel tells her sister-in-law that her doctor has told her how to avoid further pregnancies, both Dolly and the novel's author are so shocked that the revelation is broken off by three dots.

Patrick Donald Rayfield

Condoms, often made from lamb gut and imported from France, were available from the 1860s, but not publicised until Auguste Forelle's *The Sexual Question* was published in 1907 by Chekhov's own publisher, Aleksei Suvorin. In 1889 Chekhov's brother Aleksandr may be the first Russian male recorded to have bought a condom: 'Engulfed by carnal lusts (after long abstinence) I bought in a chemists' a condon (or condom — the devil knows) for 35 kopecks. But as soon as I tried to put it on, it burst, probably from fear at the sight of my shaft.' Probably, any protection that prostitutes had from pregnancy came from periodical gonorrhoea infection (despite weekly police inspections).

Short of mass DNA sampling, biographers are right to assume that Chekhov had no descendants — or were right, until a little-known story surfaced in the 1990s...

Alisa Hubbe-Shebalina's Story of Nina Korsh

In the post-Stalin régime there was a general rule forbidding the 'discrediting and vulgarisation' of 'great' Russian writers. On this basis the Soviet *Politburo* issued a specific decree, when the otherwise excellent 30-volume edition of Chekhov's works and letters began publication in 1983, excising sometimes single words, sometimes whole paragraphs that were felt to be denigrating. That may be why a story of an illegitimate daughter did not circulate outside a small family circle until the end of the USSR in 1991.

In 1979 a group of tourists was escorted round Chekhov's former estate at Melikhovo, 45 miles south of Moscow. One of the visitors broke away from the group and asked to see the director, Iuri Avdeev. She was Alisa Maksimovna Shebalina, the 78-year-old widow of the high-ranking composer Iuri Shebalin (winner of a Stalin prize), and mother of the Borodin Quartet's fine viola player, Dmitri; she had been educated at the Sorbonne and, although her father Max Hubbe had been a mere travelling salesman, her mother was Anna Pfaff of the sewing-machine manufacturing dynasty. Despite her age (she would live to 101), she was crystal-clear about her childhood. She had credibility. She told Avdeev that as a little girl she had lived near Moscow, in the newly-built village of Golitsyno, where the theatre owner and director Fiodor Adamovich Korsh had retired. For several years, when Alisa's Germano-Russian family (her maiden name was Hubbe) was taking a summer vacation there, she played with a girl her own age, known as Tatiana Fiodorovna Korsh (the patronym implied that her father was Fiodor Korsh, the theatre director, and her actual grandfather). Some years later, at any rate before 1914 when the Hubbe family was deported as enemy aliens to Siberia, Alisa's mother was told either by Tatiana's mother Nina, or by her grandmother Ekaterina, that Tatiana was in fact illegitimate, and that the real father was Anton Chekhov (who had died in 1904).

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

This story would have bewildered Iuri Avdeev, who knew Chekhov's biography and letters very well and was aware that, although Nina Korsh and Chekhov had known one another for a decade — after all, her father had in 1887 and 1889 staged Chekhov's *Ivanov* in Moscow, and Fiodor Korsh and Anton Chekhov had both been lovers of the notorious actress Lidia Yavorskaya in the mid-1890s — nothing in Nina Korsh's correspondence with Chekhov suggested a love affair. Alisa Shebalina followed up her oral revelations with a letter and the loan of photographs of herself and the young Tatiana. (The house shown in the photograph of the two young girls was unmistakably the authentic house that Fiodor Korsh had built: its walls, made of Golitsyno's hollow insulated concrete blocks, formed on an imported Zuberbühler Canadian machine, were unique in Russia.) The letter read:

*19 July 1979,
Nicolina Gora*

Dear Iuri Nikolaevich (forgive me if I have got your patronym wrong). Under the fresh impression of everything I saw and heard at Melikhovo, that wonderful niche, I hasten to do what I promised you.

The photographs I am sending are amateur ones and, unfortunately, the faces are small. But if you look through a magnifying glass you will see Tania's close resemblance to her father. And doesn't her figure as a whole — thin, elegant — remind you of him?

Figure 1. Alisa Hubbe and Tania Korsh, Golitsyno around 1908-9

Tania and I were born the same year, but I was stocky, not as tall as her: I was tough, she was delicate, sickly. But both our mothers, hers was Nina Fiodorovna Korsh (the daughter of the theatre director Fiodor Korsh) and my mother Anna Fiodorovna Hubbe (the two of them were school-

Patrick Donald Rayfield

teachers) tried to toughen us up from childhood on. In Tanya's case, this was on doctor's orders, since she had tuberculosis. From spring to autumn we went about bare-foot, bathed in the cold Golitsyno pond; in winter we were lightly dressed and skated — on the enclosed rink 'At Lazarin's', on the outdoor rink on Moscow's Petrovka Street — and we skied.

Tanya's uncle, Fiodor, had an estate at Golitsyno. I often stayed there, and we were photographed together outside the house.

Figure 2. Korsh family, Golitsyno c. 1910
standing: Ekaterina Ivanovna, Nina's mother; Nina; Vladimir Sablin
(Nina's brother-in-law); Evgeni, Nina's brother
sitting: two little girls; Fiodor Korsh; Varvara, Nina's sister;
front: Tania Korsh with dog

In winter we were always going to her grandfather's theatre and we saw a lot of performances. I remember the actor Radin in Goncharov's The Gully.

I never met Anton Chekhov in their house: after all, we were together only for three years, and my friendship with Tanya began when we were six, when I started at M. Kh. Sventitskaya's school at Sinii Vrazhek in Moscow, which was where Nina Korsh taught sewing and handicrafts. Nina was friends with my mother and confided in her the secret of her affair with Anton Chekhov and the birth of their daughter. My mother told me about this much later.

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

I know that just before the revolution Fiodor Korsh was in the Caucasus, where he fell seriously ill and summoned his daughter. Nina took Tania with her to see him, looked after her father, but he died [here Shebalina is mistaken: in 1918 Fiodor Korsh managed to get through war-torn Russia back to Golitsyno, and lived until 1923. D.R.] but Nina and her daughter could no longer get back to Moscow. They were cut off by the revolution. On some steamship or other they got to the Balkans, they lived in Serbia, and Nina wrote to my mother from Belgrade. Later she told us that Tania had got married and, apparently, Tania had a daughter. I don't remember exactly, since Tania and I didn't write to one another. Apparently they were intending to go to Paris. That's where my information ends; I think my mother lost track of them, since we were left in Moscow while Nina and Tania were living abroad.

That's all I can tell you about my childhood friend Tania Korsh, who was adopted by her grandfather Fiodor Korsh.

I knew Olga Knipper, my husband, the composer Vissarion Shebalin, was a friend of Olga's nephew [the composer] Lev Knipper. We often visited them at their house, № 23 Gogolevsky boulevard. We had interesting evenings there with a lot of people from the Moscow Arts Theatre, and sometimes we stayed on until late with just Olga or Lev and his wife Maria. But I never heard anything from Olga about Tania — I don't think she knew of her existence. [Shebalina was wrong: after Nina took Tania to see the moribund Chekhov in Yalta on 19 October 1903, he wrote to Olga, 'Today Nina Korsh brought her little girl: she had dinner with us.' D.R.] I've seen Chekhov's letters to Nina among his published letters, but as far as I remember, they were very reserved. In any case it was a long time ago that I read them and now I remember them vaguely. But as for Tania, my bosom friend, I remember her very well: she was pretty, with a fine little nose and big blue eyes and dark eyebrows.

Figure 3. Tania Korsh, aged 9

Patrick Donald Rayfield

'Once, when she was coming home from school, crossing the yard where small boys were playing with snowballs wrapped round stones, she was struck by one in the eye. Fortunately, her mother was at home and took her straight away to the eye hospital on Tverskaya street, which was near where they lived then; Tania had stitches and the eye was saved, but her pupil had a diagonal scar and reminded me of a cat's eye, not that it spoiled Tania's looks, she was so pretty. Her mother and grandfather simply adored her, and she was very spoilt. I remember my mother once putting on a 'raffle' for us, and Tania got the best prize, an enchanting little wine-glass (which I had been secretly dreaming of), but she told her mother, with a contemptuous sneer of her pretty lips, 'Ce n'est pas de grande chose!', or something like that. In the Korsh household they spoke French, and the little girl had a perfect command of the language. I knew French well, too, and I was very amazed by this remark. (But we were just around 7 at the time.) This didn't spoil our friendship, however, and the two of us never quarrelled.

We parted around 1914, possibly a little earlier, since my parents were exiled and stayed in exile until the 1917 revolution. When we got back to Moscow that year, Tania was no longer there and I never saw her again.

Shebalina (née Hubbe). 143030 Moscow Province, Odintsovo district, Uspenskoe post, Nikolina Gora, V. Ya. Shebalin avenue 6, tel. 561-64-22. Moscow address: 121433, Bolshaia Filevskaia 53/1, flat 28.

I urge you to return the photographs to me when you have made use of them. They are precious to me.

With respect, Shebalina, Alisa Maksimovna (born 1901)

After Shebalina's letter, the story went undercover again. It must have been talked about in a narrow circle. Alisa's grandson Piotr Nikolaevich (in a letter to me) says that he vaguely remembers Alisa talking of it, and that Alisa's sister, too, had known Tania, and, when the two of them were walking past the Korsh theatre, told her daughter Oksana the story of Tania's origin

When the USSR broke up, Chekhov and everything about him was 'declassified'. The most exciting result was the publication of suppressed letters, notably one from a Japanese-run brothel in Blagoveshchensk where Chekhov was ecstatic at an experience which he compared to a top-level equitation class. Others were shocked by Chekhov's use of obscenities in writing angrily to his brothers or lubriciously to male friends. In 1994, the Melikhovo museum had a new director, the late Iuri Bychkov: he publicised Shebalina's story and dramatized it, inventing a scene in which Fiodor Korsh promises Chekhov that his secret paternity will never be revealed. The play had just one amateur performance: its portrayal of Chekhov as an amiable man about town, saying 'my dear chap', was painfully unconvincing, as was most of the dialogue, e.g.:

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

Korsh: Thank God, your father understands you and is glad of a child coming into our family

Nina: Anton is not to know. He will never know he has a child...
Weeps bitterly.

Korsh: Whether it's a daughter or a son, when it's baptised I'll declare myself the baby's father and give him my patronym and surname [...] Dear Antosha, I shall take proper care of your posterity [...] And nobody, not a soul will know. This secret is great. Natürlich, old chap, Anton.

In 2004, Bychkov published *Simply Chekhov*. This time the story of Nina Korsh's daughter caught on, spreading over the internet, where several sites now list Nina Korsh not just as Chekhov's 'true love', but as his wife, thus obliterating Olga Knipper.

We need not doubt Shebalina's sincerity or her overall reliability, but what she relates came second-hand from her mother, and, presumably, originated from Nina Korsh. Is it likely, or even possible that Nina Korsh was telling the truth, or, like other unmarried women of the time, did she feel safer from condemnation if she pointed the finger at a famous man, especially after he had died and could no longer contradict her?

The Korshes and Anton Chekhov

Nina Korsh's father, Fiodor Adamovich Korsh, with some justification considered himself the father of Chekhov the dramatist. When Chekhov disparaged a play staged by Fiodor Korsh's theatre as 'Pretentious, utterly loathsome,' Korsh responded 'Instead of criticising, you'd do better to write one of your own.' Within ten days Chekhov wrote the first version of his tragedy or comedy (at first, he couldn't decide which) *Ivanov*. Korsh immediately accepted the play as 'faultless' and staged it.

Fiodor Korsh, trained as a lawyer, after graduating in oriental languages, came from a prosperous and talented family (his father was an army doctor). He was born in Tetri Tsqaro in Georgia. The first Korshes in Russia, Abraham Korss or Korsch, a specialist in tunnelling, and his wife were invited by Peter the Great in 1720 to migrate from Johangeorg in Saxony to Russia to develop mining and lace-making respectively (he was to be paid 2 gold roubles a month, his wife one). Later generations of Korsh were prolific: one had 19 surviving children by two wives. By the mid-19th century they had become Russian gentry, and Fiodor Adamovich's cousins were a galaxy of outstanding talent: Fiodor Evgenich was one of Russia's great polyglot philologists, able to converse in almost every language of Europe and Asia, notable for translating Slovene poetry and, later, for having Chekhov himself translated into Slovene. Evgeni

Patrick Donald Rayfield

Valentinovich was a journalist; Aleksandr Vsevolodovich was a surgeon. Fiodor Adamovich took advantage of the ending of the state monopoly on Moscow theatres in 1881 and founded a theatre loved by many for its frequent new productions and its pioneering electrification (which enabled spectacular stagings, such as a play set in a railway carriage, with scenery apparently speeding past the windows). But Korsh was sometimes despised by the élite for too often putting on translated French, English and German farces (they forgot that Korsh staged Tolstoi's grimmest plays as well as Sardou's frothy comedies), for its cheap matinées and its sometimes inept actors.

If Korsh had known that Chekhov was the pseudonymous author of the weekly Petersburg articles called *Moscow Fragments*, making fun of Muscovite vulgarity for the amusement of snobbish Petersburgers, he would not have been so receptive to the prospect of staging a Chekhov play. In 1883 Chekhov, and many Muscovites, made public fun of a furious row between Korsh and an actor playing Hamlet whose buttons flew off his costume during the performance. Chekhov wrote in 1883–4, 'Once again Mr Korsh will quarrel with his actors, and his actors will quarrel with him,' 'the *Russische Theater* in which the former (alas!) entrepreneur Mr Korsh has had such inhuman bad luck,' 'why do those who frequent German beer halls enjoy success [*in the theatre*]?', '[*Korsh's actors are*] a whole regiment of debutants', 'the reason for the premature death of Russian theatre is to be found in Mr Korsh himself'.

Figure 4. The Korsh Theatre in Moscow

Korsh's early theatrical years were, in fact, precarious: there were rumours of bankruptcy, and in 1885 the building had to be sold to an opera com-

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

pany. Four months later, after 'a farewell performance', Korsh managed to find new premises (today part of Moscow Arts Theatre) and seemed to have become financially viable. But in autumn 1888, Korsh, tormented by lack of profit, welcomed an expression of interest from Aleksei Suvorin, the Petersburg newspaper tycoon, in buying his theatre (eventually Suvorin would found his own theatre). By now Chekhov was almost notorious for being Suvorin's discovery, protégé and, it seemed, even prospective son-in-law, and it was Anton Chekhov whom Korsh chose as an intermediary. Chekhov told Suvorin that Korsh was excited, intimidated, flustered and overjoyed by the prospect of his theatre being taken over by such 'reliable hands'. Korsh immediately offered to show Chekhov all the accounts, but Chekhov told him he had no head for figures. Korsh named his price — 150,000 roubles — and then wrote a letter for Chekhov to forward to Suvorin, offering to sell the theatre in Lent 1889. The letter revealed that Korsh had made only 7,000 roubles net profit in 1887. A few days later, Chekhov advised Suvorin not to spend his money on buying Korsh's theatre. For the rest of the year, Chekhov complained of Korsh's meanness and sloppiness: the theatre's coffee machine had exploded, scalding an actress and thus cancelling performances of Chekhov's farce *The Bear*.

Korsh somehow restored his finances. His actors grudgingly acknowledged his flair for choosing and varying repertoire, for recruiting new actors. One battle-horse of the stage, Glama Meshcherskaya, declared 'he knew where his advantage lay, he drew the best actors from the provinces and didn't stint.' Korsh was a valued committee member of the *Society of Dramatists and Composers*, which was very efficient in seeing that its members were paid 2% of the gross takings for every act performed of a play or opera. Korsh persuaded Chekhov to join the Society, thus making every play, even the least successful, 'a pension' in Chekhov's eyes. In 1897, Korsh was rewarded with a *bratina*, a spherical wine bowl, in acknowledgement of his work for the Society as 'an exemplary payer'.

Chekhov's *Ivanov* for all its promise was not a great success — neither actors nor audience could understand whether the anti-hero Ivanov was sick or villainous, and Chekhov's sympathy for Ivanov's Jewish wife clashed with Moscow's anti-Semitic sentiments. But a revised version of *Ivanov* in 1889 showed Korsh's faith in the author and established Chekhov's future as a dramatist. Korsh went on to stage the farce *The Bear* and asked for the rights to subsequent plays, from *The Wood Demon* to *Uncle Vanya*. Chekhov, for various reasons, refused outright. Korsh was at first aggrieved, and when *The Wood Demon* was staged by a rival Moscow theatre sent a claque to the theatre to hiss and boo at the end of each act. *The Wood Demon* was so defective a play, however, that it would have flopped, claque or no claque: Chekhov's relations with Korsh remained amiable, if not always warm.

Patrick Donald Rayfield

Chekhov had been a frequent patron of Korsh's theatre, both for his own amusement and for his journalism even before 1887. He conceded that Korsh had good actors; he defended him from attacks by his fellow writers, and told friends he would use his good offices to recommend their work for Korsh's theatre. He found fault with Korsh for promising 10 rehearsals, but allowing only four, and complained that Korsh was 'a bit mean'. He became, however, a friend of the family and must have been struck by the way in which Korsh's wife, son and schoolgirl daughter Nina all helped with repertoire and staging. Chekhov even agreed (but failed) to edit for Korsh a translation of Hermann Sudermann's *The End of Sodom*. In 1887, the eleven-year-old Nina Korsh was entranced by Chekhov, both as a man and a writer, and he, a connoisseur of female beauty, even if he refrained from making advances to under-age girls, must have been struck by her intelligence and precocious beauty, although twelve years would pass before she wrote to him and he invited her to stay with him at Melikhovo.

Figure 5. Nina Korsh, 1887-8

The Fiodor Korsh that Chekhov got to know in the early 1890s was very different: they now began to meet in Moscow hotels, both men pursuing actresses who worked in Korsh's theatre. Chekhov's earlier women friends had been schoolteacher colleagues of his sister, and in some cases editorial secretaries of journals to which he contributed. Now, ambitious actresses took a particular interest in what he, as an up-and-coming dramatist, might do for them. The future poet, translator and playwright Tatiana Shchepkina-Kupernik, barely out of school, applied to Korsh to act non-speaking parts: he was struck by her schoolgirl looks and the fact that she was the great-granddaughter of Russia's most famous actor, Mikhail Shchepkin. Tatiana loved both men and women, and she brought to their meetings her friend, a flamboyant actress, also bisexual, Lidia Yavorskaya (daughter of the Kiev Chief of Police). To judge by the surviving correspondence (Tatiana Shchepkina-Kupernik never threw a letter

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

away), in 1893-4, when Chekhov began to take breaks from his agricultural preoccupations at Melikhovo, the two women engaged in orgies with Chekhov, Korsh and the painter Levitan. Korsh was no longer the family man: Chekhov had to warn his bosom friend and publisher Aleksei Suvorin, that Fiodor Korsh, 'this business-man with a tenor voice' was Yavorskaya's chief lover, even though they didn't live together, and was jealous. For Korsh, the relationship was fruitful. Not only did Yavorskaya, as talented as she was promiscuous, bring his theatre notoriety, but Shchepkina-Kupernik proved to be such a superb translator of Edmond Rostand's plays that Rostand began to recite his own work in Russian and, thanks to Korsh, made his mark in Russia. Korsh and the two women travelled all over France, enchanting Alexandre Dumas and other French playwrights.

Korsh seemed to have forgiven Chekhov's refusal to let him have the rights to a play and two farces. Yavorskaya begged Chekhov to write a play for her. He admired her starring role in the appropriately entitled *Madame Sans Gêne* (about a vulgar washer-woman who becomes a duchess and a friend of Napoleon) by Sardou and Moreau, and translated by Korsh himself. Chekhov promised to write *A Dream!* for Yavorskaya, but ended up in 1895 writing *The Seagull* instead. Yavorskaya and Korsh listened to a reading. Tatiana Shchepkina-Kupernik reported, 'Korsh was there, considering Chekhov to be his man. Korsh was stunned. "My dear boy, this is unstageable: you have a man shoot himself off-stage and you don't even let him make a speech before he dies!"'

In spring 1897 Chekhov had a haemorrhage that landed him in hospital and forced him to obey the doctors' orders: to leave Moscow, preferably for the south of France, if not the Crimea. The 'buzz of his fornication' which had begun to worry, rather than amuse his brother and friends had to die down. There was no more need for Korsh, let alone Yavorskaya. The only contact in 1897 was curtly to refuse to let Korsh stage *Uncle Vanya*. Chekhov's 'frenemy', the failed writer Nikolai Ezhov, felt he had a licence to sneer at Korsh in the papers: 'The motto of Korsh's theatre is "Everything here is done as you like, quickly, swiftly, on time, local seasonal novelties, and foreign ones of the most recent seasons".'

Once Chekhov began to settle in Yalta, having fallen in love with Olga Knipper, the actress of the new Moscow Arts Theatre who under Stanislavski and Nemirovich-Danchenko's direction had finally raised hopes of his own plays being performed as he meant them to be, he lost interest in Fiodor Korsh. Now his own health — he even found climbing stairs difficult — had made him passive, even platonic in his female friendships — and Olga Knipper was systematically isolating him from all but Crimean female society, largely by rebuffing or denouncing Anton's Moscow girl friends.

Patrick Donald Rayfield

It was Fiodor Korsh who renewed relations and aroused interest by announcing his daughter's visit to the Crimea on 17 January 1899: 'Nina has seen *The Seagull* and is ecstatic about it; if you have the spare time to visit her at Shtangeeva's dacha.' On the 22nd Chekhov could announce to Lika Mizinova, his chief love for the past ten years, 'Korsh's daughter Nina has arrived in Yalta.' A fortnight later he told his sister, 'The Korsh maiden has had 100 roubles from me. Fiodor Adamovich will send you the money in Moscow.' A month later, Nina was still in Yalta 'at Iakhnenko's dacha, living on the ground floor' (an important consideration if he visited her, even though this dacha was a mere ten minutes' walk from his own).

The 100 roubles were returned to Masha by Nina's father. Chekhov spent a few days in May 1899 at Melikhovo, preparing it for sale and his sister and mother for the move to the Crimea, removing furniture, and giving Olga Knipper a brief chance to see him as an estate owner. Nina wrote on 18 May, asking if she could come on the 20th. He replied, half jokingly, half practically:

'Dear Nina Fiodorovna, I've have received your letter and have noted your promise to come. I've ordered a big cup, a big spoon and 35 pounds of cream cheese to be got ready. My sister and I will be expecting you and come out to meet you, but I doubt if we shall send horses, since ours are all out working.. On the 20th they'll go to the station to fetch a family, then they'll be taking someone off, etc. I'm constantly shouting and swearing, wearing out my throat, but I'm not being given horses for myself, or for my visitors.

If they won't let you take the express, then come on train № 13, which leaves Moscow at 4.45. when you get to Lopasnia, hire a cab for 1 rouble. If you want to ride in a carriage with springs, all chic, so that any Grishutka you meet looks greedily at the road and watches you pass with delight in his eyes, then hire a sprung carriage, it costs 2 roubles maximum, and sometimes they take less. If you bring bonbons some edible snack, then I'll be grateful and cover all your expenses with gratitude and even pay for the cab.

Be healthy!! I shake your hand and still remain the colourful writer who still sighs for the girl in blue. A Chekhov'.

In autumn, back in Yalta, Chekhov learnt that Nina was moving to Petersburg to study history and philology and the Bestuzhev Women's Courses (an external university where some of Russia's most distinguished academics taught). He and Nina agreed to raise money from their respective rich contacts to pay for indigent consumptives who had come to Yalta hoping, like Chekhov, to stave off death. Chekhov's notebooks and address book reveal that he knew quite a lot about Nina: he noted her birthday, 13 May; he had both her Moscow and Petersburg addresses. One note gives the Moscow address, followed by '3.20', but this probably refers not to an appointment, but to the modest sum

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

Nina had collected for charity. Chekhov also reminded himself to lobby for her to be made a school governor in Aleksin district.

Nina was by automatically qualified to be a governess by matriculating from school with a silver medal. After taking the Bestuzhev courses, she could be employed to teach older girls in a grammar school. Even before leaving school, however, she had begun to make a living, and to be of inestimable service to her father, by translating plays from English, French and German (many of these translations were published from 1895 to 1914). They include plays by Eugène Scribe, Alexandre Dumas, Thomas Brandon's famous farce *Charley's Aunt*, and Schiller's *Kabale und Liebe*.

We have 12 (there may have been more) of Nina's letters to Chekhov: they are restrained, polite, even dry. There is one other surviving letter of Chekhov's to her (if there were more, then Nina failed to surrender them to his sister Maria after his death): it shows some of his former flirtatious technique. Just as he used to tease Lika Mizinova by referring to a non-existent vulgar lover of hers called Trofim, so he teased Nina again on 15 November 1899 when she announced she was to study at the Bestuzhev courses:

I'm glad for you. Only keep it a secret that you are studying logic and philosophy, or else Grishutka might not like it. He may be an educated man, but he'd readily prefer cooking to any sciences. How's your health? Are you putting on weight or losing it? It's good that you don't go to the theatre often; it would be even better if you didn't go to the theatre at all, at least for a year or two, and instead spent your evenings at home with a book. Yes, I'm told that Uncle Vanya is acted well. It's my fate not to see my plays. When you're in Moscow, why not go to the Arts Theatre and then tell me. [...] In 2 or 3 days I'll send you a proclamation about newly arrived consumptives. Don't send money, just read it and you'll see what we're doing here, then send a few addresses of persons of both sexes who are known to you as charitable donors. I shall bombard philanthropists, metropolitan and provincial. No hurry for the addresses, there's plenty of time, just send me news. Probably Petersburg is swamped with news nowadays.'

Nina merely replied that she had heard *Uncle Vanya* was being received even more favourably than *The Seagull* but that she wouldn't see it until Christmas, and as for other matters, that she knew nothing about politics.

May 1900 and Nina Korsh's pregnancy

There is no doubt that Nina Korsh became pregnant at some point in May or early June 1900: 22 February 1901, the birth date of her daughter Tatiana, is attested both by relatives on the back of photos now in Russian archives and by herself in registration forms for Belgrade hotels in the 1920s. All we are unsure

Patrick Donald Rayfield

of is whether Tatiana's birth date is old style (the Russian Julian calendar was then 13 days behind the western Gregorian calendar), or whether it corresponds to our 7 March 1901. If Anton Chekhov was the father of her child, some leaps of faith are required to support the theory. There is no record of either Nina, or Chekhov mentioning one another in 1900. Nina is presumed to have been studying at the Bestuzhev courses in St Petersburg until the end of May. In 1900, right until autumn, Chekhov was settling into his new house in Yalta. Just for a week, from 9 to 17 May, he came to Moscow. It is possible, but not very likely, that he met Nina there: she could have taken a night train to see him and then returned the next night to Petersburg. But the Bestuzhev courses expected students to attend examinations for nearly every day in May. The records of the Bestuzhev courses (in Petersburg's State Archive of History) do not, the archivist informs me, include Nina Korsh in the list of students who failed to attend examinations or left their course early in May 1900. Not until 20 June 1900, when Nina may have begun to suspect she was pregnant, did she address a petition to the director of the Guerrier Women's Courses in Moscow:

'After receiving secondary education in Moscow's 1st Girls' Grammar School, governed by the department of the Empress Maria, where I graduated in 1893 with a silver medal, and a certificate of qualification as a Domestic Teacher, I enrolled in 1899 in St Petersburg's Higher Women's Courses, where I am at the present time. In view of the fact that my parents live in Moscow, I have the honour to ask most humbly, Your Excellency, to accept me as a student in the physics and mathematics department of Higher Women's Courses in Moscow. All the appropriate documents are in the Office of S Petersburg Higher Women's Courses.'

Chekhov was staying in the Slaviansky Bazaar, one of Moscow's best hotels and restaurants: presumably, he could meet a young woman in his room without embarrassing questions. In his story 'The Lady with the Little Dog' of 1899 Chekhov has his heroine Anna staying at the Slaviansky Bazaar where her lover, Gurov, comes to meet her. It was less likely (since his relations with the senior Korshes were cool) that he would visit Nina Korsh's parental home, although this was a mere half hour's walk, even for an invalid. His mood that week, to judge by his own and Olga Knipper's comments, and by his activities, was very gloomy and depressed: he was in love with Olga Knipper, but resisting her pressure to commit himself to marriage; he felt ill in the unseasonable heat of May 1900, and he had tiresome literary business to attend to (connected with retrieving and revising his early work for re-publication). He spent 13 May with his closest friend, the publisher Aleksei Suvorin, whom he had summoned from Petersburg by night train, so that they could spend the day walking around two cemeteries until they found Chekhov's father's grave, overgrown after only

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

two years. Towards the end of his stay in Moscow Chekhov went to visit and examine his old friend, the painter Isaak Levitan, who was bedridden and moribund with a failing heart. In such a difficult week would he have felt a strong urge for a fling with a besotted young student?

The following year, 1901, Anton spent mainly in Yalta, coming to Moscow in spring, first to have, at Olga's insistence, his first thorough medical examination, then to marry and travel on a medical honeymoon to the steppes beyond the Volga and take a six-week course of kumys, fermented mare's milk. The family ructions, with a sister and a mother who felt threatened by his marriage, must have overshadowed thoughts of Nina Korsh. Meanwhile, Nina disappears from the record in 1901: she is not listed in the comprehensive annual address books *All Moscow* and *All Petersburg* in 1902.

It seems that Nina followed convention for well-off young Russian women who fell pregnant out of wedlock. Just like Lika Mizinova in 1894, who conceived a child 'on the rebound' by Anton's friend Ignati Potapenko, Nina went to Paris, where she could hire an apartment, a midwife, a wet-nurse for the birth and return, no questions asked, to Russia. (Parisian archives list by arrondissement every birth in the 19th and early 20th century, but a foreigner who made discreet private arrangements, with no doctor in attendance, could give birth unrecorded.)

Soon after Nina returned, her father legally adopted Tatiana, thus making her a legitimate family heir: the result was an anomaly, for Tatiana now acquired the patronym Fiodorovna, and when in later life she filled in forms she gave her grandfather's name as her father's, but gave Nina's, her actual mother's name, creating the impression of an incestuous union. Tatiana may not ever have been told the name of her biological father, but she certainly knew that Nina was her mother, not her sister — the family did not resort to the barely plausible fiction that she was a late child by Nina's mother, Evgenia Ivanovna, who was, at Tatiana's birth, 46 and thus still capable of conceiving.

The first known mention in anyone's letters of Nina Korsh after she gave birth comes very early and from a surprising source: Olga Knipper, Anton's wife. She wrote to him on 27 November, 'Mme Bonnier, auntie Liolia, Nina Korsh, Mrs Yakunchikova, and then Maria Drozdova, Dr Chlenov visited.' (For years nobody would mention the existence of Tatiana in writing.) Never before had Nina been part either of Chekhov's Yalta circle (such as Sofia Bonnier), or his Moscow women friends (Yakunchikova, the artist Maria Drozdova, the venerologist Dr Chlenov), let alone of Olga Knipper's Moscow Arts Theatre circle (which had few actors in common with the Korsh theatre). Nina's pregnancy seemed to have given her an entrée to, instead of a ban from Chekhov's circles (and visiting Olga Knipper inevitably led to meeting Olga's flatmate Maria Chekhova). By now, Nina was a schoolteacher, and that, too, would brought her

Patrick Donald Rayfield

closer to Maria, who only now was deserting school-teaching to become Anton's Moscow agent and social secretary. Some of Nina's new connections would last for two decades. One might conjecture that the birth of Tatiana was Nina's gateway into the Chekhov family.

On 19 March 1902, just after Olga had left Yalta, following a visit to the Crimea by the Moscow Arts Theatre to perform *Uncle Vanya* for Chekhov, and just before a medical crisis — Olga's ectopic pregnancy (which would horrify Chekhov with its implications for the future of the marriage, and the unlikelihood of any future children), the Korshes reappeared in his life. 'Today Madame Korsh [*Nina's mother*] was coming to see me,' he wrote to Olga. The visit was repeated in the evening two days later. What was the reason for Ekaterina Korsh's visit to the Crimea, and what was talked about? Mid-March was not a good time for rest and recreation in Yalta, which could still be cold and wet: this implies that Ekaterina had come because she had something to discuss.

The following year Nina collected and sent the modest sum of 6 roubles for Chekhov's Yalta charity. The first Korsh to appear in 1903, on 13 March, was Nina's 19-year-old brother, Evgeni, who obligingly gave Chekhov the correct address of Olga and Maria's new apartment (Olga annoyed Chekhov by rarely giving her Moscow or Petersburg address). On 19 October 1903, Nina herself turned up, together with the infant Tatiana: 'Today Nina Korsh and her little girl had dinner with us,' Anton informed Olga. The visit of a single young woman with a baby, one imagines, must have set tongues wagging.

Figure 6.
Nina Korsh, 1906

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

Oddly enough, a similar potentially scandalous event happened two years earlier. Olga Vasilieva, still a teenager, a very wealthy orphan, longing for help in charitably disposing of her fortune, had latched onto Anton Chekhov in Nice in 1897: her squat, childish figure and naïve neediness persuaded everyone that her relationship with Chekhov was unsullied by any sexual attraction. He gave her a great deal of practical help, more than a sick man should have given, and in spring 1901 she came to Yalta from Nice for further advice, bringing with her a nanny and a little girl of three, Marusia, whom she had adopted, she said, from an orphanage in Smolensk. Anton took to the child. His friend, the writer Aleksandr Kuprin, was bemused to see Marusia clamber onto Anton's knee, and, babbling, run her fingers through his hair. Kuprin had never seen Anton fondling any creature except a dachshund. Gossip would have spread like wildfire, had others seen Anton's letters to Vasilieva, where he called himself Marusia's 'daddy' and jokingly threatened to beat the child: 'How's my lovely, my obedient daughter? Does she remember me? ... She'd better behave herself properly and not be naughty, otherwise daddy may well use the cane.' Like Nina Korsh, Olga Vasilieva took the bull by the horns: she went to see Olga Knipper and took singing lessons from her mother, Professor Anna Knipper. Like Nina, she also got to know Doctor Chlenov, and proposed to give him the income from a house she had sold for his new venereal diseases clinic. Nobody in Yalta ever hinted that Marusia, let alone Tatiana Korsh, might be Anton's child.

Nina Korsh Changes Course

In the following years Nina Korsh's interactions with Anton Chekhov's sister, mother and widow suggest that she had become a member, albeit outlying, of their family circle. In September 1906 Olga Knipper attended a party given by Varia Eberle, a inseparable friend of Lika Mizinova and a close witness to Chekhov's frenetic love life ten years earlier: Nina Korsh and her younger sister Varvara were there. In May 1907, Nina and her sister travelled with Maria Chekhova, her mother and servant in the same carriage by train from Moscow to Sevastopol, from where they would sail to Yalta.

The Korshes and Chekhovs lost contact in 1908, when Fiodor Korsh, long troubled by a heart condition, sold his theatre and moved with his family to the spacious, albeit ugly, villa he had constructed in the new 'artistic' settlement of Golitsyno, some 25 miles west of Moscow. Here, Nina was preoccupied with bringing up Tania, looking after her father and teaching the children of other villa owners.

Something darker must have been brewing in Nina's mind since the birth of Tatiana: in her list of translations, one book stands out from the farces and ephemera she worked on for her father's theatre. Nina published in 1905 her

Patrick Donald Rayfield

translation from the German of an angry and eloquent (and little known) feminist tract by Ruth Bré (real name Elisabeth Bouness, 1862–1911), *The Right to Motherhood. An Appeal to Struggle with Prostitution and Sexual Diseases [Das Recht auf die Mutterschaft: Eine Forderung zur Bekämpfung der Prostitution, der Frauen- und Geschlechtskrankheiten]* of 1903. Elisabeth Bouness, like the Korsh ancestors, came from in Silesia, but she was born out of wedlock and unregistered. She endured a tough foster-family's upbringing, but, at 19, took a one-year women's teacher's training course which could lead to a post in a village school only if the graduate took a vow of celibacy. Bouness-Bré wrote lyrical poetry, but like Nina, however, also produced a series of farces, before choosing a new pseudonym for her infuriated protest against a patriarchy in which sexually contented males reduced women to frustrated celibates, diseased prostitutes, or impoverished and ostracised single mothers, and thus deprived them of the chance to found a family. She insisted on the right of unmarried women to have families and to enjoy respect, if only because they outnumbered men and there were not enough potential, willing or unmercenary husbands. She protested against the exclusion of women from the civil service, from business, and against the number of women's jobs that demanded celibacy. Bouness-Bré also sympathised with the views of the feminist Elisabeth Dauthendey that they wanted 'the precious drink' of love from 'golden bowls', not just the leftovers that men, who had squandered their youth and health on debauchery with whores, thought they could give a wife: venereal diseases made men fearsome and deadly, not just despicable. Bouness-Bré admired the Iroquois and the Cameroonians for their matriarchal view of the role of the sexes. After publishing her tract, she founded *The Union for the Protection of Mothers [Der Bund für Mutterschutz]*, a society which the Nazis later exploited for their own ideology, but which fell victim to fears of 'dangerous women's rights nonsense' in 1970s Germany.

Figure 7. Nina Korsh's nursing award record, 15 December 1916

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

In autumn 1914, World War One changed everything. Nina Korsh stopped translating in 1908, after her father sold his theatre. She was, to judge by *All Moscow* for 1908, employed around 1907 as a teacher at the Rzhenskaya Women's Grammar-school, where Maria Chekhov and many of Chekhov's women friends had taught. By January 1908 Nina taught every other day in a progressive Moscow school, founded on Tolstoyan principles, *The House of the Free Child*, and subscribed to the monthly journal *Free Upbringing*. In 1914 she had moved to the Golovachiova private girls' school, and lived with Tatiana, separately from her parents. Then she abandoned teaching and became, like thousands of patriotic, well-educated Russian women, a Red Cross nurse in a Moscow military hospital. Here she found her vocation, and in December 1916 was awarded a gold medal and the order of St Anne, equivalent to one of the highest military medals.

Tatiana, still a schoolgirl, may have been a trainee nurse in the hospital, set up in a Moscow school, where her mother was working. According to Serbian sources, before she was seventeen, when the Russian countryside was already becoming impassable as the Bolshevik coup d'état turned into a civil war between the Reds and the Whites, Tatiana managed to join the White Army of Generals Denikin and Vrangeli in the South. She had an aunt, her father's sister, in Gelendzhik on the Black Sea coast, but was soon working as a volunteer nurse on the highly unstable front line in the Crimea. Nursing here was as dangerous as fighting, in fact more so: nurses wore phials with a fatal dose of morphine on a necklace so as to avoid being raped, tortured and murdered if captured by the Reds. Few survived. For some three years she was cut off from her family. Her grandfather Fiodor, primarily because of his failing health, but still working as a committee member of the *Society of Dramatists and Opera Composers*, also came south to Gelendzhik in 1917: revolution cut him off.

Figure 8. Tatiana Korsh, c. 1918

Patrick Donald Rayfield

Not until summer 1920 did Nina managed to travel the now almost defunct Russian railway system and visit the Caucasus: she had to tell her father that her mother Ekaterina had died on 8 November 1919. They did not know what had happened to Tatiana, but Nina resisted the White army's invitation to join the nurses in the Crimea, where the eventual triumph of the Reds, now that most armed opposition and the Bolsheviks' war with Poland were coming to an end, seemed inevitable. Eventually, Nina and her father returned to Golitsyno, where they could no longer be sure of being allowed to live in their concrete villa, and to Moscow.

In the Crimea Tatiana was not just a nurse, but a courier: she was nominated for the George Cross for her courage in retrieving wounded soldiers from the battlefield. At the end of 1920, as the White Army was driven towards the sea by the Reds and degenerated into a panicking crowd of refugees scrambling onto any ship, military or civilian, French, Turkish or British, leaving Russian, now Soviet, territory for Istanbul, Tatiana left her homeland. She may have travelled in the company of a 22-year-old White army captain, Igor Zavadsky-Krasnopolsky, in which case they would have landed in Gallipoli in Turkey and proceeded via Bulgaria to Serbia, now part of the newly formed Kingdom of Yugoslavia. Serbia, one of the European countries that in 1921 welcomed Russian refugees with open arms, was a welcoming refuge, giving them housing, subsidies, university and army places, even wives. (Serbia had a terrible toll of male war casualties, and the influx of refugees, mainly military men, redressed the demographic imbalance, as well as providing much needed medical, intellectual and military personnel.)

Nina still did not know what had happened to her daughter: in November 1920 she wrote from Gelendzhik to Maria Chekhova, who was sitting out the worst of the civil war in Yalta in the Chekhov villa: 'I've just heard of the occupation of Crimea by our [*Red*] troops and I write to you in haste. Would you have any news of my Tania? If you do, for God's sake write to the following address, Sanatorium № 1, Gelendzhik, where I work as a nurse in the children's sanatorium. Papa is in Gelendzhik.' Nina wrote again on 6 December, but had no reply to either letter. When Nina and Fiodor returned to Golitsyno, she tried to set up a kindergarten for the local peasant children, and he used his remaining strength to sort out, as far as possible in the USSR, where private property had virtually been abolished, his children's inheritance.

Mother and Daughter Reunited

In 1922, Nina Korsh prepared to leave the USSR to join her daughter — by then no easy task, even though Nina had under the Tsars had a passport for

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

foreign travel. First of all, the family's remaining property had to be reassigned: the plays registered by the Korsh theatre with the *Society of Russian Playwrights and Opera Composers* were one of the few kinds of private property recognised by the Soviet government, which maintained the Tsarist system by which theatres paid authors (or translators, if the author was foreign) 2% of their gross ticket sales for each of up to five acts of any play or opera performed. These royalties were the only certain income remaining to the Korsh family. In August 1918, as he left for the Caucasus, Fiodor Korsh notified the *Society* that he had sold his rights for all but one of his plays to his daughter Nina for the token sum of 300 roubles. If Nina were to leave the country to join Tatiana in Serbia, the income from these plays would be forfeited. On 29 September 1923, just one month before he died, Fiodor Korsh wrote to the *Society* with a new transfer: 'By agreement with my daughter Nina Fiodorovna, I withdraw the document concluded with her on 22 August 1918... and transfer to my son Evgeni Fiodorovich Korsh the property rights for all my plays included so far in the *Society's* catalogue (with the exception of *The Matchmaker*)'

Fiodor Korsh died of old age, his certificate states, on 29 October 1923 at Golitsyno. The following spring Nina signed a document (whether in advance, or while abroad — the signature is definitely hers) requesting, 'I ask to be admitted as a member of the Union of Playwrights from 1 April 1924. I add a list of my works on the reverse of this letter.' (Some 22 plays were listed.) On 24 February, the Commissariat of Education authorised the *Society* to pay Fiodor Korsh's son Evgeni the royalties his father used to receive, but on 26 February, Nina's brother Evgeni, on People's Commissar Lunacharsky's authorisation, renounced all royalties inherited from his father and resigned from the *Society*, leaving Nina as the sole recipient of future royalties.

When did Nina leave the USSR? Maria Drozdova wrote to Maria Chekhova 25 January 1922, 'I met Nina Korsh, we were terribly happy to see one another'. (Nina was then reported setting up a kindergarten in Golitsyno.) Nina probably left in spring 1922, for on 5 May, now that the USSR had established diplomatic relations with most European countries, leaving the USSR legally became much harder (leaving illegally was potentially lethal): 'only by special authorisation from the People's Commissariat of Foreign Affairs... in the form of a visa stamped on foreign passports issued to the traveller. Before this, the person leaving must apply to the *State Political Administration* [*GPU*, secret police] and show a residence permit, a guarantee from two citizens of the Russian Federal Soviet Republic who have no criminal conviction and are not under investigation, a certificate from a place of work or record office that there are no obstacles to travelling abroad, in which case the *GPU* will issue a certificate of the absence of any legal obstacle to exit.'

Patrick Donald Rayfield

Why did Nina belatedly join the *Society of Dramatists and Opera Composers* in 1924? If she was abroad, the roubles she earned would not be convertible. Only if she intended to return, perhaps with Tatiana, to the USSR, would the money be of any use.

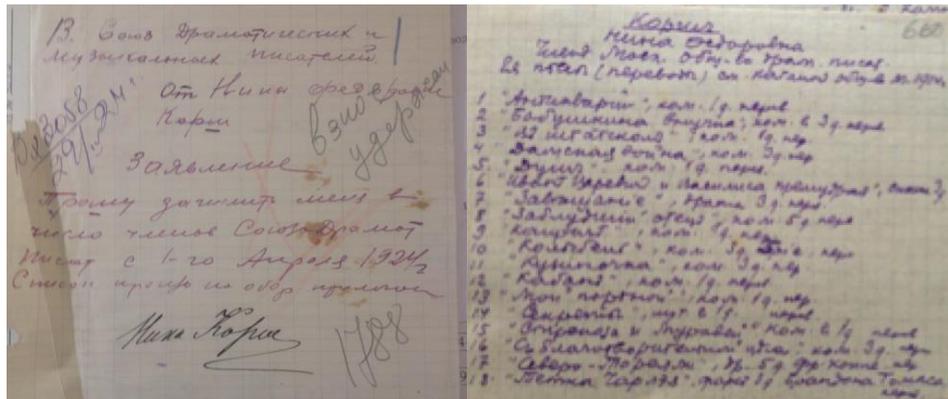

Figure 9. Nina Korsh's application of 1924, and list of plays

In 1922 Tatiana registered as a member of the *Union of Russian Students in Belgrade University* and enrolled in the medical faculty, where her nursing experience qualified for entry to a degree course in medicine. On 11 July 1922, in Zemun (a formerly Hungarian town that in 1918 became a satellite of metropolitan Belgrade) Tatiana married Captain Igor Vladimirovich Zavadsky-Krasnopolsky, who had a meteoric rise in the White Volunteer Army, rising from 2nd lieutenant in March to Staff Captain in April. He was three years older than her, from a good Petersburg family and school. His Gallipoli associations, however, led him into the murkiest circles of the Russian emigration. He stayed with Tatiana only for three years, before moving to France as a protégé of General Skoblin, under whom he had fought in Crimea. France selected Zavadsky-Krasnopolsky from the *Office for the Protection of Refugees and Stateless Persons* and enlisted him in their security services, while he declared himself a follower of the *Russian National Labour Union of Russian Solidarists (NTS)*, a well-established group of émigrés, many of them military, some intellectual, who were anti-Soviet and later anti-Stalinist, but abjured violence and were inclined to compromise with 'softer' elements in the USSR. They were easily infiltrated by the successors of the Cheka, OGPU and the NKVD, and Igor soon became a double (if not a triple agent). From 1930 to 1935 he appears to have been on an intelligence mission in Bulgaria, from where he was expelled. Back in France, he lived with a Russian milliner and collaborated with General Skoblin and the singer Nadezhda Plevitskaya in kidnapping and, in effect, mur-

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

dering two White generals at the behest of the Soviet secret police. Although suspected, the *NTS* kept him on. When France fell to the Nazis in 1940, the Gestapo was in two minds whether to use the *NTS* or to exterminate them. Igor was arrested and sent to Sachsenhausen concentration camp, where a Gestapo 'handler', Josef Dedio, saved him and gave him a salary and a car, with instructions to report on the illegal activities of Russian forced labourers in Germany. At the end of the war, both Dedio and Zavadsky-Krasnopolsky were in Prague: Dedio slipped through de-nazification and ended his days as a furniture dealer in Bad Homburg, Igor just vanished from history.

Deserted, by 1926 Tatiana was granted a divorce. She concentrated on her medical studies and in 1930 graduated as a doctor. A condition of her studies was that she should serve wherever the government sent her: they chose the small town of Aleksandrovac, in southern Serbia, near Kosovo: the town now had its first doctor. Nina accompanied her there. In their registration forms, Tatiana is recorded as divorced, and Nina first as a 'housewife' and later as a 'widow'. Nina's husband, to judge by the surname Rustem recorded in the Russian archives, seems to have been a Bosnian Muslim or a Kosovar. The two women brought with them to Aleksandrovac an orphaned Russian girl, called Aleksandra, whom they had adopted from the nunnery at Hopovo (on Fruška Gora in north-west Serbia, on the Croatian border). Tatiana died of pneumonia on 11 January 1938 and is buried in the Aleksandrovac cemetery. Her grave stone is inscribed Korsh-Popireva, which leads one to assume she must have remarried, but so far we know nothing of this Popirev. (After 1946, a cross was added to the grave stone with a small portrait of an elderly woman, presumably Nina Korsh.

The Serbian national newspaper *Politika* published her obituary on 15 January (page 11) under the heading '*The Death of a Woman Doctor whom the whole of Župa region mourns:*

After several days' illness, Dr Tatjana Korš, a doctor of the District Health Cooperative in Aleksandrovac, has died in the Kruševac hospital from double pneumonia.

A very forthcoming, much valued and dedicated doctor, Korš's energetic work over a number of years won her a large number of admirers among the inhabitants of Župa and Kopaonik regions. Korš's work in both regions can serve as an example of the degree and amount of sacrifices she made for the good of her neighbours: she never in any way spared herself hard work and even in the coldest and most dangerous times she would go herself, on horseback, at any time of the night, around the outlying villages, which are ten or more kilometres away from Aleksandrovac, when a human life, especially that of a woman who had given birth, was in danger. Her death has given rise to a great and unprecedented perturbation all over Župa, for Korš left all over the region the finest and brightest memories.

Figure 10. Tatiana and Nina Korsh's grave in Aleksandrovac

Смрт жене-лекара коју оплакује цела жупа

Александровац, 13 јануара

После неколико дана боловања умрла је у крушевачкој болници од запаљена оба плућна крила гђа др. Татјана Корш, лекар Среске здравствене задруге у Александровцу.

Веома спремна, вредна и пожртвована лекарка, Коршова је за неколико година својим енергичним радом стекла велики број поштовалаца у срезовима жупском и козањичком. Рад Коршове у овоме крају може да послужи за пример како се и колике се жртве подносе за добро ближњих: она никада није жалела труда да и у најхладније и најопасније време иде сама, јашући јакошу, у неко доба ноћи, по забаченим селима, која су по десетину и више километара била удаљена од Александровца, само кад је у питању човечији живот, а нарочито кад су у стању биле породице.

Њена смрт изазвала је велико и ретко узбуђење у целој Жупи, јер је Коршова оставила у овом крају само лепе и светле успомене.

Figure 11. Tatiana's obituary in Politika 15 January 1938

СОПСТВЕНИК КУЉЕ
SOPSTVENIK KUĆE
HOTEL
HOTEL

ЊЕГОВ СТАН
NEGOV STAN

ПРИЈАВА — ПРИЈАВА
ПРИЈАВЉУЈЕ СЕ: — ПРИЈАВЉУЈЕ СЕ:

Улица, број, стуб — Улица, број, стуб
Улица, број, стуб — Улица, број, стуб

Име презимено и презиме. За улогу или улогу и презиме родитеља и родитеља. Датирано 11. новембра 1926. године
Улица, број, стуб — Улица, број, стуб

Држављанство — Држављанство

Дат. месца и године рођења — Дат. месца и године рођења

Место рођења, срез, жупа — Место рођења, срез, жупа

Завршила основну, средњу, вишу — Завршила основну, средњу, вишу школу

Презиме оца — Презиме оца

Браћа — Браћа

Родом као оца и мајке, и мајке издвојено од оца
Родом као оца и мајке, и мајке издвојено од оца

Родна кућа у Београду, у улици, број, или у којој другој улици, срез, жупа

Улица, број, стуб — Улица, број, стуб

ЖЕНА И ДЕЦА ИСПОД 18 ГОДИНА — ŽENA I DECA ISPOD 18 GODINA

Родом као и издвојено од оца или мајке или оца и мајке	Улица, број, стуб	Дат. месца и године рођења	Место рођења

НАПОМЕНА: *српски разведен*
РОДБЕНА ЗА СТОЛБ 4571/93

Станар (потпис)
21-10-1926

Високи жупни управитељ-староста
Улица, број, стуб

Figure 12. Tatiana's registration as divorcee 1926

СОПСТВЕНИК КУЉЕ
SOPSTVENIK KUĆE
HOTEL
HOTEL

ЊЕГОВ СТАН
NEGOV STAN

ПРИЈАВА — ПРИЈАВА
ПРИЈАВЉУЈЕ СЕ: — ПРИЈАВЉУЈЕ СЕ:

Улица, број, стуб — Улица, број, стуб

Име презимено и презиме. За улогу или улогу и презиме родитеља и родитеља. Датирано 11. новембра 1926. године
Улица, број, стуб — Улица, број, стуб

Држављанство — Држављанство

Дат. месца и године рођења — Дат. месца и године рођења

Место рођења, срез, жупа — Место рођења, срез, жупа

Завршила основну, средњу, вишу — Завршила основну, средњу, вишу школу

Презиме оца — Презиме оца

Браћа — Браћа

Родом као оца и мајке, и мајке издвојено од оца
Родом као оца и мајке, и мајке издвојено од оца

Родна кућа у Београду, у улици, број, или у којој другој улици, срез, жупа

Улица, број, стуб — Улица, број, стуб

ЖЕНА И ДЕЦА ИСПОД 18 ГОДИНА — ŽENA I DECA ISPOD 18 GODINA

Родом као и издвојено од оца или мајке или оца и мајке	Улица, број, стуб	Дат. месца и године рођења	Место рођења

НАПОМЕНА:
Станар (потпис)
21-10-1926

Високи жупни управитељ-староста
Улица, број, стуб

Figure 13. Nina's registration as widow

THE SEARCH FOR CHEKHOV'S DAUGHTER

A recent Serbian publication, *The Russian Culture Heritage in Serbia*, declares: 'People were very fond of Tatiana Fiodorovna for her selflessness, she always threw herself entirely into her work and completely forgot about time. Just a day before she died she was vaccinating children in the surgery. An enormous number of local people came to her funeral, many of them even now remember her with fondness.'

Back in the USSR

By the early 1920s, Nina's brother Evgeni, unable to beget children, was divorced from his wife Serafima, who remarried and became famous as Serafima Fonskaya, for decades the director of the Golitsyno villa, which became a rest home and cultural centre for writers and artists. Evgeni is said to have died in 1937, a date that coincides with the worst of the Great Terror, in which a person of his background (gentry, with a sister and a niece living abroad) and with his surname (Germanic-sounding) may well have been a victim. Nina's younger sister, Varvara, was married to Vladimir Sablin, a famous bookseller with connections to the Chekhov family: Sablin died in 1916, but Varvara had distinguished sons by him — an army commander Iuri, who was executed on 19 June 1937 in Stalin's purge of the Red Army command; an actor and film director Vladimir, who lived until 1974 — while Varvara lived until 1955. In the 1930s, it was very dangerous for a Soviet citizen to keep up correspondence with foreign relatives: only at the end of World War Two, when many in Russia expected a relaxation of Stalin's xenophobic paranoia, as a result of the war-time alliance with Britain and the USA, did Varvara manage to exchange a few letters with Nina. In 1945 she told the artist Maria Drozdova that she was expecting Nina 'to return from "evacuation"' (the word 'emigration' was too dangerous to use in correspondence), and that Tania had died.

By 1941, Nina had married (or remarried), to judge by her registration document which has a note: 'For the first time with her husband Jovan'. In any case, however, Nina may have been too afraid to go back to Russia: with a nephew executed as a traitor, a return to the USSR could have sent her straight to the Gulag. She stayed in Serbia, where she died in 1946. On 22 January 1949, Varvara wrote to Maria Chekhova:

'Dear Maria Pavlovna, I heard yesterday via Vsevolod Sablin [her nephew] that you asked to be told of the fate of Nina Fiodorovna and Tanya. I was very touched that you remembered us. But both have now died. [...] Tanya was a doctor and Nina taught Russian and French. Tanya died in February 1938 of pneumonia. I managed to get in touch with Nina, after many years of silence, in January 1946 we exchanged two or three letters, then I received news

Patrick Donald Rayfield

of her death on 12 February of that year. All those eight years of solitude were inner torment for her, after all, if Tanya hadn't been out there, she would never have left, and anyway she had a bad heart and after an operation for cancer of the right breast fifteen years previously she had gradually lost the use of her right arm. It all turned out so sad. [...]'

To this day, on the appropriate saints' days, someone places flowers on Tatiana Korsh's grave.

Патрик Доналд Рејфилд

У ПОТРАЗИ ЗА ЧЕХОВЉЕВОМ ЋЕРКОМ

Резиме

Аутор овог рада је професор емеритус и један од водећих биографа великог руског књижевника Антона Павловича Чехова. Тема о пореклу и животу Татјане Фјодоровне Корш (рођене 22.2.1901. у Москви) је делимично актуелизована, макар на локалном нивоу, књигом „Руско културно наслеђе у Србији“ у издању Центра Руског географског друштва у Србији.³ Одредница о њој је подстакла професора Д. Рејфилда да укаже на низ, за нас нових детаља, о овој изузетној младој жени. Татјана после Грађанског рата емигрира из Русије у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, где јој се касније придружила и мајка Нина Фјодоровна Корш. Током грађанског рата у Русији, на Криму, Татјана је добровољац (болничарка и курир) Беле армије. Два пута је рањавана, а била је предлагана и за одликовање - Георгијевски крст, за храброст у спашавању рањеника током борбе. У Београду је завршила Медицински факултет 1930. године. Потом постаје средњи лекар у Александровцу. Несебичним залагањем, трудом и пожртвовањем остала је у лепом сећању житељима жупског и копаоничког среза које је у најтежим условима лечила и спашавала им животе. Умрла је од упале плућа 11.1.1938. и сахрањена је на локалном гробљу у Александровцу. Патроним Корш је од њеног деде Фјодора Адамовича Корша, познатог позоришног редитеља и оснивача драмског позоришта у Москви, са почетка XX века. Чехов је 1904. умро без легитимних наследника. Остаје питање да ли је имао ванбрачно потомство и, ако јесте, да ли је за то знао. У овом раду се разматра претпоставка да је Татјана Корш била његова ванбрачна ћерка. Аутор показије истраживачку посвећеност, истрајност, упорност и прецизност. Неуморан је у истраживању литературе, архива и других извора: од Русије (Москва, Санкт Петербург, Крим, ...) до Србије (Београд, Крушевац, Александровац, ...). Његов истраживачки дух не мирује. Ову тему ће професор Д. Рејфилд својим прилозима и новим истраживачким идејама одржавати актуелном како у Србији тако и у Русији. Велико му хвала на томе.

³ Захвални смо на свим новим сазнањима. Спремни смо да промовишемо и помогнемо његова будућа теренска и друга истраживања у Србији.

НЕОЛИТСКА АГРАРНА РЕВОЛУЦИЈА

Микица Сибиновић¹
Универзитет у Београду - Географски факултет

Извод: Пре око десет хиљада година номадски начин живота ловаца-сакупљача променио се захваљујући неолитској аграрној револуцији. Тада су људи научили да гаје биљне културе непрекидно и контролисано, што је омогућило организовану пољопривредну производњу. Људи више нису морали да лутају у потрази за храном. Временом су људске заједнице почеле да се насељавају дуже на истом месту и да граде стална насеља, стварајући прве цивилизације. Вишак хране омогућавао је обављање и непољопривредних делатности, што је довело до развоја хијерархијске идеологије и политичке структуре друштва. Циљ овог рада је да утврди просторни размештај основних група усева током неолитске аграрне револуције и њихов утицај на културну трансформацију неолитског друштва.

Кључне речи: Неолит, културна трансформација, пољопривреда, цивилизације, развој

Abstract: About ten thousand years ago, the nomadic lifestyle of hunter-gatherers changed thanks to the Neolithic agricultural revolution. At that time, people learned to cultivate crops in a continuous and controlled manner, which made organized agricultural production possible. People no longer had to move around in search of food. Over time, human communities began to settle in one place for longer periods of time and establish permanent settlements, giving rise to the first civilizations. The abundance of food made it possible to engage in non-agricultural activities, which led to the development of a hierarchical ideology and the political structure of society. The aim of this paper is to determine the spatial distribution of the basic groups of crops during the Neolithic agricultural revolution and their influence on the cultural transformation of Neolithic society.

Keywords: Neolithic, cultural transformation, agriculture, civilizations, development

Увод

Неолит је последња фаза каменог доба (млађе камено доба) и представља период настанка пољопривреде. Током неолита људске заједнице почеле су да обрађују земљу, гаје различите усеве, припитомљавају животиње, осмишљавају напредне алате, израђују грнчарију и граде стална

¹ Контакт адреса: mikica.sibinovic@gef.bg.ac.rs

насеља (Harlan, 1992). Неолитска аграрна револуција представља прелаз из дотадашње културе ловаца-сакупљача на аграрна друштва, односно начин живота који обележавају једноставне технике за производњу хране и формирање сталних насеља. Назив неолитска револуција први пут се појављује током 1920-их година у радовима познатог аустралијског археолога Гордона Чајлда. Према његовом схватању, промене начина живота настале у периоду неолита подједнако су важне за развој човека као и промене изазване индустријском револуцијом током 18. и 19. века (Childe, 1936). Резултати археолошких истраживања указују да се пре око десет хиљада година одвијала „културна трансформација“ у виду припитомљавања биљака и животиња на најмање пет локација у свету, независно једна од друге и различитим редоследом. Најстарији трагови пољопривреде откривени су у долинама река Тигра и Еуфрата, односно у региону „плодног полумесеца“, области која се протеже широм Блиског истока.

Пољопривредна активност неолитског периода била је повезана са процесом наводњавања и различитим облицима складиштења хране, што је омогућавало стварања вишка производа, а самим тим и формирање насеља са већим густинама насељености становништва (Harlan, 1995). Међутим, аграрно друштво не треба посматрати као неизбежну фазу у еволуцији човека, јер многи неолитски народи који су успоставили стална насеља нису остварили значајан напредак и враћали су се на миграциони начин живота. Током периода неолита процес културне трансформације и друштвеног напретка није се одвијао једноставно, због тога су бројне људске заједнице (групе) биле принуђене да експериментишу са различитим стратегијама преживљавања. Климатске промене, доступност воде, преференције и обрасци размножавања значајно су утицали на степен прилагодљивости групе. Евидентно је да су само оне групе које су извршиле културну трансформацију обрадом земље и припитомљавањем животиња показале способност да формирају цивилизације (Грчић, 2014). Основни недостатак миграционог начина живота да произведе цивилизацију садржан је у чињеници да је малом броју припадника једне групе била потребна велика територија да би се прехранили. Велика копнена површина, која је била неопходна за издржавање људских заједница, није имала јасне границе и омогућавала је појаву различитих конкурентских група што је водило ка избијању сукоба који су условљавали даље миграције слабије групе, чиме је онемогућен развој осећаја територијалности. Промене које се најчешће повезују са неолитском аграрном револуцијом укључују повећану тенденцију да се живи у сталним насељима, што је од изузетног значаја за развој друштвене организације и технологије.

Организацијом већих насеља дошло је до појаве тржишта и прве поделе рада, што је допринело формирању ембрионалне политичке структур

НЕОЛИТСКА АГРАРНА РЕВОЛУЦИЈА

туре друштва (централног управљања) и хијерархијске идеологије из које су проистекле форме власништва и појава писма. Еклатантан пример културне трансформације из система ловаца-сакупљача у аграрно друштво са јасно дефинисаном хијерархијском идеологијом су сумерски градови из периода око 3.500 године п.н.е. (Harlan, 1971). Сумерска стална насеља разликовала су се од других вишим степеном модификације природног окружења, способношћу одржавања веће густине насељености, директним ослањањем на исхрану поврћем и житарицама, јасном друштвеном хијерархијом и развијеном трговинском економијом услед појаве вишкова производа. Тада није било препоручљиво јести све семе житарица, јер не би остало семена за садњу следеће године, али остварени вишкови могли су се мењати за другу робу.

Теорије настанка пољопривреде

На основу традиционалног научног схватања настанак пољопривреде одиграо се релативно брзом и драматичном културном трансформацијом, названом неолитска револуција, која је за собом донела стална сеоска насеља, градове и цивилизацију. Неолитске заједнице брзо су научиле да производе сопствену храну, што је даље допринело да се континуирано стварају вишкови хране, одгаја више деце, групише становништво у стална насеља и коначно - производе цивилизације.

Међутим, коришћењем савремених научних метода и техника (просејавање полена, техника фитолита, радиокарбонско датирање) гради се нова слика настанка пољопривреде дефинишући прелазак на пољопривредни начин живота као дугу, сложену еволуцију, а не као драматичну револуцију. Истраживања новијег датума сугеришу да су ловци-сакупљачи на Блиском истоку први пут садили раж пре 13.000 година, али су вековима након тога наставили да лове дивљач и сакупљају дивље биљке. Тек око 8500 године п.н.е. постали су аграрно друштво које живи у сталним насељима (Zeder, 2015). Такође, у неким случајевима села се појављују много пре интензивне пољопривреде, што указује на чињеницу да је неолитска културна трансформација била дуг развојни процес који није нужно ишао упоредо са настанком насеља. Упркос бројним истраживањима у овој области, још увек је немогуће дати прецизан одговор на питања како, где и када је почело припитомљавање биљака које је покренуло развој пољопривреде. У последњих неколико деценија, интердисциплинарна истраживања, која су спровели ботаничари, географи, археолози, антрополози и историчари животне средине, пружио су информације које нам омогућавају да разјаснимо неке сумње о пореклу пољопривреде. Сходно

разликама у поимању настанка пољопривреде постоје и различите теорије неолитске културне транзиције.

„Теорија оазе“ указује на последице климатских промена током неолита. Према овој теорији коју је заступао Гордон Чајлд (Childe, 1936) клима је постала сува, због чега су људи били приморани да живе у непосредној близини оазе. Под утицајем сувље климе, временом су неке животиње и биљке „померале“ свој ареал ка оазама, што је био први и основни корак ка припитомљавању. Међутим, веома је важна чињеница да подаци о климатским променама из тог периода не подржавају теорију (Harlan, 1995).

„Теорија брдовитих бокова“ сугерише да је развој пољопривреде био „логичан исход“ еволуционе тенденције ка специјализацији. Према овом концепту, људи су приметили изузетан раст дивљих предака данашње пшенице и јечма на одређеним локацијама, односно на обронцима планина Таурис и Загрос (планински масиви на Блиском истоку) у пределима са честим падавинама и повољним температурама. Биљке су тамо расле без потребе да им се обезбеди вода. Међутим, савремена истраживања из области геоморфологије и палеоклиматологије не потврђују наведене тезе (Sadowski, 2017).

„Теорија припитомљавања“ заснована је на идеји да су ловци-сакупљачи постепено напуштали стратегију сакупљања хране градећи сезонска насеља и старајући се о биљкама и животињама које су живеле у тој области. На овакав начин добијали су храну за задовољавање основних потреба, што је временом водило до настанка пољопривреде и изградње сталних насеља (Sadowski, 2017).

„Хипотеза о депонијама“ претпоставља да су људи случајно „измислили“ пољопривреду, када су посматрали како је семе јестивих биљака бачено на депоније прерасло у робусне биљке због обиља хранљивих материја које су тамо доступне. Временом су овакви „случајни усеви“ навели људе да предузму намерне и планиране активности, што је резултирало проналаском пољопривреде. Овај концепт је популаризовао и подржавао амерички ботаничар Едгар Андерсон (Anderson, 1954).

„Демографска теорија“ ослања се на идеју промене стратегије прехранивања под утицајем пренасељености простора. Основна концепција демографске теорије садржана је у схватању да су неолитске заједнице крајем плеистоцена толико популационо порасле, да је постало немогуће задовољити потребе за храном само ловом и сакупљањем плодова. Сходно томе, људи су били приморани да предузму неке праксе управљања земљиштем у тим маргиналним срединама како би повећали количину набављене хране, што је покренуло узгој усева (Binford, 1968).

„Теорија интенционалности“ (коеволуциона хипотеза) разматра настанак пољопривреде као еволуционе адаптације биљака и људи. Према

НЕОЛИТСКА АГРАРНА РЕВОЛУЦИЈА

овој теорији припитомљавање биљака и порекло пољопривреде најбоље објашњавају тзв. „еволуционе силе” које су утицале на културну трансформацију. Теорија интенционалности укључује концепте као што су: случајно припитомљавање, специјализовано припитомљавање и пољопривредно припитомљавање (Rindos, 1984). Селекција биљака није настала као резултат људских свесних одлука, већ је била нуспроизвод начина на који су људи користили различите врсте флоре и фауне. Предложена теорија настанка и ширења пољопривреде заснована је на симбиотичком односу између људи и природе, односно усаглашена је са дарвинистичком теоријом еволуције.

„Модел гозбе“ кључну улогу у развоју пољопривреде приписује културним факторима. Ову теорију изнео је канадски археолог Брајан Хејден, који је заузео став да је порекло пољопривреде нераскидиво повезано са вршењем власти у примитивним људским друштвима (Hayden, 1992). Вођа заједнице разметљиво је показивао њихову доминацију тако што је систематски приређивао гозбе за чланове своје заједнице, а то је заузврат захтевало велике количине хране. Организовање гозби подразумевало је потрошњу великих количина хране у кратком временском периоду, што је за последицу имало опсежно покретање пољопривредне производње, односно промену стратегије снабдевања храном.

Према „раним грчким приповедачима“, људи дугују способност да узгајају усеве изненадној великодушности богиње Деметре. Легенда каже да је: „у налету добре воље Деметра, богиња усева, дала семе пшенице поузданом свештенику, који је потом прешао Земљу змајевим колима, сејући двоструке благослове пољопривреде и цивилизације” (Chadwick, 1976). Сличне приче појављују се у Латинској Америци, Северној Америци и Кини, што указује да су и становници других континената почели да припитомљавају биљке и животиње из свог окружења. Резултати савремених истраживања сугеришу да се пиринач производио дуж мочварних обала реке Јангце у Кини пре 10.000 година, док су тиквице на тропској обали Еквадора датиране на период пре више од 11.000 година (Zeder, 2015).

Наведене теоријске концепције представљају само неколико примера објашњења у вези са процесом настанка пољопривреде. Због веома ограниченог знања о људском животу пре неколико хиљада година, немогуће је са апсолутном сигурношћу тврдити који је од аргумената истинит или у којој мери одражава узрок настанка пољопривреде. Поменуте теорије дају само оквирну слику која илуструје начин на који су људи кроз неолитску аграрну револуцију ушли у нову етапу историје. Иако подлежу бројним критикама, теорије су пружиле научну основу за формирање савремених приступа у проучавању неолитске културне трансформације.

Један од најутицајнијих научних радова за лоцирање колевке пољопривреде на теоријским основама било је дело географа Карла О. Сауера (1952), „Пољопривредно порекло и распрострањеност” (Agricultural Origins and Dispersal's), које је временом постало научни класик. У свом истраживању К. Сауер је комбиновао дарвинистичке ставове са идејом Едуарда Хана (Hahn, 1896) из чега произилази да вегетативно размножавање треба да претходи семенској пољопривреди. Амерички ботаничар Едгар Андерсон надовезао се на Сауерову концепцију, додајући идеју интрогресивне хибридизације (трансфер генетског материјала из једне врсте у генски фонд друге поновљеним повратним укрштањем). Е. Андерсон је сматрао да би повећање хибридизације могло да доведе до повећања варијација и нових генетских комбинација из којих би настале корисне селекције (Anderson, 1954). Тако је настао тзв. Сауер-Андерсонов модел корисног биља који је деценијама био широко прихваћен у научним круговима, међутим са појавом нових научних метода отварају се бројна питања о његовој поузданости.

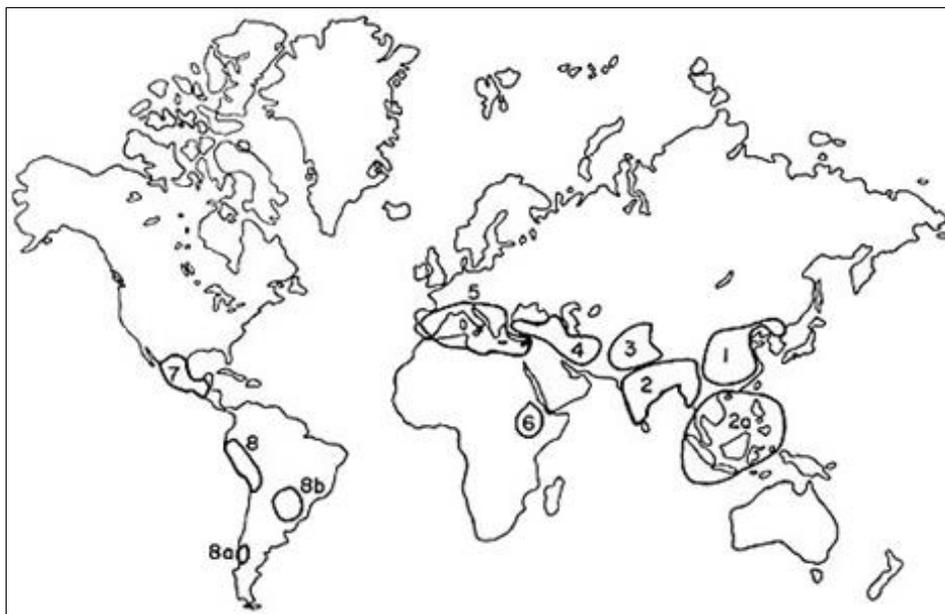
На основу резултата истраживања Џека Харлана, америчког ботаничара и агронома, постоје три главне категорије узрока зашто се неолитска аграрна револуција догодила. У прву категорију узрока спада „припитомљавање из верских разлога“, у другу категорију узрока Харлан убраја „гужву и стрес“ због недостатка хране, док је трећа категорија узрока повезана са „открићима сакупљача хране“. Временом је неолитски човек научио које су биљке јестиве, које помажу приликом одређених болести и које животиње је лакше припитомити (Harlan, 1992).

Географија припитомљавања биљака

Значајан допринос разумевању географије припитомљавања биљака дао је Николај Вавилов, руски генетичар и агроном. Проучавајући генетску разноврсност биљака, Н. Вавилов се заинтересовао и за њихово порекло јер је сматрао да постоји међузависност. Године 1926. написао је есеј „О пореклу култивисаних биљака” у коме је предложио да се анализом образаца варијације може поуздано одредити центар порекла усева. Географска регија у којој је пронађена највећа генетска разноликост био је регион порекла. Такође, развио је класификацију агроеколошких група користећи одговор усева на дужину дана, потребе за хладноћом, реакцију на болести и општу адаптацију у специфичном окружењу. У овом есеју, Вавилов је предложио осам центара порекла усева (са подцентрима), који су и данас широко прихваћени (Siebert, 2011).

НЕОЛИТСКА АГРАРНА РЕВОЛУЦИЈА

1. Југозападни азијски генетски центар. Простире се преко Мале Азије, обале Леванта, Анадолије, Палестине, Израела, Јордана, Сирије, Ирана, Ирака, Авганистана, Арапског полуострва, Египта, Кипра, Крита и Грчке. Заступљене су биле житарице попут пшенице, спелте и јечма, затим махунарке су биле сочиво и грашак, одомаћено поврће били су боб и диња, а садио се и лан на овим просторима.

Слика 1. Центри порекла усева према Вавилову (Преузето из: Siebert, 2011).

2. Генетски центар југоисточне Азије. Југоисточни генетски центар проширио се на Индију, Пакистан, Бангладеш, Шри Ланку, Мјанмар, Тајланд, Лаос, Камбоџу, Вијетнам, Малезију, Индонезију и Филипине. Велики број биљака попут пиринча, шећерне трске, шећерне палме, кокоса, бамбуса, тароа, тропског воћа, манга, краставца, патлициана и крављег грашка потиче из овог геноцентра.
3. Кинеско-јапански генетски центар. Одомаћени су соја, сирак, просо, кукуруз, слатки кромпир, јечам, кикирики. Памук, дуван, шећерна трска и чај били су изузетно важни тржишни усеви.
4. Централно-азијски генетски центар. Према Вавилову обухвата Авганистан, Тацикистан, Узбекистан, Казахстан, Киргистан, Туркменистан и област која лежи западно од планине Тјен Шана. Одомаћени су грашак,

лан, луцерка, бадем, орах, пистаћи, грожђе, диња, шаргарепа, црни и бели лук, ротквица, спанаћ, бобичасто воће.

5. Медитерански генетски центар. Простире се од Иберијског полуострва на западу до Грчке на истоку, обухватајући обалне појасеве Африке дуж Средоземног мора и Левант. У медитеранској области гајили су се овас, лан, маслина, смокве, винова лоза, рутабага, лупина, храст, лаванда, артичока, шпаргла, купус, целер, цикорија, маслина, ендивија, празилук, зелена салата, црни и бели лук, пастрњак, грашак и пасуљ.

6. Афрички генетски центар. Током периода око 5.000 године пре нове ере гајиле су се на овим просторима овце, козе, свиње, као и култивисана пшеница, јечам, памук и лан. Египатски пољопривредници узгајали су јелене, газеле, овце и козе. У влажнијим областима припитомљаване су патке и гуске. Главне биљке припитомљене у тропској Африци су зељаста биљка јам, уљана палма, сирак, афрички пиринач, пасуљ, памук, лубеница, грашак, кафа и кола орах.

7. Јужно-амерички генетски центар. Обухвата Перу, Бразил, Боливију, Еквадор, Аргентину и Чиле. Овде су вегетативно размножене прве припитомљене биљке гомољастих врста као што су маниока, стрелица, водени ораси, слатки кромпир, кисељак, пасуљ и тиква. Касније су припитомљени кикирики и ананас.

8. Централно-амерички генетски центар. Простире се у области Мексика, Гватемале, Костарике, Хондураса, Никарагве, Ел-Салвадора и Панаме. Узгајани су кукуруз, какао, парадајз, авокадо, кромпир, пасуљ, бундева, памук, црвена паприка, пасуљ, сунцокрет и дуван.

Савремена истраживања указују на пет области у којима се догодило прво припитомљавање биљака (Sadowski, 2017):

- 1) Југозападна Азија (Блиски исток) област позната као Плодни полу-месец,
- 2) Кина, у долинама Жуте реке и Јангце;
- 3) Мезоамерика (термин се примењује на централни и јужни Мексико и области у близини Централне Америке),
- 4) Анди Јужне Америке и суседни басен Амазона и
- 5) Исток САД-а.

Такође, може се претпоставити да се рана производња хране највероватније одвијала још у неколико региона (Diamond 1997):

- 6) афричкој зони Сахела,
- 7) западној Африци,
- 8) Етиопији и
- 9) на Новој Гвинеји.

НЕОЛИТСКА АГРАРНА РЕВОЛУЦИЈА

Припитомљавање биљака и животиња било је неопходан услов за настанак неолитске аграрне револуције, међутим веома је тешко дати опште информације у вези са припитомљавањем одређених врста биљака, због чега научне публикације углавном представљају податке о првим усевима које се односе на поједине регионе света. Наука је успела да идентификује врсте припитомљених биљака које су имале најважнију улогу у развоју људске цивилизације. Ова група најчешће укључује осам усева, који се дефинишу као „усеви оснивачи“: једнозрна пшеница, двозрна пшеница, јечам, сочиво, грашак, леблебија, горка грахорица и лан. Главних пет припитомљених врста животиња које су се рашириле по целом свету и одиграле значајну улогу у развоју људске цивилизације су: овце, козе, свиње, говеда и коњи (Zohary, et. al, 2012).

Различити процеси и фазе развоја пољопривреде трајали су миленијумима, ширећи се на регионе удаљене неколико хиљада километара. Због тога, пољопривреда као систем производње хране има дифузни карактер и не можемо наћи тачно време или место где је настала. Чини се да настанак пољопривреде није резултат неког драматичног догађаја, већ је крајњи производ дугог периода адаптивне коеволуције (Cowan and Watson, 2006; McCarter, 2008; Martin and Sauerborn, 2013). Неолитска културна трансформација омогућила је систематски развој човечанства градећи темеље за наредне фазе у развоју наше цивилизације (Sadowski, 2017), односно научну револуцију, индустријску револуцију, технолошку револуцију, дигиталну револуцију и револуцију нанотехнологије.

Закључак

Неолитска аграрна револуција, као прва значајна културна трансформација у историји, омогућила је систематски развој човечанства. Савремени развој људске врсте био је могућ захваљујући неолитској аграрној револуцији, током које су људи напустили номадски начин живота ловаца-сакупљача и усвојили начин живота пољопривредника. Припитомљавање многих врста биљака и животиња катализовало је развој пољопривреде и допринело стварању вишкова хране, што је омогућило значајном делу људске популације да живи у градовима и ствара сложене друштвене и државне структуре, односно да се бави непољопривредним делатностима. Појава специјализованих друштвених група допринела је технолошком развоју и културној размени захваљујући директним контактима између заједница.

Међутим, неолитска аграрна револуција је имала и негативне последице по људско друштво. Најупадљивији пример је појава нових болести

изазваних припитомљавањем животиња и боравком људи у популационо великим насељима. Такође, проналазак нових врста оружја омогућио је људима да искорене многе врсте животиња и истребе бројне људске заједнице. Неолитска културна трансформација резултирала је антропогеним утицајем масовних размера на природно окружење, што је допринело негативним променама у животној средини, а последично је довело и до савремене глобалне еколошке кризе. Због тога је неопходно правилно разумевање процеса који је покренула неолитска револуција и промишљање људског присуства у свету.

Неопходно је нагласити да је неолитска аграрна револуција, према мишљењу бројних научника из различитих области, заправо перципирана као „еволутивна фаза“ у развоју пољопривреде. Објашњење за овакву тврдњу налази се у чињеници да је за неке од аграрних револуција било потребно дуго времена (неолитска, арапска), што их не чини наглим променама у пољопривредној пракси, већ еволутивним фазама. Касније аграрне револуције, попут британске, зелене, беле, жуте, плаве и дугине, нису поседовале довољан просторни ефекат да би се назвале пољопривредним револуцијама, односно представљале су само еволутивну фазу пољопривредног развоја одређеног региона света.

Литература

- Anderson, E. (1954). *Plants, Man and Life*. Los Angeles: California University Press.
- Bellwood, P. S. (2005). *First farmers: the Origins of Agricultural Societies*. Malden, MA: Blackwell.
- Bernstein, H. (2010). *Class dynamics of agrarian change*. Halifax: Fernwood Publishing.
- Binford, L. R. (1968). "Post-Pleistocene Adaptations", in Sally R. Binford and Lewis R. Binford: *New Perspectives in Archaeology*. Chicago: Aldine Publishing Company, 313-342.
- Chadwick, J. (1976). *The Mycenaean World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Childe, G. (1936). *Man Makes Himself*. Oxford: Oxford University Press.
- Cowan, W. and Watson, P. J. (2006). *The Origins of Agriculture. An International Perspective*. Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press.
- Diamond, J. M. (1997). *Guns, Germs, and Steel: the Fates of Human Societies*. New York: W.W. Norton & Co.

НЕОЛИТСКА АГРАРНА РЕВОЛУЦИЈА

- Grigg, D. (1979). Ester Boserup's theory of agrarian change: a critical review. *Progress in human geography*, 3(1), 64-84.
- Грчић, М. (2014). *Географија култура и цивилизација*. Београд: Универзитет у Београду - Географски факултет.
- Hahn, E. (1896). Die Haustiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen. *Nature*, 53, 364-374.
- Harlan, J. (1992). *Crops & Man: Views on Agricultural Origins*. Madison, Wisconsin: ASA, CSA.
- Harlan, J. (1995). *The Living Fields: Our Agricultural Heritage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harlan, J. R. (1971). Agricultural origins: centers and noncenters. *Science*, 174, 468-474.
- Hayden, B. (1992). Models of Domestication. In: *Transitions to Agriculture in Prehistory* (eds. Gebauer and Price). Madison: Prehistory Press, 11-18.
- Martin, K. and Sauerborn, J. (2013). *Agroecology*. Dordrecht: Springer.
- McCarter, F. (2008). *Neolithic*. New York, N.Y.; London: Routledge.
- Price, T. D. and Bar-Yosef, O. (2011). The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas: An Introduction to Supplement 4. *Current Anthropology*, 52(S4), S163-S174.
- Rindos, D. (1984). *The Origins of Agriculture: An Evolutionary Perspective*. New York: Academic Press.
- Sadowski, R.F. (2017). Neolithic Revolution. In: Thompson, P., Kaplan, D. (eds) *Encyclopedia of Food and Agricultural Ethics*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6167-4_540-1.
- Sauer, C. (1952). *Agricultural origins and dispersals*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Siebert, C. (2011). "Food Ark". *National Geographic*, 220(1), 122-126.
- Zeder, M. A. (2015). Core Questions in Domestication Research. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 112(11), 3191-3198.
- Zohary, D., Hopf, M. and Weiss, E. (2012). *Domestication of Plants in the Old World: The Origin and Spread of Domesticated Plants in Southwest Asia, Europe, and the Mediterranean Basin*. Oxford: Oxford University Press.

Mikica Sibinović

NEOLITHIC AGRICULTURAL REVOLUTION

Summary

The Neolithic agricultural revolution, the first major cultural transformation in history, enabled the systematic development of humanity. The modern development of the human species was possible thanks to the Neolithic agricultural revolution, in the course of which humans abandoned the nomadic lifestyle of hunter-gatherers and adopted the lifestyle of farmers. The domestication of numerous plant and animal species was a catalyst for the development of agriculture and contributed to the creation of food surpluses that enabled a significant part of the human population to live in cities and create complex social and state structures, i.e. to engage in non-agricultural activities. The emergence of specialized social groups contributed to technological development and cultural exchange thanks to direct contacts between communities. However, the Neolithic agricultural revolution also had negative consequences for human society. The most striking example is the emergence of new diseases caused by the domestication of animals and the presence of humans in large settlements. The invention of new types of weapons also enabled humans to exterminate many animal species and wipe out numerous human communities. The Neolithic cultural shift led to massive anthropogenic interventions in the natural environment, which contributed to negative environmental changes and consequently led to today's global ecological crisis. Therefore, it is necessary to properly understand the process initiated by the Neolithic agricultural revolution and to reflect on the human presence in the world. It must be emphasized that the Neolithic agricultural revolution has actually been considered as an evolutionary phase in the development of agriculture according to numerous scholars from different fields. The explanation for this assertion lies in the fact that some of the agricultural revolutions lasted a very long time (Neolithic, Arabian), which makes them evolutionary phases rather than sudden changes in agricultural practice. Later agricultural revolutions such as the British, Green, White, Yellow, Blue and Rainbow Revolutions did not have sufficient spatial impact to be called agricultural revolutions, i.e. they were merely an evolutionary phase in the agricultural development of a particular region of the world.

ИСТОРИЈСКА УРБАНА ГЕОГРАФИЈА: УРБАНИ ПЕЈЗАЖ КАО ИСТОРИЈСКА И ГЕОГРАФСКА КАТЕГОРИЈА

Лидија Тошовић¹

Докторанд, Универзитет у Београду – Географски факултет

Извод: Историјска урбана географија је релативно млада научна дисциплина друштвене географије која је кроз етапе развоја своје научне мисли прошла турбулентан пут. Она је често тумачена као спона између историје и географије и често јој је оспораван научни легитимитет. Тежиште овог рада јесте да дефинише основне научне парадигме које су допринеле диференцијацији историјске урбане географије као посебне научне дисциплине, као и да детерминише основне научне правце њеног развоја. Након дефинисања места и улоге историјске урбане географије у систему географских науке, неопходно је анализирати и методе и технике којима се она служи. Како је ово динамична научна дисциплина, овај рад посвећује посебну пажњу развоју њене научне мисли кроз просторно-временску призму. Културни обрт у географији је такође оставио последице на историјску урбану географију, уневши епистемолошке, теоријске и методолошке трансформације – са тежњом да ова дисциплина постане интегративна, либерална и да настави у смеру давања најбољих резултата у корелацији са другим наукама. О овим настојањима ће такође бити речи, док је коначан циљ дефинисање будућих перспектива развоја ове научне дисциплине како на глобалном нивоу, тако и у оквиру високошколског образовања географа на Универзитету у Београду.

Кључне речи: историјска урбана географија, урбана географија, урбана историја, урбани пејзаж

Abstract: Urban historical geography is a relatively young scientific discipline of social geography that has gone through a turbulent path through the stages of development of its scientific thought. It has often been interpreted as a link between history and geography, and its scientific legitimacy has often been contested. The focus of this paper is to define the basic scientific paradigms that contributed to the differentiation of urban historical geography as a special scientific discipline, as well as to determine the basic scientific directions of its development. After defining the place and role of historical urban geography in the system of geographic sciences, it is necessary to analyze the methods and techniques used in it. As this is a dynamic scientific discipline, this paper pays special attention to the development of its scientific thought through a spatio-temporal prism. The cultural turn in geography also had strong impact on urban historical geography, introducing epistemological, theoretical and methodological transformations - with the aspiration for this discipline to become integrative, liberal and to

¹ Контакт адреса: suklidija@gmail.com

continue in the direction of giving the best results in correlation with other sciences. These efforts will also be discussed in the paper, while the final goal is to define the future perspectives of the development of this scientific discipline both at the global level and within the higher education of geographers at the University of Belgrade.

Keywords: urban historical geography, urban geography, urban history, urban landscape

Увод

Историјска урбана географија је научна дисциплина која звучи тако познато, а у ствари се мали број географа сусрео са њом током стицања географског образовања. Ова научна дисциплина је, иако релативно млада, прошла турбулентан пут како би се позиционирала у систему географских наука. Постављао се читав низ питања и проблема кроз фазе развоја њене научне мисли – да ли је историјска или географска дисциплина? Да ли је довољно суверена у својим истраживања због многих корелација са другим друштвеним наукама? Да ли је нужно везана за идеолошке оквире и резервисана за истраживања у Западној Европи и Англоамерици? Поједини представници географске мисли су јој оспоравали статус науке, називајући је „пољем истраживања“ (Dyos, 1973).

Оно што је сигурно је да историјско урбано-географска тематика никад није престала да буди интересовање истраживача. Њоме су се кроз историју бавили, осим географа и историчара, још и социолози, антрополози, економисти, политиколози, архитекте и многи други научници. Саму дисциплину је веома тешко децидирано дефинисати и сместити у теоријско-методолошке оквире, јер је она веома интегративна, фрагментирана и најбоље резултате даје у корелацији са другим наукама. Урбани пејзаж се кроз историју развијао, нестајао, настајао, мењао, и било је неопходно изналажење научног решења које би подједнако уважило просторну и временску компоненту истраживања. Хоролошки (просторни) приступ који је својствен географији, и проучавање временских периода у прошлости, односно историјска компонента, два су камена темеља свим истраживањима ове комплексне научне дисциплине (Carter, 1983).

Овај рад има за циљ да читаоцу да увид у суштину најзначајнијих теоријских парадигми од којих је потекло научно интересовање за урбани пејзаж, затим да га упозна са теоријско-методолошким оквиром за урбано-географска и историјско-географска истраживања и да објасни како је дошло до фузије у сложу научну дисциплину каква је историјска урбана географија. Будући да свака научна дисциплина има свој предмет и метод, у овом раду ће се то детаљно анализирати на примеру историјске урбане географије. Након свог научног утемељења, ова дисциплина није престала да се трансформише, допуњује, оповргава и потврђује своје научне тврд-

ње, али једно је сигурно – није престала да изазива живе расправе, дискусије и дебате међу историчарима, географима и свим онима који се у свом научном раду сусрећу са њима блиским наукама.

Како је свет у коме живимо у данашњем времену на свом путу до потпуне урбанизације – историјска урбано–географска тематика све више буди интересовања и настоји да објасни каузалне везе између прошлости и садашњости урбаног пејзажа и помогне разумевању рецентних урбанизацијских трендова.

Концепт Урбаног питања

Од средине 20. века све је већи број књига, часописа, чланака и курсева у високом образовању који у свом називу или тематици имају префикс урбан (*urban*, -а, -о (лат. *urbanus*, према *urbs* – град ; који садржи својства културног, социјалног и организованог живота града, градски)). Овај префикс се везивао за многе друштвене науке – географију, економију, социологију, антропологију, политикологију и историју. Научној јавности је врло брзо постало јасно да урбани контекст ствара јединствене услове који захтевају нове научне парадигме.

Неколико значајних наслова је имало велики значај за проучавање урбаног простора. Мануел Кастелс у свом делу „Урбано питање“ из 1977. године износи своја разматрања о урбаном простору. Приликом разумевања његових теоријских поставки, треба имати у виду да је аутор припадао струји марксистичко-структуралистичког усмерења и да су његове поставке идеолошки обојене у духу времена у коме је живео. Он анализира простор као материјални производ, као манифестацију историјског тренутка у ком се налази одређено друштво. Стога појам „урбаног“ за Кастелса представља идеолошку конструкцију, нераскидиво везану са различитим видовима просторних манифестација при чему се друштвене и просторне форме либералног капитализма представљају као фаза еволуционог развоја друштва. Кастелс поручује да урбано друштво не треба посматрати само као последицу историје (Castells, 1977).

Кастелс прави критички осврт и на Чикашку школу, првенствено на Виртов појам урбане културе коју види као облик друштвене организације која је у присној вези са капитализмом и индустријализацијом. Критикујући Вирта, Кастелс тврди да је његова интерпретација урбаног начина живота одређена природом западног капиталистичког модела експлоатације ресурса. Фрагментираност друштвених улога која представља основу урбаног друштвеног комплекса је директно детерминисана статусом „слободних радника“ које Маркс истиче као неопходне за обезбеђивање максималне профитабилности у коришћењу радне снаге. Такође, доминант-

ност секундарних веза над примарним и наглашена индивидуализација друштвених односа изражава економску и политичку потребу за новим моделом производње за успостављање урбаног становништва које би подржало потребе у производњи (Castells, 1977).

Следеће дело од значаја за урбано питање јесте „Право на град“ Анри Лефевра из 1968. Аутор је међу првима покушао имплементира марксистичку мисао у питања урбане средине, простора и града. Дотадашњи марксистички мислиоци су често остављали питања простора недореченим, те све до Лефевра готово да не постоји сврсисходна историјско-материјалистичка анализа просторне димензије друштвеног живота. Неколико година касније, он објављује дело „Урбана револуција“, која је покренула живу и дуготрајну теоријску расправу која се водила деценијама између водећих урбаних теоретичара. Једна од најпровокативнијих поставки заслужних за такав пријем дела код научне јавности је његова дефиниција урбане револуције као „свеукупности преображаја кроз које пролази савремено друштво да би прешло из раздобља у коме преовладавају питања раста и индустријализације у период у коме ће урбана проблематика одлучно однети превласт, где ће тражење решења и начина својствених урбаном друштву прећи у први план“ (Lefebvre, 1974).

Лефевр тада експлицитно говори о темама које у садашњем тренутку историје не звуче много контроверзно. Он је још 70-их година изнео претпоставку потпуне урбанизације друштва, где град постаје центар производње и целокупног друштвеног живота. Урбанизација, као капиталистичка суперструктура је убедљиво премашила индустријализацију, где Лефевр налази упориште да целокупно постиндустријско друштво окарактерише као урбано. Овакве тезе су у колизији са традиционалним теоријским поставкама којима је и сам Лефевр био наклоњен у својим ранијим радовима. Са данашњег становишта, не може му се оспорити визионарски поглед у будућност и могућност да, осим објашњења друштвене стварности у садашњем времену, отвара правце за разматрање о будућности тренутних друштвених процеса.

Још једно капитално дело за проучавање градова јесте и „Социјална правда и град“ географа Дејвида Харвија, који се до данас сматра једним од најзначајнијих теоретичара урбаног простора и града. Његово дело је конципирано као дијалектичка анализа у којој су супротстављене либералне и социјалистичке парадигме о простору. У поглављу „Либералне формулације“ полази од проблема редистрибуције средстава у градовима и постизања „редистрибутивне равнотеже“. Следећа тема су „Социјалистичке формације“, где аутор полазећи од марксистичких теорија разумевања веза и односа између друштва, индустријализације и града изводи закључак да се у урбаном контексту капитализам интерпретира путем

управљања свим важним питањима везаним за урбани живот – од становања, урбанизације до механизма производње и акумулације капитала. У овом делу Харви се осврће и на Лефеврове теорије, одмереније и са више симпатије него према Кастелсовом опусу – главна замерка је упућена на тезу о односу индустријализације и урбанизације у ком урбанизација задобија превласт. Харви, пак, сматра да је капитализам тај који за целокупно становништво производи и преобликује урбани пејзаж, али оставља простор овој претпоставци да у будућности оправда свој легитимитет (Harvey, 1973, 2009).

Научна фаза урбане географије

Подсећања ради, научна фаза географске науке почиње крајем 18. и почетком 19. века. Њеним утемељивачима сматрају се немачки географи Александер фон Хумболт и Карл Ритер. Проучавање људских насеља се одвијало под окриљем антропогеографије, научне дисциплине друштвене географије која се развија од краја 19. века, када је Фридрих Рацел објавио дело „Антропогеографија“. У друштвено-географским истраживањима је све више радова који се баве темама урбаног развоја. Првенствено су изучавани генеза, просторни размештај, морфолошке карактеристике и структура градских насеља. У радовима Рацела и Хетнера третирана је слична проблематика, а први детаљнији преглед степена и динамике урбанизације света објавио је Вебер 1899. године (Vresk, 1986).

Године 1907. објављена је прва општа урбана географија (Hassert, 1907) и може се сматрати да од тада почиње да се развија урбана географија као засебна научна дисциплина друштвене географије, односно поддисциплина географије насеља. Хасерт је дефинисао основне теоријско-методолошке концепте урбане географије. Од тада, ова научна дисциплина је прошла кроз неколико стадијума у развоју који је детерминисан фазама урбанизације и историјским и социјалним контекстом развоја градова. Већину радова из области урбане географије с краја 19. и почетка 20. века објавили су немачки географи (Vresk, 1986).

У том периоду још увек није био јасно дефинисан појам града, критеријуми дефинисања урбаног простора, теорија и методологија урбаних истраживања, па је тежиште изучавања било на географском положају, физичко-географским и друштвено-економским факторима развоја града и топографском размештају (Vresk, 1997).

У другој фази развоја урбане географије у средишту истраживања је дефинисање града и његове морфофизиономије. Град се дефинише као компактно изграђено насеље са наглашеним језгром града и другим морфофизиономским елементима. Овај стадијум развоја урбане географије

назива се морфогенетском фазом. У овој фази истичу се радови немачких географа Рихтхофена, Хетнера и Шлитера (Vresk, 1986).

Период између два светска рата обележен је комплекснијом проблематиком и методологијом урбано-географских истраживања, што је условљено нарастајућим потребама у перспективи. Предметом истраживања ове поддисциплине обухваћена је сада већ широка лепеза питања и проблема: урбани развој, динамика и степен урбанизације, просторна структура градова, функције града и томе слично. Овај период се означава као функционална фаза урбане географије. Од изузетног значаја за ову фазу је допринос Чикашке школе социјалних еколога у проучавању просторне структуре града која је поставила темеље класичне урбане екологије (Park, Burgess & McKenzie, 1925) и немачког географа Валтера Кристалера и његове теорије централних насеља, која је покренула истраживања градова као чворишта капитала и услуга и проучавања укупне функционалне организације простора. У научним радовима се анализира унутрашња структура града, али и укупна организација географског простора у којој је град централно место. Научно-стручна јавност се за потребе планирања и усмеравања развоја градова све више укључује у проучавања просторне и социјалне структуре градова. Тржишни односи иницирају изучавање законитости тржишне ренте, локацијских фактора, успостављања просторно-функционалне структуре града и просторних модела (Christaller, 1933).

После Другог светског рада долази до најдинамичнијег развоја градова у историји, када настају вишемилионске агломерације. Урбано-географска истраживања су условљена актуелним проблемима града – унутрашња организација, функције града, односи на релацији град–околина, улога града у простору и утицаји на трансформацију простора и укупни регионални развој. У фокусу урбаних географа је и проучавање хијерархијских односа популационе величине насеља и њихових гравитационих подручја. Доминантне у овој фази су географске школе западне Европе и Англоамерике, где је процес урбанизације био најинтензивнији. Значај града у укупном регионалном развоју је све већи и указује на корелацију развијености простора и просторног размештаја урбаних насеља и снаге њихових функција, те се град све више посматра као катализатор и регулатор свеукупности развојних процеса (Vresk, 1986).

Све интензивнијим процесом урбанизације се усложњавају и задаци урбане географије и она све више кореспондира с другим наукама и научним дисциплинама. Са аспекта савремених урбано-географских истраживања, урбана географија се може дефинисати као географска научна дисциплина која, уважавајући физичко-географске и историјско-географске факторе, проучава појаву, просторни размештај, развој, функционалну, социјалну и физиономску структуру градова и њихов утицај на гео-

графску средину. Развој урбаних насеобина диференцирао је географски простор према степену урбанизације, односно на мање и више развијене системе у мрежи урбаних насеља које својим функцијама привлаче становништво, те се формирају гравитациона подручја урбаних центара. Градови постају нодуси-чворишта у којима се укрштају инфраструктура и функције, те се геопростор диференцира према домету функција и гравитационих подручја појединих нодуса, што постаје нови принцип регионализације простора. Према томе, може се закључити да градови на територији свог гравитационог подручја формирају социо-економске регије. По изласку из аграрног друштва, утицај физичко-географских фактора простора у савременом друштву је потиснут дометом и значајем функција одређених нодуса које, у истим или сличним природним условима, степеном организације дају различите развојне ефекте (Vresk, 1986).

Градска насеља имају виталну улогу у просторној организацији друштва. Развоју градова, дакле, мора се приступити са два аспекта: а) просторног размештаја градских насеља и урбаних функција, и б) унутрашње организације и развоја урбаних структура. Нове парадигме у географској науци утицале су на све веће интересовање ка проучавању урбаног простора и значаја града у организацији простора и регионалном развоју (Daniel and Hopkinson, 1979).

Улога и значај градских насеља могу се сумирати у следећем: она са развојем урбаних функција регулишу целокупне развојне процесе на одређеном нивоу простора, те је планирање просторног размештаја мреже урбаних центара и њиховог функционалног капацитета и формирање одрживих урбаних система основни принцип у подстицању уравнотеженог економског развоја, кохезији и одрживости простора и представљају задатак изучавања урбане географије.

Развој урбане географије у Југославији

Урбана географија се релативно касно издиференцирала у систему географских наука у односу на друге географске дисциплине. Развој урбане географије прати динамику урбанизације, стога је регионално условљено појављивање радова из урбане проблематике логичан след догађаја. Такав тренд је у складу са манифестацијом урбанизације и њеним проблемима у простору и друштву у конкретним географским регијама. Географи са простора бивше Југославије су се, разумљиво, касно укључили у изучавања појединих аспеката ове тематике, јер су се и процеси индустријализације и урбанизације касније манифестовали на овим географским ширинама у односу на Западну Европу и Англоамерику. Родоначелник проучавања насеља на Балканском полуострву био је Јован Цвијић. Његова ком-

плексна изучавања села и вароши на Балкану обухватају географски положај, развој и морфофизиономију насеља. Цвијић такође прати проблематику урбано-географских истраживања морфогенетске фазе урбане географије. Такође, он је дефинисао и морфогенетску типологију вароши на Балканском полуострву (Цвијић, 1922).

До друге половине 20. века урбано-географска проучавања на простору бивше Југославије нису дала значајније резултате. Интензивирањем процеса индустријализације, а касније и урбанизације 60-их и 70-их година су се отворила бројна нова питања унутрашње просторне организације града, односа града и околине, просторно-функционалне организације мреже и система урбаних насеља, миграција становништва и других.

У недостатку разрађеног методолошког апарата за потребе урбано-географских истраживања, Савез географа Југославије на челу са Светозаром Илешичем покренуо је иницијативу за израду упутстава за проучавање градова. Упутства је написао словеначки географ Игор Вришер 1963. године и то је један од првих покушаја систематичног географског проучавања градова у Југославији. У Упутствима је стављен акценат на изучавање географског положаја града, природно-географских и историјско-географских фактора развоја града, градских функција, становништва, физиономије, као и улоге града у регији (Vrišer, 1973).

Дошло је до потребе да се урбани географи повежу у циљу размене мишљења, те је и Први југословенски конгрес урбане географије одржан 1970. године у Љубљани. Учесници конференције констатују недостатак стручне литературе, адекватне методологије и теоријских основа за израду научних студија о променама у градским структурама, привреди и физиономској трансформацији простора, просторном кретању и структуралним карактеристикама становништва под утицајем урбанизације (Pak, 1987).

У наредном периоду су започета бројна истраживања урбано-географске тематике и град је препознат као значајан елемент и фактор покретања бројних процеса и промена у геопростору.

Методе урбано-географских истраживања

Урбана географија у својим истраживањима служи се општеприхваћеним научним и географским методама (Ћирић, 1980):

- Дијалектичко-материјалистичка метода је круцијална метода код сазнајног поступка. Применом ове методе открива се развојност (историчност) урбаних насеља, противречности у њиховом развоју, међусобна условљеност и зависност географске средине и друштвено-економских фактора,

ИСТОРИЈСКА УРБАНА ГЕОГРАФИЈА ...

друштвено-економски процеси и идеологија у контексту урбаних насеља, промене и тенденције нових праваца развоја и слично.

- Метод посматрања је одувек заступљен метод у урбаној географији који се веома често практиковао у истраживањима. Не умањујући значај ове методе у географским, па и у урбано-географским истраживањима, и не оспоравајући чињеницу да се њеном применом може доћи до значајних резултата, управо захваљујући превеликом ослањању и изолованом коришћењу ове методе може доћи до субјективних, идеалистичких и поједностављених виђења урбано-географске стварности. Овај метод се не може изоловано, без прожимања и провере са другим методама користити у истраживачкој пракси.
- Анализе природно географских услова су у географији често самосталан циљ, али оне у комбинацији с еколошким анализама у новије време, представљају значајан извор података и основу за урбано-географска и уопште урбана тумачења. У неким географским приступима, на пример, проблематика насеља (појава, размештај итд) базира се и тумачи на доминантној улози и деловању природне средине (географски детерминизам), у неким, првенствено економистичким приступима, дејство и улога еколошких услова и географске средине се скоро и не узимају у обзир. Обе крајности су пример методолошког затварања и тражења одговора врло сложеним појавама на сопственом тлу, као што показује и непознавање улоге и значаја дијалектичко материјалистичке методе.
- Већина наведених облика испитивања (разговор, интервју, анкета, тест, скала, социометрија) представља врсту новијих метода у проучавању урбаних појава. Премда су погодне и имају значај за одређена урбано-географска истраживања, уколико се са овим методама претерује и - ако су нестручно организоване и невешто вођене - уместо на поприште озбиљне науке могу одвести у гротеску.
- Компаративни метод у урбаној географији пружа значајне могућности. Разуме се, своје праве и поуздане резултате даје тек у комбинацији с другим методама. Ову методу на подручју насеља географи по правилу боље и успешније користе од других научника који се баве урбаним простором због бољег познавања светског простора.
- Упоређивањем, које може бити просторно и временско, се могу утврђивати чињенице, али се оно чешће користи за проверу тачности и поузданости појединих чињеница, закључака и тврдњи.
- Историографском методом, то јест анализом докумената, наслеђа и других историјских извора добијају се подаци који, осим што су важни за

историјску науку, имају значај и за урбану географију. Ови подаци, осим тога, могу да буду значајан индикатор у урбаном планирању.

- Статистички и демографски подаци и њихова анализа су веома заступљен и афирмисан методолошки поступак у урбаној географији. Статистичка и демографска анализа пружају мноштво чињеница које су не само важан показатељ појава, већ и важан индикатор промена у урбаној сфери. Неопходно га је комбиновати са њему комплементарним методама. Треба имати у виду да се неки урбано-географски објекти, појаве и процеси не могу лако и довољно поуздано статистички обухватити и приказати.
- Анализа садржаја је метод који пружа значајне могућности, нарочито у оквиру комплексних (тоталних) урбаних проучавања. Анализа садржаја је посебно карактеристична за географску науку, јер се она бави материјалним садржајима простора, посматрајући их у међузависности и повезаности. Овај метод подразумева да се из урбаних садржаја - архитектуре, урбане структуре, уличног и зоналног распореда, споменика, урбаног наслеђа, оруђа за рад, еколошког стања, или садржаја духовне културе - открију стања, карактер и развојне тенденције, његови квалитети, проблеми развоја и слично; укратко, оне чињенице и вредности које су битне за научно откривање и савладавање градског феномена. У раду с овом методом полази се од премисе да се из материјалне структуре и изгледа града - из начина како је грађен, организован - може анализирати карактер, друштвена структура, култура, идеологија, то јест друштво сваког конкретног града, јер се оно огледа у материјалној структури града. Анализа садржаја води порекло од марксистичких проучавања друштва и један је од облика провере истинитости дијалектичког материјализма.
- Метод мерења има примену и у урбаној географији. Мерења у географији могу бити климатолошка и хидролошка, у вези са становништвом, економским, саобраћајним, еколошким и другим променама и ефектима и томе слично. Резултати мерења најчешће се проверавају и уграђују у даљи истраживачки поступак компарацијом и класификацијом. Добијени подаци могу се користити за скалирање и испитивање каузалитета, а у даљем поступку за комплетирање финалног резултата истраживања.
- Метод класификације дефинише се као методолошки поступак којим се утврђује неки ред међу проучаваним објектима, појавама и процесима, с тежњом да се открију дубље везе и односи међу њима. На овај метод се надовезује и типолошки метод. Типологија означава вишедимензионалну класификацију.

- Метод експеримента је неопходан и незаменљив у природним наукама, али не треба сумњати у његову оправданост у урбано-географским проучавањима. Заправо, експеримент на подручју градских насеља је много чешћа појава него што се мисли. У урбаним срединама експериментише се, свесно или ненамерно, најчешће тројако: а) кроз псеудопросторно планирање, псеудо урбанизам и друге експерименталне захвате владајућих структура; б) кроз принудне експерименталне ситуације у које град стављају природа и историја, као што су: земљотреси, поплаве, пожари и друге природне непогоде, затим рат, антагонизам класа, техничка открића, нагли рурални егзодус и томе слично, и в) у изненадним случајним и спонтаним ситуацијама које имају експериментални карактер. До таквих ситуација може доћи услед загушења саобраћајног система, неадекватних архитектонских решења, миграција село - град и слично.
- Метод аерофото и сателитских снимака спада у новије и ефикасније методе. Њихов значај се огледа у чињеници да визуелизују урбани простор и олакшавају изучавање урбаних структура и просторне организације, те рационализују време истраживања. Близак је картографском методу.
- Различити ГИС алати омогућавају формирање и употребу база геопросторних података у функцији урбано-географских проучавања.

Однос географије и историје

Историјска географија се често тумачи као спона између географије и историје, двеју наука које припадају различитим подручјима истраживања, али имају више додирних тачака. Неоспориво је да историјска истраживања имају географску димензију, док географска истраживања врло често имају историјску димензију. Географија и историја имају различите погледе на свет, али су тако повезане да се међусобно не могу негирати. Ниједна од ове две науке не нуди један јединствен поглед на свет, него више њих и са различитих становишта у погледу анализе људског друштва, одређених географских подручја и историјских раздобља. Географија и историја имају различите предмете истраживања и стога заузимају различита места у систему наука. Такво становиште је додатно ојачано квантитативном револуцијом која је захватила географију и у мањој мери, историју. Кључна разлика између ове две науке лежи у самом приступу истраживању. Тежиште историјског аспекта истраживања је на односу између човека и историјских збивања у историјском простору уз проучавање законитости развоја људског друштва током различитих развојних фаза. С друге стране, фокус са географског аспекта гледано је у међусобном односу између човека и простора, уз који препознаје и проу-

чава промене за Земљиној површини (Rogić, 1962, 1987; Gross, 1980; Vresk 1997; Komušanac i Šterc, 2010).

Будући да је предмет истраживања историје знатно шири од смештања догађаја у временски оквир, а географије од лоцирања одређених феномена, сама историјска географија има знатно већи задатак од смештања објеката, појава и процеса у просторни и временски оквир. Ограничавање историје на појам времена, а географије на појам простора истовремено значи поједностављивање и погрешну интерпретацију тих двеју комплексних наука. Чињеница је да постоји потреба за мерењем простора и времена, међутим ниједна од тих двеју категорија не може чинити језгро засебне научне дисциплине или послужити као основ за њихову интеграцију. Заједничко интересовање за простор и време је слаб темељ на коме би се градила веза између географије и историје – много јачи и чвршћи темељ би било њихово заједничко интересовање за поједине проблеме. Из свега тога произилази улога историјске географије као везе између историје и географије. Управо историјска географија, баш као и историја, поставља питања о прошлости, притом истичући географску димензију. Приликом анализе географских промена током времена, поготово у теоријским разматрањима, примењује се проблемски приступ (Baker, 2003).

Већина савремених историјских истраживања укључује и поједине елементе историјске географије, док с друге стране многи географски радови садрже и временску димензију. Додирне тачке географије и историје највише долазе до изражаја на подручју израде историјских карата, као и на пољу историјске картографије, док су поједине научне дисциплине друштвене географије (нпр. економска и политичка географија) јаче повезане са историјском компонентом (Lučić, 1977).

Историјска географија

Временска компонента у географским истраживањима је присутна још од зачетака формирања географије као науке. Без анализе минулих процеса се не могу објаснити рецентна географска обележја и процеси. Само разматрање и проучавање процеса може бити краткорочно, средњорочно и дугорочно (историјско.) Управо се историјска географија темељи на историјској димензији посматрања Земљине површине, тако да је она заправо географија прошлих временских раздобља. Настала је у другој половини 19. века у оквиру немачке географске школе: Карл Ритер је узима за основу своје Нове географије, а заступљена је и у Хумболтовим радовима (Rogić, 1987). У почетку је историјска географија посматрана као независна помоћна дисциплина на граници историје и географије.

Била је уско везана за историју, а по самом статусу се налазила на контакту географије и историје, стога су се историјско-географским истраживањима, осим географа, бавили и историчари (Lučić, 1977; Gross, 1980; Komišanić i Šterc, 2010). Историјска географија је дуго била посматрана као помоћна историјска наука. Наиме, научна истраживања из домена историје често остају непотпуна уколико историчар добро не познаје културни пејзаж у прошлости, као и основна географска обележја простора на коме су се у прошлости одвијали одређени догађаји или процеси. Сходно томе, географски метод је неопходан историчарима у њиховом истраживачком раду. Највише се користе регионални и картографски метод (Gross, 1980). Услед већ поменутих разлика између историјског и географског приступа истраживању, историјска географија је дуго била без јасних циљева, задатака и метода, па је стога имала статус својеврсне помоћне науке и историчарима и географима. Тек је након неког времена преовладала перцепција историјске географије као географске дисциплине по предмету и методологији истраживања, која се бави реконструкцијом географије (тј. пејзажа) неког подручја у прошлости. Комплексност предмета истраживања историјске географије огледа се и у самим радовима који се баве разноврсном тематиком: картографским одређивањем граница (политичких, административних, етничких и других) у прошлости, демографским променама, развојем урбаних и руралних насеља, аграрном употребом земљишта, топономастиком, општим економским развојем, као и развојем појединих привредних грана (Lučić, 1977).

Свој убрзани развој историјска географија је доживела у другој половини 20. века најпре у Француској и Великој Британији, а касније и у Сједињеним америчким државама. Рапидан развој историјске географије у свету је био праћен великим бројем историјско-географских научних радова, специјализованих научних часописа, као и научних скупова. Напредак је делимично резултат све интензивније сарадње са другим научним дисциплинама као што су педологија, климатологија, стратиграфија, историја, археологија и антропологија – уз њихову помоћ могућа је прецизнија и детаљнија реконструкција природног и културног пејзажа током прошлости (Butlin, 1993; Schenk, 2011). Притом поново долази до изражаја сарадња између географије и историје, те су географи који се баве историјском и културном географијом дали нарочит допринос развоју историје географске средине као засебне поддисциплине унутар савремене историјске науке (Williams, 1994).

Током 60-их година географска наука је ушла у фазу квантитативне револуције, која је резултирала применом нових методолошких поступака у истраживању. Примена квантитативних метода у другим гранама друштвене географије, посебно у економској географији, са којом је историј-

ска географија била уско повезана, довела је до напретка и историјско-географским истраживањима. Она се првенствено огледа у смањивању дескриптивности у радовима из подручја историјске географије, иако статистичко-математичке методе нису нашле тако широку примену као у другим географским дисциплинама. Чак и у случајевима њихове примене се показало да оне не могу да замене теоријску анализу која је специфична за историјско-географски приступ (Glamuzina & Furst-Bjeliš, 2015).

Концепт урбане историје

Родоначелник ове идеје је Џејмс Дајос, први професор урбане историје у Великој Британији. Он не сматра да је урбана историја јединствена научна дисциплина, већ једно еклектично поље интересовања. Такође, сматра да урбану историју није могуће прецизно дефинисати и наводи да је њен еклектичан приступ проучавању оно што је разликује од других студија о градовима (Dyos, 1973).

Дајос се овом темом поново бави 1977, када поставља питање: „Откад историја урбаног друштва није урбана историја?“ Овако постављено питање имплицира на шире поље истраживања и не ограничава урбану историју само на односе са другим дисциплинама, тежећи да њено поље интересовања прошири на ширу историјску проблематику (Dyos, 1977).

Урбана историја једино може бити посматрана као део шире анализе социо-економских промена којима се историја бави, тако да се посебност и искључивост просторности у великој мери ограничава на град као зависну варијаблу (Dyos, 1977).

Становиште које је Дајос представљао сугерише значајне потешкоће не само у дефинисању урбане географије, урбане социологије и урбане историје, већ и доводи у сумњу оправданост таквих сфера истраживања. Намеће се закључак да је у развоју историјске урбане географије неопходно разматрање природе историјског приступа у урбаној географији. Овај приступ се може посматрати двојачко: а) површни приступ, који има за циљ да разграничи урбану историју и историјску урбану географију; и б) фундаментални приступ, који има за циљ да дефинише проблемске односе унутар научне дисциплине (Carter, 1983).

Контраст између специфично историјског и специфично географског приступа поново оживљава кантовску дискусију о студијама о времену и простору. Наиме, свака урбана историја мора бити просторно одређена, а када то јесте, постаје географска. По својој природи, она мора имати и временску димензију и бити историјска. Овде врло лако може доћи до

преплитања термина просторне урбане историје и урбане историјске географије (Duos, 1973).

Дајос бележи да се урбана историја разликује од економске историје и економске географије по томе што је више заинтересована за друштвене и функционалне елементе стварања урбаног пејзажа, него што оне то могу себи да приуште да буду (Duos, 1973).

Урбана историја се првенствено бави урбаним животом, становништвом града и његовим формалним и неформалним институцијама, док се урбана географија више фокусира на моделе и просторни размештај. Није лако направити разлику, али такође није могуће нити пожељно повући јасну линију разграничења између њих (Carter, 1983).

Уводна разматрања историјске урбане географије

Историјска урбана географија није више измишљена ознака на празној полици географске библиотеке (Goheen, 1984). Након више од пет деценија савремених историјско-географских истраживања, оваква тврдња имплицира грешку поддисциплине са намером да проучава „географију прошлих времена“ (Butlin, 1993).

Да је то тачно, постављало би се питање да ли је могуће да пре осамдесетих година није постојало никакво истраживање о прошлости урбаних подручја. Заправо, много тога је написано о различитим аспектима прошлости урбаних подручја од стране научника из различитих академских дисциплина. Први међу њима су били урбани историчари, као и економски и социјални историчари. Док је историја подразумевана дисциплина за истраживање прошлости, научници из других дисциплина су такође били укључени у бављење овом тематиком – социолози, архитекте, просторни планери, као и географи – урбани, културни, социјални, економски (Goheen, 1984).

Историјски географи су избегавали истраживање урбаних области дуго времена. То је било због доминације регионализма у географији у време формирања модерне историјске географије 20-их и 30-их година 20. века. Оснивачи поддисциплине концентрисали су се на истраживање руралних подручја, посебно британских острва пред индустријску револуцију, сматрајући градове деловима регионалног система, док се њихова унутрашња структура још није сматрала предметом истраживања (Goheen, 1984).

Урбане студије су ушле на велика врата у САД првих деценија 20. века. Ово је углавном био подухват социолога чија су истраживања била фокусирана на еволуцију и развој градова средњег запада Америке, посебно Чикага. Растуће интересовање за урбана подручја у то време уследило

је после индустријске револуције која је формирала савремени свет (Goheen, 1984).

Процес урбанизације из темеља мења друштвену географију у првом реду Европе, Северне Америке, а касније и Јужне Америке, Азије и Африке. Роберт Парк, социолог из Чикага, био је водећа фигура међу оснивачима модерних урбаних студија. Заједно са својим сарадницима настојао је да формира модел структуре града, оличен у познатом зоналном дијаграму који представља модел концентричне зоне урбаног развоја и структуре. Поменути модел је представио Ернест Барцис у Уводу у збирку есеја из 1925. под називом „Град“ (Park, Burgess & McKenzie, 1925).

Познат као модел еколошке теорије града, предлаже формат урбаног раста и природе заснован на искуству америчког средњег запада. Рад такозване чикашке школе и следбеника 1930-их и 1940-их, од којих су већина социолози и економисти, резултирао је изналажењем различитих теоријских и методолошких оквира и увида за поимање урбаног феномена. Ово је утицало на формирање новог спектра урбаних проучавања који се концентрисао на различите аспекте урбаних облика: физички, социјални, економски и други.

У средишту интересовања су новонастали европски и северноамерички градови. Питање порекла градова имало је мањи значај у истраживању урбанитета, али није било потпуно занемарено. Истраживање прошлости: историја градова, насеља и урбаних система има много дужу традицију у Европи него у Америци. Антички и средњовековни градови привукли су пажњу научника с краја 19. и почетка 20. века – углавном историчара и друштвених научника који су истраживали дуготрајан процес урбане еволуције. За разлику од америчке теорије урбане екологије, Европљани су развили институционалну теорију града засновану на историјском примату урбаних институција. Макс Вебер, један од оснивача социологије, у покушају да интегрише различите теорије везане за проучавања града у једну, објављује рад под називом „Град“ 1921. Његова теорија урбане заједнице настојала је да формира интегрисани оквир за формулисање развоја урбаних подручја од раних историјских времена (Weber, 1921).

Обе социолошке школе (америчка и европска) играле су значајну улогу у формирању истраживања урбаних средина кроз историју. Ипак, циљеви и методе социолога нису у својој бити историјски. Прва истраживања различитих аспеката прошлости урбане средине одвијала су се у првим деценијама 20. века (Goheen, 1984).

Рад Пјера Лавендана о историји урбаног планирања у класичном свету и Анрија Пирена о средњовековним градовима су објављени упоредо са појавом Парка, Барциса и Мекензијеве еколошке теорије града. Ипак, урбана историја није формирала поддисциплину све до раних шездесетих.

ИСТОРИЈСКА УРБАНА ГЕОГРАФИЈА ...

Џозеф Конвиц сматра објављивање четири капитална дела: „Мегалополис“ Џина Готмана, „Град кроз историју“ Луиса Мамфорда, „Живот и смрт америчких градова“ Џејн Џејкобс и „Слика“ Данијела Берстина, као прекретницу формирања урбане историје у Америци. (Konvitz, 1993).

Сва четири дела говорила су о важности урбане историје за разумевање савремених токова градова и планирање њихове будућности. На другој страни Атлантика, Британац Џејмс Дајос је покренуо утемељење урбане историје као академске дисциплине.

Дајосов приступ урбаној историји био је традиција француске школе. Он је посматрао целокупност урбане историје у смислу интегративне науке која обухвата све аспекте урбанитета: политичке, економске, културне, просторне и демографске. Представљање два часописа средином седамдесетих: „The Journal of Urban History“ у Сједињеним америчким државама и „Urban History“ у Великој Британији пропраћено је све већим интересовањем за различите аспекте прошлости урбаних средина (Duos, 1973, 1977).

Истраживање градских средина је такође било у сфери интересовања научника из других области као што су социолози, економисти, географи, архитекте, урбанисти. Напори да се формира интегративна научна дисциплина изазвали су критике од стране других научника заинтересованих за урбану прошлост. Критике су се односиле на недостатак употребе теорије, прекомерну фрагментираност и мишљења да је она само једна грана друштвене историје. За време шездесетих и седамдесетих година, док су такве дебате биле актуелне, географи су се окренули истраживању историје урбаних подручја (Goheen, 1984).

Почети историјских урбано-географских истраживања

У свом главном раду о историјској географији Робин Бутлин наводи да су историјско – географска проучавања започела још почетком 18. века. Од тада па све до 1950-их, градска насеља нису добијала велику пажњу историјских географа. У фокусу истраживања историјске географије била је историја насеља у региону, али не и у локалним и глобалним размерама. Испитивање урбаних подручја остављено је друштвеним географима – економским и све већој групи урбаних географа. После Другог светског рата, Квантитативна револуција и успон примењене географије донео је повећање интересовања за нове научне дисциплине – географи почињу да се баве еволуцијом и растом урбаних подручја, користећи теорију и методологију друштвених наука (Butlin, 1993).

Историјски географи нису могли да игноришу овај заокрет у географској науци. Пол Витли, оснивач модерне историјске географије у Великој Британији, био је међу првима који су се шездесетих година окренули истраживању историјске урбане географије. Његов рад се заснивао на компаративном и прецизном истраживању географије урбанизма у Источној и Југоисточној Азији (Wheatley, 1977).

Џејмс Венс је био други међу родоначелницима историјске урбане географије. Његова докторска теза поднета 1952. године била је на тему субурбанизације Бостона, а током 60-их и 70-их, он се окренуо ширем истраживању развоја урбанизације у западној цивилизацији. Он је тврдио да је развој модерне урбанизације заснован на вези између капиталистичког развоја и формирања нових саобраћајних система. Друга група географа који су истраживали урбану прошлост били су представници материјалистичке школе урбане морфологије под вођством британских географа, Мајкла Конзена и Џеремија Вајтхенда. Они су приступили феномену градских насеља као резултату несвесног процеса производње изграђених подручја који се одвијао у дугим временским периодима. Посматрали су морфологију урбаних подручја као производ рада континуиране градитељске делатности неколико узастопних генерација које остављају трагове у урбаној средини. Праћење и анализа ових слојева открива више о генези и развоју урбаних подручја (Vance, 1990).

Међу првим чланцима објављеним у часопису „Journal of Historical Geography“ била је дискусија Дејвида Ворда о актуелностима и урбаном развоју у Викторијанској Британији. Ворд је раније уређивао дело у оквиру ког се расправљало о различитим аспектима девет америчких градова из 19. века. Већина објављених чланака у првих пет година часописа урбане тематике су прикази књига о урбаној историји и морфологији. Амерички и британски градови и места су били главна жаришта интересовања, иако су разматране и друге области, као што је чланак о раду Кента Метјусона о еволуцији градова Маја у Јужној Америци који одражавају Саурианску традицију културне и историјске америчке географије, или дело Јехошуе Бен Арије, оснивача израелске историјске географије, које проучава улогу хришћанских мисија у развоју Јерусалима током деветнаестог века (Goheen, 1984).

Историјска урбана географија: формирање нове научне дисциплине

Све већи број публикација о историјској урбаној географији током 1970-их и раних 1980-их резултирао је расправом око дефинисања и поделе историјских географа од других научника специјализованих за

ИСТОРИЈСКА УРБАНА ГЕОГРАФИЈА ...

историју урбаних области као што су урбани историчари; друштвени, економски и урбани географи; и историчари архитектуре (Goheen, 1984).

Увод у књигу о девет енглеских градова из 19. века Ричарда Дениса (1984) представља анализу различитих погледа на истраживање прошлости урбаних средина. У фокусу је била дебата између друштвених научника: урбаних социолога, географа и економиста с једне стране и урбаних, друштвених и економских историчара с друге стране. Једни се ослањају на квантитативне и структуралистичке теорије и методе, а други на студије случаја за извођење општих закључака. Синтеза коју је Денис усвојио за своје истраживање историјске урбане географије енглеских градова деветнаестог века била је заснована на методама које су користили друштвени историчари и урбани географи. У средишту његовог истраживања стоји људски агенс и различити аспекти формирања урбаног простора од стране људских друштава, чинећи темељну и инклузивну анализу урбаног живота у викторијанском периоду (Dennis, 1984).

За разлику од Денисовог интерпретативног приступа, Харолд Картер је 1983. године представио позитивистички дедуктивни метод за формирање синтезног приступа историјској урбаној географији. Први део његовог истраживања посвећен је дефинисању појма града, прегледу теорија урбанизације и историјском контексту урбаног феномена као и његове дифузије у античком и средњовековном периоду. Други део истраживања се концентрише на урбано становништво, функције града и еволуцију урбаних система. Трећи се бави еволуцијом урбанизма, а последњи унутрашњим функционалним и социјалним структурама града. Денис је тежио ка формирању метода за историјско урбано-географско истраживање градова Велике Британије у 19. веку, док је Картер представио историјски преглед урбанизма са тежњом да дефинише методолошки оквир који је инклузиван. Упркос томе, његов рад је такође великим делом ограничен на европске и северноамеричке градове (Carter, 1983).

Успон критичке марксистичке теорије међу географима седамдесетих, чији је главни представник Дејвид Харви, фокусиран на процес урбанизације 19. и 20. века, представљао је велики изазов за историјска урбано-географска проучавања. Амбициозан покушај употребе марксистичке теорије да се формира холистички поглед на град и брза трансформација модерних урбаних подручја се чине као велики изазов за истраживање у формирању алтернативних погледа и метода за истраживање историјске урбане географије (Harvey, 1978).

Интерпретативни приступ, попут Денисовог, покушао је да проучава савремене концепте градова. У овом смислу, интерпретативни приступ је био претходник постмодерног оријентисања ка социјалној, културној и историјској географији. Чини се да Харолд Картер негује позитивистичко-

конзервативну традицију урбаног историјско-географског истраживања која прати школу материјалистичке урбане морфологије и функција градова и насеља од античког периода па до деветнаестог века (Carter, 1983).

Све веће интересовање за историјску урбану географију 1980-их узроковало је формирање англо-америчке групе историјских урбаних географа. Ова струја је одржала два семинара у Западној Немачкој и Британији 1982. и 1983. године. Публикација Дитриха Денекеа и Герета Шоа из 1988. под називом „Историјска урбана географија: недавни напредак у Британији и Немачкој“ је настала као резултат ових семинара. Према уводу аутора, главни циљ семинара је био да покрене међународну сарадњу у сфери историјских урбано-географских истраживања и подстакне стварање међународне географске терминологије у домену ове дисциплине. Упркос томе, чини се да формирање овог покрета није имало за циљ да формира поддисциплину у оквиру историјске географије, већ да формира интердисциплинарну групу историјских урбаних географа и урбаних историчара (Dennecke & Shaw, 1988).

Издање Денекеа и Шоа пружило је пресек радова савремених историјских урбаних географа, барем оних који се налазе у Британији и Немачкој. Опсег истраживања варира од традиционалних истраживања урбане морфологије, структуре и функција до друштвено-историјске географије градова и насеља, од еволуције европских градова у средњем веку до формирања модерних градова у 19. века. Очување историјских градских насеља такође је нашло место у овој публикацији (Dennecke & Shaw, 1988).

Историјска урбана географија нашла је место и у Батлиновом делу о историјској географији из 1993. у поглављу под називом „Историјске географије урбанизација“ (Butlin, 1993).

Циљ формирања наднационалне дискусионе групе историјских урбаних географа одговарао је ставовима које је 1992. изнео Ричард Роџерс, британски економиста, урбани историчар и уредник часописа „Урбана историја.“ Роџерс је сматрао да је циљ часописа да обухвати методолошке, историографске и аналитичке доприносе који би омогућили преплитање међувременских и интердисциплинарних интереса, под окриљем заједничких интереса градова. У складу са тиме, урбана историја је била научна дисциплина у којој историјски урбани географи делују међу социолозима, политиколозима, уметничким, културним, економским и друштвеним историчарима, историчарима архитектуре и планирања заинтересованим за проучавање урбане историје. Стапање са урбаном историјом и чланство у широкој интердисциплинарној групи је било примамљиво, али то би значило удаљавање од идентитета географа, што историјски урбани географи никако нису желели (Rogers, 1992).

Методологија истраживања историјске урбане географије

Упркос томе што урбану историјску географију није заобишла квантитативна револуција, она је најпре због специфичности предмета истраживања, обликовала посебан методолошки апарат. Њега чине следећих 10 главних метода:

- Регресивни метод је најшире распрострањен методолошки приступ управо због емпиријског карактера историјске урбане географије. Она подразумева све истраживачке технике које полазе од савремених обележја урбаног пејзажа и на основу њих извлаче закључке о његовим обележјима у прошлости. Овај метод се мора комбиновати с генетским методом, једним од основних научних метода који тежи да разуме, објасни и опише неку појаву у смислу њеног постанка. У оквиру регресивног метода разликују се ретроспективни метод, који као почетно стање узима ситуацију у прошлости и од ње започиње анализу према садашњости, и ретрогресивни метод који је усмерен од садашњости ка прошлости.
- Статистичко-формални метод полази од претпоставке да су поједини елементи савременог урбаног пејзажа исти као што су били у прошлости. Треба истаћи како се на такве случаје приликом научних истраживања ретко наилази па је приликом примене овог метода нужно користити се картографским приказима.
- Морфогенетски метод полази од претпоставке да су поједини елементи урбаног пејзажа у прошлости резултат дуготрајног и сложеног развоја. Осим картографских приказа, приликом анализе користе се и топономастички извори и топографске компоненте. Помоћу њих се урбани пејзаж из прошлости ставља у контекст са садашњим те се детерминишу процеси који су узроковали његову еволуцију.
- Типолошки метод узима као полазно становиште емпиријски проверену чињеницу да поједини елементи урбаног пејзажа могу бити повезани са одређеним стадијумима његовог развоја. Приликом примене овог метода потребно је имати на уму како идентични елементи урбаног пејзажа могу бити резултат разнородних и међусобно неповезаних процеса.
- Компаративни метод се служи резултатима истраживања из подручја у којима је развој урбаних пејзажа добро документован и уз помоћ њих извлачи закључке о његовом развоју у подручјима исте друштвене структуре, а за које не постоје одговарајући писани документи. У истраживањима која примењују компаративни метод потребно је узети у обзир различите феномене који утичу на обликовање урбаног пејзажа, пре него што

се, по аналогији, извуку било какви закључци. Чак и тад треба имати на уму како закључци више говоре о вероватноћи него о добро утемељеним чињеницама. Упркос томе, у многим случајевима компаративни метод омогућује важан напредак у постизању коначних резултата истраживања.

- Метод повратне анализе доводи у везу историјске документе, који се користе за реконструкцију урбаног пејзажа, а помоћу којих се може направити ретроспективна анализа сваког његовог елемента појединачно. На тај начин се савремени елементи урбаног пејзажа могу генетски повезати са онима из прошлости.
- Метод асоцијације користи се статистичким показатељима у реконструкцији историјског урбаног развоја и промена у просторној структури појединих елемената урбаног пејзажа, почевши од најстаријих писаних или картографских докумената. Притом се подаци у већини случајева приказују у форми табела, помоћу којих се они међусобно упоређују.
- Теренско истраживање је један од кључних географских метода с тим што се историјска урбана географија концентрише на проучавање постојећих остатака урбаног пејзажа обликованог у прошлости. Циљ теренских истраживања је препознавање, лоцирање и интерпретација релевантних остатака урбаног пејзажа из прошлости. Под остацима се подразумевају сви материјални и функционални феномени који нису резултат међусобног деловања савремених социоекономских и политичких процеса.
- Анализа аерофото снимака развила се у новије време, а подразумева научну анализу и интерпретацију фотографија појединих делова Земљине површине које су, за различите намене, направљене из ваздуха. Будући да је реч о техници која се појавила тек средином 19. века, када почиње и човекова убрзана трансформација урбаног пејзажа, она има ограничену примену. За потребе историјских урбано-географских истраживања посебно су релевантни старији аерофото снимци, који се могу упоређивати са савременима. Најповољнија ситуација је када постоје аерофото снимци неког урбаног подручја који су узастопно снимани током дужег временског периода.
- Квантитативне методе заснивају се на статистичко-математичкој анализи нумеричких података из прошлости, прикупљених из картографске, сликовне или писане документације. Ови методи се у историјској урбаној географији примењују у мањој мери. Узроке треба тражити у чињеници да су статистички подаци из прошлости често непотпуни, а многи документи су уништени или оштећени, па је квантитативне методе могуће примењивати у оним подручјима у којима су остали сачувани до данас. Ако постоје подаци, примена метричких и квантитативних метода је неопходна, а

ИСТОРИЈСКА УРБАНА ГЕОГРАФИЈА ...

њихову лакшу и бржу анализу у новије време омогућује и напредак на пољу географских информационих система.

Све наведене методе истраживања су биле утемељене до почетка 70-их година (Jäger, 1969, 1972) и чине основу историјског урбано-географског научног рада све до данас. Традиционалним методама истраживања у историјској урбаној географији се може додати још неколико развијених после 70-их година, а њихова примена се показала као методолошки оправдана (Glamuzina & Fürst-Bjeliš, 2015):

- Метод морфогенетске анализе као полазну тачку узима документе на основу ког је могућа анализа урбаног пејзажа у прошлости. Урбани пејзаж се том приликом посматра као кохерентни просторно-временски комплекс који обухвата дуга временска раздобља и пружа се ван граница посматраног подручја. Квантитативни подаци, добијени на основу анализе историјских докумената, се картографски приказују, а затим се интерпретирају са урбано-историјско-географског аспекта. Овом методом се такође долази до релевантних података о макроструктури и главним фазама развоја урбаних пејзажа.
- Фосфат метода развијена је између два светска рата, а заснована је на анализи разлика концентрација фосфата у земљишту током одређених временских раздобља. Захваљујући њеној примени може се открити локација градских насеља у прошлости. Она се обично примењује у комбинацији са другим методама, при чему се количина фосфата у земљишту картографски приказује. У новије време је овај метод додатно усавршен, а његова примена је олакшана захваљујући примени информационих технологија у истраживањима.
- Метод даљинске детекције темељи се на анализи и интерпретацији аерофото или сателитских снимала. До ваздушних снимака се долази применом мултиспектралних или хиперспектралних сензора, термалних инфрацрвених мултиспектралних сензора, инфрацрвених филмова у боји или микроталасних радара. Сателитски снимци се добијају применом оптичких система који раде на принципу ласера или радара. Треба истаћи да се даљинска истраживања могу користити само у случајевима када постоје јасни и видљиви остаци урбаног пејзажа из прошлости. У том случају они дају додатне податке о истраживаном терену који нису видљиви приликом самог теренског рада.
- Монте Карло метод је назив за детерминистички метод симулације којом се уз помоћ насумичних нумеричких података долази до рачуна помоћу којих се предвиђа понашање сложених математичких система. Овај приступ се највише примењује у компјутерским симулацијама систе-

ма. У историјским урбано-географским истраживањима овај метод се примењује са ограниченим успехом у анализи колонизације и развоја насеља у прошлости, али ипак је дао свој научни допринос.

Наведени методолошки приступи полазе од емпиријског карактера географије као науке, те апострофирају да се у историјским урбано-географским истраживањима, уз директне или индиректне трагове у урбаном пејзажу, треба служити и писаним доказима у форми релевантних историјских докумената (карте, статистички подаци.) Проблем мањкавости података решава се применом посебних методолошких поступака који имају за циљ да надоместе постојеће празнине (Helmfried, 1972).

Сазнања до којих се долази применом поменутих научних метода, треба интерпретирати и формирати одговарајући теоријски оквир. Улазак у подручје теоријског разматрања је од изузетне важности јер оно има за циљ целисходно разумевање објеката, појава и процеса на Земљиној површини (Vaker, 1992).

Према временском критеријуму историјских урбано-географских истраживања, разликују се статички пресеци од дуготрајних анализа. Статички пресеци су заправо краткорочне реконструкције које одговарају одређеним историјским периодима где сваки период представља посебну етапу у обликовању културног пејзажа. С друге стране, дуготрајне временске анализе обухватају дужа временска раздобља током којих се анализира и интерпретира еволуција одређених појава.

Историјска урбана географија и културни обрт у географији

Успон нове културне географије пружио је историјским урбаним географима прилику да пронађу и устале своје место у систему географских дисциплина.

Културни заокрет у географији се догодио истовремено са настојањем да се оформи тематска група историјских урбаних географа, осамдесетих година 20. века (Goheen, 1984).

Слично историјској урбаној географији, културна географија је такође била маргинализована. Доминантна употреба квантитативних метода поткрепљених марксистичким теоријама је позиционирала економску и социјалну географију као централне дисциплине у друштвеној географији (Goheen, 1984).

Током 70-их и 80-их аутори који су се бавили историјском урбаном географијом још увек се нису прецизно дефинисали и нашли своје место, у теоријском и методолошком смислу. Они су се нашли између чисто историјских истраживања и географских теорија и методологија.

ИСТОРИЈСКА УРБАНА ГЕОГРАФИЈА ...

Историјска урбана географија се налазила, како сматра Карвин Ерл, између емпиријске традиције и епистемолошке иновације. Он је сматрао да је историјска урбана географија „све осим унифицираног“ и да научници проширивањем ове дисциплине проширују спектар географских истраживања (Earle, 1995).

Оваква дефиниција је, са друге стране, утицала на то да се формира група научника разноврсних профила, од којих су неки склони да прате конзервативне методолошке принципе, док су други тежили да усвоје теорије и методе друштвене и економске географије.

Културни заокрет у географији је био неминовност – требало је преиспитати тада доминантне квантитативне методе, системске приступе и заоставштину марксистичких теорија. Кроз транзициони процес прошла је не само историјска урбана географија, већ и друге друштвено-географске дисциплине. Хуманистичке науке у целини нашле су се пред задатком да преиспитају постколонијалну критику која је доводила у питање доминацију западних политичких и културних концепата, као и постструктуралну критику о релевантности западних модела друштва, коју је покренуо „Continental Philosophy“. Дакле, заокрет од модернизма ка постмодернизму формирао је основе културног заокрета у географији. Постмодернизам је оспоравао модел интелектуалне хијерархије и омогућио легитимацију плуралистичког погледа на свет. Многи географи усвојили су плурализам, дефинишући „географије“ као скуп више идентитета и погледа који стварају различите концепте простора и објеката, појава и процеса унутар њега (Goheen, 1984).

За историјске географе, а посебно за оне који су се бавили историјском урбаном географијом је посебно евидентна нова призма проучавања извештаја са историјско-географских сесија које су се одржавале на разним конференцијама од почетка 90-их година прошлог века. Представе, идентитети, иконографије и дискурси су често били присутни наслови у излагањима, раме уз раме са старијим историјско-географским традицијама које су се концентрисале на асимилацију и насељавање имиграната у Северној Америци и развој индустрије и руралних подручја (Goheen, 1984).

У условима такве интелектуалне климе, долази до епистемолошких, теоријских и методолошких трансформација које су избрисале линије разграничења између научних дисциплина. Настојања да се дефинише и артикулише историјска урбана географија нису више била актуелна, што је евидентно у расправи Мајлса Огборна „Напредак у друштвеној географији у раду историјских географа“ 1998. године. Аутор се осврће на дебату у односима између историје и географије, у домену историје животне

средине, социјалне и културне историје, али не наводи историјска проучавања градова као посебну тему истраживања (Ogborn, 1999).

Мајкл Хефернан, бивши уредник часописа „Journal of Historical Geography“ је дефинисао часопис у својој уредничкој белешци из 1997. као „уточиште интелектуалног еклектицизма.“ У духу свог претходника, Алана Бејкера, историјску географију је видео као еклектичну и либералну, без посебне догме о својој природи. Он наводи да „проучавање ниједног проблема, периода или места у прошлости не треба да буде забрањено“ и да „брига часописа не би требало да буде прецизна дефиниција и ригорозни надзор граница историјске географије.“ Либерални и еклектички дух часописа одржавао је и инспирисао једну интелектуалну климу која није подстицала стварање подгрупа заснованих на једном аспекту историјско-географског истраживања, као што је урбано (Heffernan, 1997).

Оваква либерална природа историјске географије је одржана у чланцима најзначајнијих часописа попут „Journal of Historical Geography“ и „Historical Geography.“ Једна од таквих публикација је и „Модерна историјска географија“ аутора Брајана Грема и Кетрин Неш из 2000. године. Њихова употреба облика множине „географије“ представља плуралистички карактер историјско-географских истраживања и њихову разноврсност (Graham & Nash, 2000).

Овом темом се бавио и Дерик Холдсворт у раду под називом „Историјска географија: старо и ново – генерацијска виталност“ објављеном 2002. у часопису „Напредак у друштвеној географији.“ Он цитира Грема и Нешову говорећи о савременим историјским географијама које сигнализирају нове правце засноване на феминизму, постструктурализму, антирасизму и постколонијализму. Са овим перспективама се сусрећу и традиционалне поддисциплине – економска, културна, политичка географија. (Holdsworth, 2002).

Слични трендови су приметни и у историјско-географским проучавањима урбаних средина. Преглед радова о урбаном феномену објављених у часопису „Journal of Historical Geography“ од средине 1990-их открива разноликост метода и тема. Примећује се скоро потпуно одсуство тема везаних за античка, средњовековна и рана модерна насеља и градове, док се велики број радова фокусира на модерне процесе урбанизације у 19. и 20. веку. Ипак, намере да се дефинишу границе историјске урбане географије су биле занемарене. Разноврсност и либерализам у тематици омогућава историјској урбаној географији да се лако меша, у академском смислу, са урбаном историјом и другим дисциплинама, постајући тако део постмодерне интердисциплинарне научне парадигме са главном сфером интересовања на историји урбаних подручја (Goheen, 1984).

Закључак

Чак и сада када знамо више о историјској урбаној географији, дефинисање њеног места и улоге у систему географских дисциплина тежак је задатак. Кроз њену еволуцију, аутори су јој, оправдано или не, давали ту еkleктичност у тематици и методологији и „позајмљивали“ њене сазнајне капацитете другим наукама. Готово да не постоји једна јасно дефинисана граница између ње и сродних дисциплина. Уколико гледамо позитивистички, такви трендови само су обогатили историјску урбану географију, јер је добила научни допринос са неколико различитих аспеката, а показала се и као корисна мултидисциплинарна и интердисциплинарна наука. Кроз њу можемо тумачити историју и географију града на више нивоа. Најпознатији светски географи, социолози, економисти и историчари су расправљали деценијама на најразличитије теме ове науке. Са друге стране, уколико посматрамо негативне стране, историјска урбана географија никада није испољила свој пуни потенцијал. Никада није имала јасно дефинисане границе, па је можда и зато од стране многих научника била посматрана као мостовска дисциплина, или спона између историје и географије.

Такође, не може се игнорисати чињеница да су многи радови из ове сфере идеолошки и режимски обојени, те резервисани за уже научне кругове у развијеним земљама. Многе географске школе нису још увек имале прилику да дају значајнији допринос историјској урбаној географији. Нажалост, међу њима је и српска географска школа, коју предводи Географски факултет у Београду, као најзначајнија институција за проучавање географске науке у Србији. Поглавље о историјским урбано-географским проучавањима у Србији још увек није написано и остаје на млађим нараштајима Катедре за друштвену географију Географског факултета да препознају значај ове дисциплине и уврсте је, макар за почетак у изборни блок предмета на студијском програму Географија.

Лидија Тошовић

Литература

- Ђирић, Ј. (1980). *Основе социологије насеља и социологија села*. Ниш: Градина
- Цвијић, Ј. (1922). *La Peninsule Balkanique*, Arnold Colin: Paris.
- Baker, A.R.H. (1992). Introduction: on ideology and landscape in Baker, A.R.H., Bigger, H. (ed.) *Ideology and landscape in historical perspective—essays on the meanings of some places in the past*. Cambridge University Press: Cambridge, 1 – 14.
- Baker, A.R.H. (2003). *Geography and history—bridging the divide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Butlin, R.A. (1993). *Historical geography—through the gates of space and time*. London: Edward Arnold.
- Carter, H. (1983). *An Introduction to Urban Historical Geography*. London: Edward Arnold.
- Castells, M. (1977). *The Urban Questions: A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.
- Christaller, W. (1933). *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Daniel, R. and Hopkinson, M. (1979). *The Geography of Settlement*. Edinburgh: Oliver and Boyd.
- Dennecke, D. and Shaw, G. (eds.) (1988). *Urban Historical Geography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dennis, R. (1984). *English Industrial Cities of the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dyos, H. J. (1973). *Urbanity and Suburbanity: An Inaugural Lecture Delivered in the University of Leicester*. Leicester: Leicester University Press.
- Dyos, H. J. (1977). *The Victorian City: Images and Realities*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Earle, C. (1995). Historical geography in extremis? Splitting personalities on the postmodern turn. *Journal of Historical Geography* 21, 455-459.
- Glamuzina, N., Fürst-Bjeliš, B. (2015). *Historijska geografija Hrvatske*. Split: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet.
- Goheen, P. G. (1984). Book review on an introduction to urban historical geography by Harold Carter. *The Geographical Review* 74, 376—377.
- Graham, B. and Nash, C. (2000). *Modern Historical Geographies*. London: Longman.
- Gross, M. (1980). *Historijska znanost—razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.

- Harvey, D. (2009). *Reshaping Economic Geography: The World Development Report 2009*. Washington D.C.: The world bank.
- Hassert, K. (1907). *Die Stadte Geographisch Betrachtet* Leipzig: B.G. Teubner.
- Heffernan, M. (1997). Editorial: The future of historical geography. *Journal of Historical Geography* 23, 1-2.
- Helmfried, S. (1972). Historical geography in Scandinavia, in: *Progress in historical geography* (ed. Baker,A.R.H.), David & Charles, Newton Abbot, 63–89.
- Holdsworth, D. W. (2002). Historical geography: The ancients and the moderns – generational vitality. *Progress in Human Geography* 26, 671-678.
- Jäger, H. (1969). *Historische Geographie*. Braunschweig: Georg Westermann Verlag.
- Jäger, H. (1972). Historical geography in Germany, Austria and Switzerland, in: *Progress in historical geography* (ed. Baker,A.R.H.), David & Charles, Newton Abbot, 45–62.
- Komušanac, M. i Šterc,S. (2010). Historijska geografija—temeljni identitet geografske discipline, *Hrvatski geografski glasnik* 72(2), 123– 142.
- Konvitz, J. W. (1993). Introduction. *Journal of Urban History* 19, 3-10.
- Lefebvre, H. (1974). *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit.
- Lučić, J. (1977). Prilog pitanju historijske geografije. *Historijski zbornik* 19–20, 61–76.
- Ogborn, M. (1999). The realities between geography and history: Work in historical geography in 1997. *Progress in Human Geography* 23, 97-108.
- Pak, M. (1987). Neke misli o stanju urbane geografije u Jugoslaviji. *Geografski glasnik* br. 49. Zagreb.
- Park, R.E., Burgess, E. W. and McKenzie, R. D. (1925). *The City*. Chicago: Chicago University Press.
- Rodger, R. (1992). Urban history: Prospect and retrospect. *Urban History* 19, 1-22.
- Rogić, V. (1962). *Uvod u geografiju*. Zagreb: Klub studenata geografije.
- Rogić, V. (1987). O geografskoj misli, geografskoj disciplini i geografiji u Hrvatskoj. *Geografski glasnik* 49, 7–13.
- Schenk, W. (2011). *Historische Geographie*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Vance, J. (1990). *The Continuing City*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Vresk, M. (1986). *Osnove urbane geografije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vresk, M. (1997). *Uvod u geografiju-razvoj, struktura, metodologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vrišer, I. (1963). *Uputstva za proučavanje gradova*. Ljubljana: Savez geografskih društva.
- Weber, M. (1921). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr.

Lidija Tošović

Wheatley, P. (1977). The suspended pelt. Reflections on a discarded model of spatial structure. In Deskins, D. R., Kish, G., Nyusten, J. D. & Olsson, G. (eds.) *Geographic Humanism, Analysis and Social Action: A Half Century of Geography at Michigan*, pp 47-108.

Williams, M. (1994). The relations of environmental history and historical geography. *Journal of historical geography* 20(1), 3–21.

Lidija Tošović

URBAN HISTORICAL GEOGRAPHY: URBAN LANDSCAPE AS A HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL CATEGORY

Summary

Urban historical geography is a relatively young scientific discipline of social geography that has gone through a turbulent path through the stages of development of its scientific thought. It has often been interpreted as a link between history and geography, and its scientific legitimacy has often been contested. The focus of this paper is to define the basic scientific paradigms that contributed to the differentiation of urban historical geography as a special scientific discipline, as well as to determine the basic scientific directions of its development. After defining the place and role of historical urban geography in the system of geographic sciences, it is necessary to analyze the methods and techniques used in it. As this is a dynamic scientific discipline, this paper pays special attention to the development of its scientific thought through a spatio-temporal prism. The cultural turn in geography also had strong impact on urban historical geography, introducing epistemological, theoretical and methodological transformations - with the aspiration for this discipline to become integrative, liberal and to continue in the direction of giving the best results in correlation with other sciences. These efforts will also be discussed in the paper, while the final goal is to define the future perspectives of the development of this scientific discipline both at the global level and within the higher education of geographers at the University of Belgrade.

Оригинални научни рад

УДК 327::911.3(477)
Original scientific article

УЛОГА КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ТЕОРИЈА У РЕШАВАЊУ УКРАЈИНСКЕ КРИЗЕ

Димитрије Теодосић¹

Докторанд, Универзитет у Београду – Географски факултет

Извод: Историја геополитичке мисли прошла је кроз различите научне теорије или методолошке парадигме и кроз различите успоне и падове. Треба нагласити да је геополитика наука која је имала велики утицај у формирању политичких одлука светских сила од краја 19. века па све до данас. Кроз овај рад биће обрађена два најутуцајнија научна правца која су обликовала геополитику као научну дисциплину – класична и критичка. Поред тога, проучаваће се утемељење савремене геополитике и њен осврт на класичне теорије, стављајући их у оквире савременог доба. На крају, рад ће се осврнути на геополитичке стратегије које користе ауторитарни режими у Европи у контексту рата у Украјини. Циљ овог рада је да што више приближи геополитички наратив.

Кључне речи: Класичка геополитика, критична геополитика, политичка географија, рат у Украјини

Abstract: The history of geopolitical thought has passed through various scientific theories or methodological paradigms, and through various ups and downs. It should be emphasized that geopolitics is a science that had a great influence in the formation of political decisions of world powers from the end of the 19th century until today. Through this paper, the two most influential scientific trends that have shaped geopolitics as a scientific discipline will be discussed - classical and critical. In addition, the foundation of contemporary geopolitics and its review of classical theories will be studied, placing them in the framework of the modern era. Finally, the paper will look at the geopolitical strategies used by authoritarian regimes in Europe in the context of the war in Ukraine. The goal of this work is to bring the geopolitical narrative as close as possible.

Key words: Classical geopolitics, critical geopolitics, political geography, war in Ukraine

Увод

Геополитика је научна дисциплина која најбоље приказује међународну стварност. Конституисана је као синтеза више научних дисциплина као што су: географија, демографија, економија, историја, политикологија и

¹ Контакт адреса: teodosic.dimitrije@gmail.com

сл. Комплексност ове синтезе отежава геополитици као науци да се учврсти на сцени научних дисциплина. Она се фокусира на људско друштво, ставља у фокус људске интеракције на које директно или индиректно утичу различити природни или друштвени географски чиниоци као што су терен, клима, ресурси, градови, државе итд. Мешавина људског међусобног утицаја, утицаја географских чиниоца и њихова комбинација представља и основ и проблем геополитици да јасно дефинише своје теорије, методологије и предмете истраживања. Она је средство за аргументацију, анализу, полемику и политику. Центар геополитике је човек. Од почетка развоја човека као друштвеног бића, постоји његова потреба за оправдањем својих поступака или делања. Једноставно речено, оправдање значи прогласити себе, некога или поступке праведним. Оправдање нас не чини праведнима, само нас проглашава праведнима. Развој цивилизације није донео већи мир, чак напротив, донео је ратове великих размера, нове облике агресивности и разарања који се неконтролисано увећавају. Геополитика се изродила баш из те човечије потребе за оправдањем поступака и у том светлу се и даље користи.

Прве две деценије 21. века обележила је геополитика као средство обнављања хладноратовског светског поретка и представља један од најпопуларнијих термина данашњице. Руском инвазијом на Украјину, геополитика доживљава врхунац популарности те је из тог разлога присвајају разни војни аналитичари, правници, новинари, дипломате, политиколози и др. Тим својатањем геополитике она губи на својој тежини, разобличава се и унижава њена примарна научна сврха, а то је бављење просторним захтевима државе, као и проучавање одлучујућих фактора и услова политичког развоја једне земље (Грчић, 1982).

Политичка географија и теорија светског система

Дефиниција политичке географије према М. Грчићу је „истраживање политичких појава и процеса с циљем откривања просторних закономерности које у њима постоје. Политичка географија као просторна наука о политичким појавама, сређује и систематизује битне чињенице на начин који омогућује стварање теорије. Географском методологијом се сагледавају, или тачније, покушавају сагледати, узроци и последице“ (Грчић, 2000). Политичка географија у свом фокусу пажње има географију и њену интерпретацију кроз политику, супротно, геополитика има фокус на политици и њену интерпретацију кроз географију. Став да је геополитика примењена политичка географија или политичка географија у пракси је погрешан. Разлог за то може се пронаћи у томе да је политичка географија научна дисциплина са јасно дефинисаним теоријама и циље-

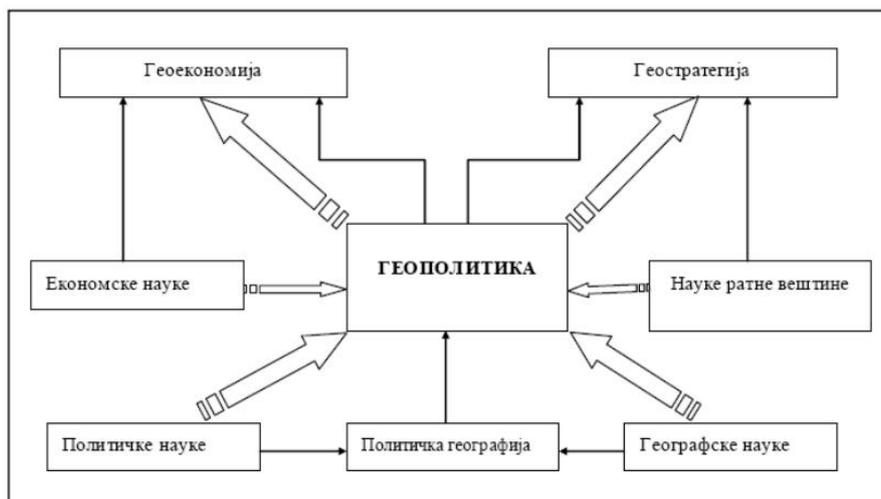
УЛОГА КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ТЕОРИЈА ...

вима истраживања, док се геополитика још увек мучи да дефинише своје. Геополитика у предмет свог истраживања укључује делатности политичког система држава, што политичка географија не ради, она истражује само оне елементе и факторе политике који су под утицајем средине која их условљава. Још једна битна разлика је та што геополитика придаје велики значај међународним односима који су изван домета географије као науке. Међународни односи су грана политичких наука која се баве спољном политиком државе унутар међународног система. Према геополитичарима, функционисање међународног система у блиској је повезаности и зависности од географских фактора као што су политичка географија, демографија, просторна географија итд. Суштина геополитике се може огледати у нераскидивој синтези политике и географије и њиховој међузависности (Грчић, 1998).

Дуго се лутало у покушају дефинисања геополитике као научне дисциплине. Некада је служила државним врховима за доношење битних међународних одлука, док је данас сви присвајају и баве се њоме. Најједноставније геополитика представља системски приступ у утврђивању зона контроле, утицаја и занимања на одређеном простору, у циљу осигуравања државне безбедности, друштвеног развоја и економске стабилности (Пророковић, 2018). Системски приступ, као један од методолошких смерова у науци, приступа са становишта схватања процеса као комплексних целина које имају своје унутрашње и спољашње зависности. У науци се за системски приступ већ користи израз „транс-дисциплинаран“ који у свом објашњењу досеже даље и од мулти- и од интер-дисциплинарности. Из тог разлога се овај методолошки смер често користи у изучавању геополитике као научне дисциплине.

На приказаној шеми покушана је да се објасни повезаност геополитике са блиским научним дисциплинама услед убрзаних и поприлично компликованих светских процеса. Зависност геополитике од других наука не умањује географски и политички утицај на њу. Примарна сврха и даље остаје обезбеђивање „просторне арене“ за политичке догађаје или, пак, примењена политичка географија. Такође, политиколошка димензија геополитике не подразумева само територијалну димензију међународних односа, глобалних послова и дипломатије, већ све обимнија и комплекснија поља политикологије. У складу са тим, методологија геополитичких истраживања постаје све сложенија, па се број неопходних метода непрекидно увећава. Овако сложена међузависност научних дисциплина изискује најновије приступе, поступке и технике у истраживању и доношењу објективних закључака (Степић, 2016). Оно на чему може да се базира критика конкретне шеме је централна позиција геополитике. Као научна дисциплина, геополитика је изведена из политичке географије и

први темељи геополитичке мисли написани су у радовима политичке географије. Стога, политичка географија заслужује централно место у овој шеми, или макар врх шеме, након чега би се даље, на доле, разлагале друге научне дисциплине као њен продукт.

Слика 1. Шема односа геополитике и других научних дисциплина, (Килибарда и Мијалковски, 2006)

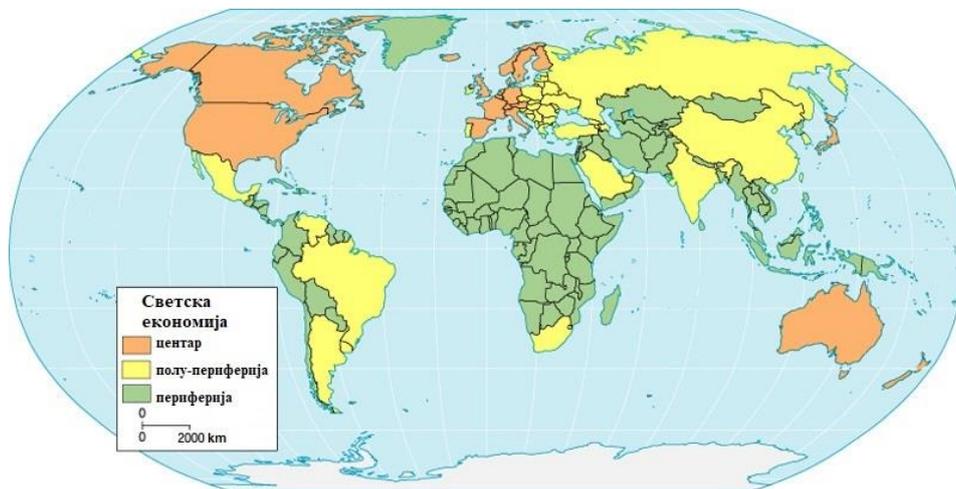
Постоје три свеобухватна доприноса приступа светског система политичкој географији: 1. разматрање политичких акција које истовремено конструишу и ограничавају географским размерама; 2. структурирање неједнакости језгро-периферија капиталистичке светске привреде унутар сродних метагеографских мрежа и државних територија; 3. Интерпретација политичких акција унутар временске динамике капиталистичке светске привреде. Анализа светских система је мултидисциплинаран приступ, разрађен 70-их година 20. века и означава критику доминантних начина анализе унутар друштвених наука 19. века. Базира се на три ствари: 1. светски системи су основна јединица друштвене анализе, а не националне државе; 2. ни номотетичке² ни идиографске³ епистемологије не дозвољавају корисне анализе друштвене стварности; 3. постојеће

² Номотетички приступ заснива се на основној претпоставци да су појединци слични једни другима. Циљ му је добити опште законе који се примјењују на становништво.

³ Идиографски приступ има темељну претпоставку да су појединци јединствена и непоновљива бића. Циљ му је разумети људско биће појединачно, а заснива се на његовом интензивном проучавању (такође појединачно).

УЛОГА КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ТЕОРИЈА ...

дисциплинарске границе унутар друштвених наука више немају никаквог интелектуалног смисла. Ова анализа представља вид приступа, перспективе начинима на које треба предузети друштвену анализу историјске стварности. Она сама себе ставља у свој историјски контекст од кога се почиње анализа. Односи на међурегионалну и мултинационалну поделу рада и дели свет на централне земље, полупериферне земље и периферне земље. (Wallerstein, 2004). Створена је као средство да се подупре нека научна дисциплину па самим тим и политичка географија и геополитика се њоме служе. Ова теорија или анализа, специфично обрађује време, простор и однос моћи, што је јако релевантно за сталну „забринутост“ политичке географије при свом позиционирању на глобалном путу (Flint and Taylor, 2018).

Слика 2. Теорија светског система – центар, полупериферија, периферија (Elwell, 2013)

Иако је геополитика као научна дисциплина тек почела да се формира у време Јована Цвијића, он се сматра нашим првим геополитичарем на основу његових теза и теорија које су обликовале српску географију као науку. Он је поставио темеље за даљи развој и природне и друштвене географије и тиме био одскочна даска потоњим српским географима. Његов доминантни модел „центар-периферија“ састоји се у погледу неравномерног напретка међу људима, константним стварањем и одржавањем подређених и доминантних структура. Концентрација центра се огледа у економској, војној и информационој снази, док периферија акумулира и шаље материју, енергију и информације према центру. Према

Јовану Цвијићу, Србија је имала улогу организујућег „пијемонта“ свих јужнословенских земаља. Конкретно се моделом „центар-периферија“ водио при формирању тезе Србије као „пијемонта“⁴. Цвијићев однос према центру и периферији не треба тумачити као националистичку идеологију, већ као анализу антропогеографске карте полуострва. Анализом Цвијићевих антропогеографских радова може се створити основа за конструкцију теорије о центру и периферији. Основне идеје су следеће:

1. Територијална диференцијација или социо-економска неравномерност развоја земаља или региона, условљена је поларизацијом територије тј. издвајањем центра и периферије. Центар је тај који организује простор који га окружује, до границе до које допиру његови утицаји. Центар и периферија повезани су међусобно токовима информација, капитала, радне снаге, идеја итд. па самим тим зависе једно од другог. Током времена, развој центра подстиче и развој периферије; без развијеног центра није могућ ни развој периферије.

2. Детерминација утицаја географске средине представља повољност узajмног прожимања и спајања која је условљена географским и геоморфолошким склопом одређених територија, а омогућен историјским развојем и цивилизацијским процесима. Географска отвореност периферије један је од најбитнијих услова за њено функционисање и за њену вредност. Земља периферије са великим природним богатствима по аутоматизму има већу вредност за центар од земље која је оскудна у ресурсима. Њено даље позиционирање према центру, пропуштање утицаја и међусобна сарадња омогућује политички и културни развој и појачава гравитационо својство државе. То гравитационо својство ствара предности за привлачење иновација и становништва.

3. Хијерархија територијалних система „центар-периферија“ огледа се у просторној организацији центара. Услед тежње центара за заузму периферију која није под њеним утицајем, помераће тежиште ближе тој периферији. На том путу ће доћи до апсорпције различитих културних и економских утицаја на споредне „слабије“ центре и тиме шире своју периферију. Просторна организација центара различитог хијерархијског ранга представља компромис њихових међусобних функција и интереса. Ј. Цвијић наводи да простор језгра модерне државе, мора имати неку иницијалну надмоћ над периферним просторима, као и то да се језгро историјски полако помера, зависно од промена историјских дешавања (Грчић, 2008).

⁴ Модел „тачака атракције“ (у новијој терминологији „центара раста“) и „особина спајања и прожимања“ (у савременој терминологији „осовина развоја“)

Геополитика као научна дисциплина

Традиционална геополитика, чији су представници К. Ритер (Carl Ritter), Ф. Рацел (Friedrich Ratzel), Р. Кјелен (Johan Rudolf Kjellén), Х. Џ. Мекиндер (Halford John Mackinder) и др. базирала се географском детерминизму и на природним факторима који утичу на политичке одлуке једне државе. Након Другог светског рата долази до колосалних промена у свету, напушта се колонијалистички и империјалистички светски поредак који замењује глобализација. Стари идеолошки концепти се напуштају, па самим тим и традиционална геополитика губи на значају. Традиционалну геополитику замењује модерна, која у свом центру има економију. Ширење утицаја и моћи се више није оправдавало кроз природне законе, као што је ширење „животног простора“ државе, и континенталистичких пан-идеја, већ кроз стварање економске зависности. На темељима традиционалних геополитичких идеја и либералне економије, велике геосиле почеле су негде да остварују, а негде да појачавају свој утицај. Геоэкономија се дефинише као грана науке која проучава конкурентску борбу међу економским системима за овладавање и коришћење просторних ресурса (Сибиновић, 2020).

Сведоци смо нових великих промена у свету које ће бити окидач за стварање новог светског поретка. Питање које се поставља је у ком формату ће се креатори тог светског поретка служити геополитиком. Прво, да ли се служити критичком геополитиком где ће се занемаривати њено научно утемељење, истицање идеолошке интерпретације „понашања“ државе и приписивање мрачне стране у виду нацистичког и фашистичког коришћења геополитике (Ајзенхамер, 2018). Друго, појављују се нове идеје и видови геополитике, као што су неогеополитика или метагеополитика које ће поред традиционалних и економских фактора укључити и технолошке, хибридне и космичке елементе. Тезу о метагеополитици изнео је Најеф ал Родан (*Nayef R. F. Al-Rodhan*) која се базира на вишедимензијалном погледу на моћ и која дефинише седам кључних димензија државне власти: 1. војна и безбедносна питања; 2. међународна политика и дипломатија; 3. економија; 4. социјална политика и здравствена питања; 5. унутрашња политика; 6. животна средина; 7. људске потенцијале и систем образовања. (Пророковић, 2018). Као таква, метагеополитика може служити као основа за нов начин вођења држава јер подразумева агресивнији приступ где се на првом месту наводе војна питања, након којих је међународна политика и економија. Таквим приступом се даје на значају војној, дипломатској и економској сигурности које су услов за остваривање повољне унутардржавне климе. Треће, традиционалисти који

се воде незаобилазном чињеницом да су географски чиниоци од пресудног значаја за међународне односе.

Главни субјекти односа држава су државне творевине које су засноване на територији државе и све што она садржи на себи. Како је утицај географских чиниоца трајан на међународне односе једне државе, тако је и концепт геополитике трајан и константан скоро читав век (Трапара, 2014). Сваки од наведених формата базира се са становишта географске детерминисаности. Даља раслојавања унутар науке изведена су са већим или мањим поштовањем географског детерминизма. У зависности од тога да ли природним чиниоцима дају кључни значај, или их сматрају битним али једним од многих чиниоца међународних односа, геополитичаре можемо сврстати у „класичну“ или „критичку“ геополитичку школу. Основи геополитике налазе се у радовима Халфорда Макиндера (Halford Mackinder), Карла Хаусхофера (Karl Haushofer), Николаса Спајкмена (Nicholas Spykman), Карла Шмита (Carl Shmitt), Алфреда Махена (Alfred Mahan). За њих је географски детерминизам „гравитационо поље“ које влада на пољу међународних односа и он представља *prima causa*⁵ историјских процеса. (Ајзенхамер, 2018). Самим тим, целокупна историја се своди на међусобну повезаност држава и њихову интеракцију која је условљена природним карактеристикама простора на којима се оне налазе (Трапара, 2014).

Доминантну улогу физичког окружења државе и његову детерминисаност у светској политици најбоље описује Николас Спајкман: „министри дођу и прођу, чак и диктатори умиру, али планински венци стоје неуздрмани” (Spykman, 2008). Савремени аутори о геополитици говоре као о географији политике, просторној димензији политике и науци којом се „географија политизује, а политика географизује”, научној дисциплини која се базира на утврђивању узрочно-последичне везе између географских чинилаца и политичких појава и процеса, али и знатно практичније, као о научној дисциплини чије теорије представљају један од систематски најбитнијих одређујућих елемената при доношењу спољно-политичких одлука. Њене се законитости морају познавати, и не смеју се занемаривати, иначе се државе и народи излажу опасности да у светској политици то незнање „скупо плате”. Без обзира на то да ли више истичу њену научну или практичну димензију, сви поменути аутори су сагласни да је реч о дисциплини која међународним односима и спољним политикама појединачних држава приступа са становишта географске детерминисаности (Ајзенхамер, 2018).

⁵ први узрок

УЛОГА КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ТЕОРИЈА ...

Поређења између класичне и критичке геополитике врше се уз констатацију да су обе верзије, иако различите, подједнако легитимне за проучавање, чак се у међусобно допуњују у неким случајевима. Критички приступ пружа потребну и неопходну критику класичног, разоткривајући његове слабости и сугеришући еманципаторску алтернативу (Kelly, 2006). Критичка геополитика утврђена је као постструктурални приступ који наглашава да су географија и историски процеси везани само за специфичне историјске или културне околности и области. Такође, предмет критике је и аполитичност ове научне дисциплине и истицање њеног утицаја на међународну политику. Њен циљ је да разјасни и објасни како политички актери просторно постављају међународну политику и представљају је као „свет” који карактеришу одређене територије. Избегавајући традиционално питање о томе како географија утиче и да ли уопште може да утиче на политику, критичка геополитика ставља у први план „политику географске спецификације политике“. Заговорници критичке геополитике као што су Џон Егњу (John Agnew), Џерард Тоал (Gearoid O Tuathail), Дерек Грегори (Derek Gregory) и др., у први план стављају макроисторијско разумевање „начина на који модерна геополитичка имагинација утиче на разумевање и праксу светске политике”, или се пак усмеравају на анализу националних геополитичких дискурса и њихових политичких импликација (Guzzini, 2013). Заједно са политичком географијом, критичка геополитика тврди да просторност није ограничена на територијалност.

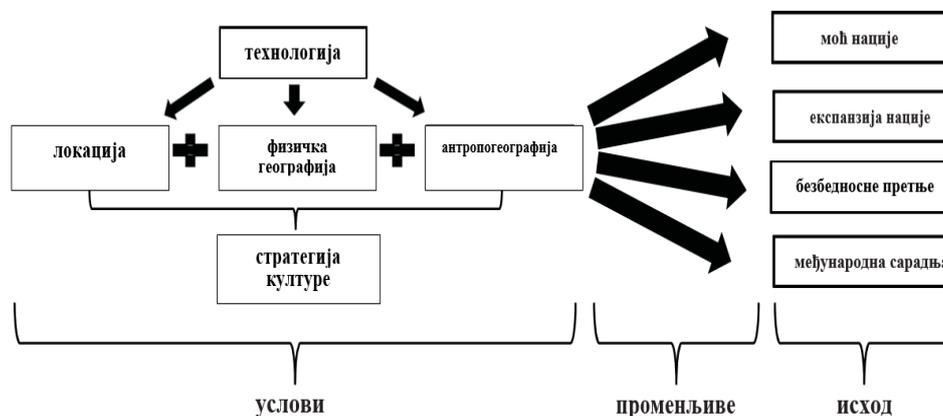
Критичка геополитика, за разлику од геополитике, проблематизује теоријске поставке које доводе и које су довеле до постојеће структуре моћи и знања. Критичка геополитика настоји да интерпретира геополитичке хипотезе и ставове, односно да истражи шире услове у којима је настало одређено мишљење и геополитичко деловање. Резултати тог истраживања се онда везују уз одређено време, покушавајући притом подривати иза приоритетности геополитике, њене укоренености у културу и традицију друштвене моћи. Према њој, геополитика и геополитичка пракса може се поделити на четири поддисциплине:

1. формалну (традиционалну) геополитику;
2. практичну геополитику;
3. популарну геополитику и
4. структуралну геополитику, која изучава глобалне појаве, процесе и тенденције.

Данас постмодерна геополитика, критичка геополитика, али и антигеополитика (геополитика отпора) изучавају из различитих перспектива исте феномене на сличан начин. Свест о постојању геополитичких имагинација и њихово разоткривање делокруг су и интерес свих поддисци-

плина геополитике. Без инсистирања на тачном и једнозначном називу дисциплине, који се разликује од аутора до аутора и временских раздобља, геополитику можемо грубо поделити на класичну и савремену (модерну). Док се геополитика врло често смешта у домен међународних односа и теоријама и приступима који су њима повезани, политичка географија дисциплина је која првенствено повезује географију и политологију у најширем смислу (Ó Tuathail, Dalby and Routledge, 2007). Али, критичка, пост-структурална геополитичка мисао у великој мери се повукла пред васкрснућем идеја (нео)класичара и своју краткотрајну популарност препустила је геополитици која у својој сржи има географски детерминизам. Макиндрова геополитичка мисао представља камен темељац потоњих Теорија планетарне двојности, једног од најутицајнијих теоријских приступа развијеног у оквиру геополитике (Килибарда, 2008).

Задржавањем истраживачке пажње на међусобном односу географије и политике, заговорници критичког приступа не доводе у питање класичну геополитичку догму која тврди како је „географија увек политикована, а политика увек просторна“. Међутим, критичка геополитика проблематизује саму географију, фокусирајући се на њену „подршку“ спољним политикама држава, као и на њену политичку и идеолошку функцију. Географија таквим приступом губи детерминишући утицај, и своди се у исту раван са другим релевантним факторима (Guzzini, 2013). Оно што је заједничко за ауторе критичарских радова јесте истицање превазиђености географског детерминизма.

Слика 3. Шема научних принципа савремене геополитике (Scholvin, 2016)

Иако поједини аутори сматрају да критичка геополитика никада није развила свеобухватну истраживачку платформу, нити јасно разграничила

УЛОГА КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ТЕОРИЈА ...

поље свог интересовња, евидентно је да њени заговорници полазе од заједничког теоријског императива који захтева потпуну денатурализацију географије. Уместо географског предодређења, као врховног закона светске политике, ови аутори значај географских чинилаца виде превасходно у значењима које им придају геополитички актери. Поједностављено – географија је важна, али та важност зависи од значаја који јој човек, односно државе придају (Ајзенхамер, 2018). Доводећи у питање све претпоставке на којима се базира класична геополитика, критичка геополитика све више еволуира и добија нове размере у виду феминистичке, ЛГБТК+ (*LGBTQ+*), еколошке, геополитике емоција, хаоса, сајбергеополитике или геополитике људских права и проблематизује статистичку концепцију моћи у друштвеним наукама (Kuus, 2010).

Утемељење савремене геополитике

Англоамерички геополитички и геостратегијски теоријски концепт почива на „три стуба“: А. Мехену, Х. Мекинтеру и Н. Спајкману. Посебан геостратегијски фокус стављен је на простор Евроазије и константност сукоба копнених и поморских сила у тзв. спорној зони, зони Римленда и превласт на Римленду (*Rimland*)⁶. Сукоби у Авганистану, Ираку, рат у Грузији, уз посебан акценат на Ирану показатељи су трајности геополитичких императива и примене Мехенове доктрине у савременом америчком геостратегијском наступу. Као и многи други геополитичари, стратеги и војници и Мехен је највећу опасаност по америчку светску доминацију видео у Русији, као централној сили Хартленда (Зарић, 2009).

Као спољнополитички циљ Мехен је истицао међусобно повезивање приобалног појаса чиме се остварује светска доминација и која може да се шири даље ка копну. Та стратегија „обгрљивања“ копнене масе под називом стратегија „анаконде“ преузета је још из америчког грађанског рата. Целокупна таласократска⁷ геополитичка и геостратешка доктрина била је фокусирана на неутрализацију Руске телурократије⁸. Мехенова теоријска концепција послужила је као „водич“ за успостављање ових савеза, а у циљу остваривања америчких националних интереса, те је он, као утемељивач атлантизма, заслужан за слагање НАТО пакта, ЦЕНТО-а, СЕАТО-а

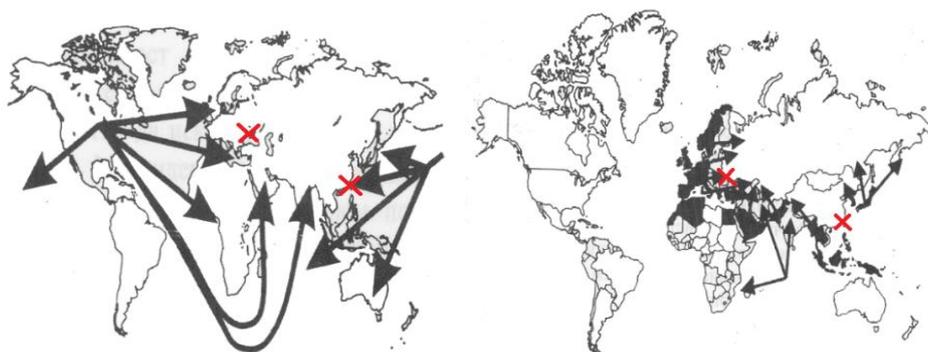
⁶ Римленд - стратешки простор за спречавање сила из Хартленда да изађу на топла мора и океане. Хартленд не може бити центар светске моћи без Римленда јер Римленд представља рубни појас који окружује Хартленд (Сибиновић, 2020).

⁷ Владавина морем.

⁸ Владавина копном, антоним таласократије.

Димитрије Теодосић

и АНЗУС-а⁹. На сликама 4 и 5 црвеном бојом обележене су тачке пресека стратегије „анаконде“ где су створена кризна подручја као одговор на америчку таласократију.

Слика. 4. и 5. Стратегија „анаконде“ (Зарић, 2009)

Пречесто се на геополитику гледа као на вид практичне политике, која својим констатним прилагођавањем и комплексношћу иде уз длаку новим светским променама и не губи на значају. Власти великих светских сила користе геополитику као средство, или „приручник“, „уџбеник“ на основу кога доносе битне спољнополитичке одлуке, ширењу моћи и утицаја. Склапање или раскидање савеза, започињање ратова, спровођења реформи, структурално престојавање друштва, увођење свеобухватних економских и политичких санкција, итд. се све налази у садржају „геополитичког уџбеника“. Геополитичке теорије представљале су камен темељац идеолошким идејама које су преплавиле свет током 20. века, али сама по себи не представља облик масовне идеологије, она јој представља потпору. Специфичност се огледа у прилагодљивости геополитике свим идеологијама и делање у њиховој служби. Примењена геополитика има основни истраживачки задатак да анализира и интерпретира нова сазнања која се односе на друштвено-географске факторе који се комбинују са политичким факторима и како они утичу на понашање политичких субјеката. Дакле, циљ је одговорити на питања како су поједини дипломатски, економски, политички проблеми настали као део спољнополитичких активности и како се они решавају (Puntigliano, 2021).

⁹ NATO (North Atlantic Treaty Organization), CENTO (Central Treaty Organization), SEATO (Southeast Asia Treaty Organization) и ANZUS (Australia, New Zealand, United States Security Treaty).

УЛОГА КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ТЕОРИЈА ...

Традиционални геополитичари данас су предмет проучавања у контексту истраживања њихових идеја са временском разликом и њихова позиција у дисциплини, уз изучавање утицаја државних територија на спољну политику. Кључне теме савременог изучавања геополитике су: 1. глобализација у смислу промене функције државног суверенитета¹⁰; 2. детериторијализација у смислу промене улога и функција граница; 3. проучавање геополитичких наратива еминентних аутора; 4. геополитичка имагинација у смислу истраживања улоге као подсистем ширег система¹¹; 5. детериторијализацију државе у смислу појаве нових етничких, националних и територијалних идентитета¹²(Newman, 1998).

За разлику од стабилизоване парадигме геополитике која се односи на константно просторно сучељавање цивилизација копна и мора¹³, постоје и парадигме које карактеришу историјске периоде развоја друштва. Историјски посматрано, геополитиком су владале и владају три основне парадигме: премодерна, модерна и постмодерна.

- 1) Премодерна (традиционална, класична) геополитика даје акценат на војно-политичку моћ држава и доминантну улогу географског детерминизма. Њени основни елементи су: империја, етнос, религија и хијерархија. Империје су обједињавале неколико етничких скупина које су подређене врховном циљу, заједничком пројекту, заједничкој судбини. Етнос и религија су оно што је чинило идентитет појединца унутар различитих скупина. Хијерархија је једно од круцијалних обележја традиционалног друштва где се човек поистовећује са својом кастом и где врховне касте одговарају духу, а најниже – материји. Специфичност премодерне геополитике је та да се примарно везује за одређени историјски период, али је садржана и у наредне две парадигме.
- 2) Савремена (модерна) геополитика, ставља акценат на економску моћ држава, која је изостављена у традиционалној парадигми. Она, у свом систему, садржи елементе: државу (уместо империје), нацију (уместо етноса), секуларизам (уместо религије) и грађанску једнакост (уместо хијерархије). Улога државе огледа се у њеној рационалности, спречавању сукоба и одржавању унутрашње и спољашње равнотеже. И владари и грађани се стављају у једну онтолошку и антрополошку раван где свака

¹⁰ Под утицајем глобализације савремена геополитика преиспитује државноцентричне приступе у схватању светске политичке карте – теза о крају државе и свету као конгломерату насупрот тезама о алтернативним идентитетима и глобализацији.

¹¹ Улоге у међународним заједницама или међународних савеза у светском систему.

¹² Смањивањем смисла граница услед процеса глобализације доводи до јачања етничких идентитета на локалном и регионалном нивоу.

¹³ Талуократија против таласократије.

индивидуа у таквој демократској држави може заузети сваки положај. Ова парадигма, заснована на либералној демократији и економији, које су коришћене за сламање империјалистичких и сталешких друштава. Антимперијални ставови којима се воде савремени геополитичари могу се наћи у радовима Макијавелија, Бодена и Хобса, док су структуру и темељитост добили у теоријама Франсиса Бекона и Адама Смита. Немачка идеологија „планетарног Рајха“ се прва срушила, након тога је срушен совјетски комунизам, а либерални постмодернизам је једини остао на светској сцени.

- 3) У постмодерној геополитици доминира снага људског духа над војном и економском моћи, са способношћу да надвлада традиционални географски и економски детерминизам. Императив ове новорођене геополитике парадигме је овладати душама људи, а не само простором и ресурсима. Основна њена обележја су: глобализација (уместо држава), планетарни космополитизам (уместо нација); потпуна равнодушност (уместо секуларности); и произвољност увиђања односа између индивидуа (уместо људских права). Њен циљ је потпуно и радикално деградирање друштава све до разбијања држава, нација, националних управа, граница и претварања планете у јединствено „грађанско друштво“ под управом „светске владе“. (Сакан, 2013)¹⁴.

Економски посматрано, наведене геополитичке парадигме у потпуности се поклапају са моделима економских и политичких система тако да преиндустријско (аграрно) друштво и индустријско друштво одговара премодерној геополитици; капиталистичко друштво модерној и глобалистичко друштво, постмодерној геополитици. Ти модели, међутим, обично се не појављују у чистом облику. Обзиром да се ови модели не појављују у дефинисаном облику и у тачно одређеном временском периоду, обично је реч о трослојном друштву у коме делимично постоје све три наведене парадигме. И у најзаосталијим земљама постоје центри напредних технологија и филијале светских финансијских система, односно елементи модерне и постмодерне. Такође, са друге стране и у најразвијенијим земљама постоје елементи премодерне (Дугин, 2009).

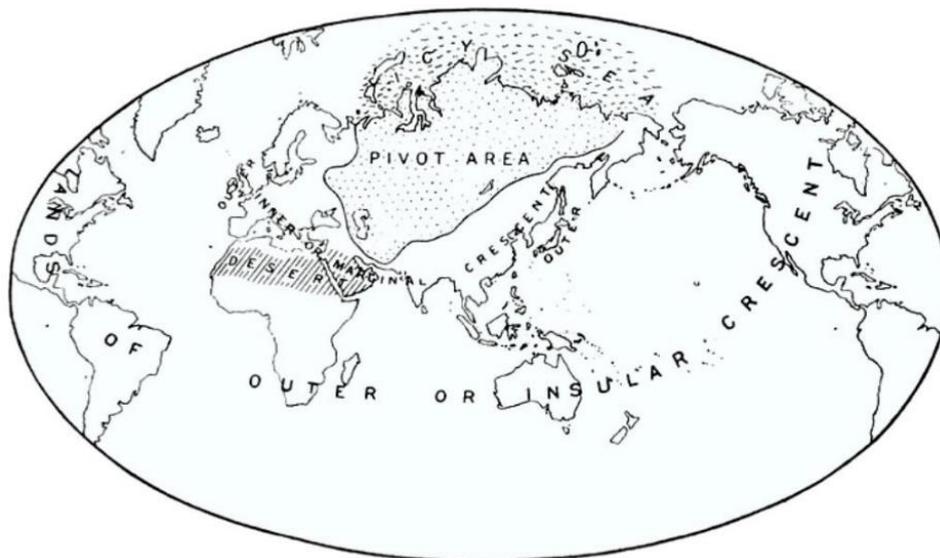
¹⁴ Алтернативна подела односи се на четири парадигме: 1. Британски геополитички поредак – Цивилизацијска геополитика (1815-1875); 2. Геополитички поредак империјалних сукоба - Природна органицистичка геополитика (1875-1945); 3. Геополитички поредак Хладног рата – Идеолошка геополитика (1945-1990); 4. Геополитички поредак глобалног транснационалног (униформисаног) вредносног система и интеграционих процеса (1990-)

**Савремени осврт на Мекиндерову теорију
као основни геополитички принцип**

И како ни један рад о геополитици не може проћи без помињања теорије о Хартленду. У свом раду „Географска осовина историје” из 1904. године Халфорд Макиндер (Halford Mackinder) дефинисао је централне постулате геополитичке теорије и може се сматрати научним „оцем“ геополитике. Водећи се географским детерминизмом, засновао „природни размештај моћи“ и представио структуру света каква није до тада виђена. Изузетно је потенцирао Осовинску област (Pivot area), физичкогеографски заштићено, изоловано и за поморске силе неосвојиво евроазијско средиште које у великој мери контролише Русија и одакле се повлаче најзначајнији историјски конци. У наредним радовима из 1919. и из 1943. године, Осовинску област преименовао је у Срце копна (Heartland¹⁵) и поставио незаобилазни постулат геополитике у виду „формуле“: 1. Ко влада Источном Европом, влада Хартлендом, 2. Ко влада Хартлендом – влада светским острвом (Евроазијом), 3. Ко влада Светским острвом тај влада и морем (дакле целим светом) (Степић, 2019).

Интригантно да у раду „Географска осовина историје“, Макиндер највише времена и пажње посвећује западном делу Осовинске области – „Европском прилазу“, па тек онда прилазу са Блиског Истока и на крају са Далеког Истока. Разлог томе може се наћи у Британском колонијалном поретку и чињеници да из Европе нису имале директан прилаз Осовинској области. Поред Египта, на Блиском Истоку су им од данашњих држава колоније биле Израел (тадашња Палестина), Кипар, Ирак, Јордан, Кувајт, Катар, Бахреин, Оман и Јемен. На Далеком Истоку: Индија, Пакистан, Бангладеш, Мијанмар, Малезија и Хонг Конг. Забринутост за „европски прилаз“ сада је јаснији и оправдан. Овај „европски прилаз“ како је у овом раду тако назван, представља уствари Велику Европску низију, велики брисан простор, равничарски предео који је јасно дефинисан планинама (на југу) и морем (на северу) и простире се од Пиринеја до Урала. Поред физичкогеографског положаја „европског прилаза“ Макиндер је обрадио и историјски и политички фактор западног руба Осовинске области. Тако је направио преглед те области за време трећег крсташког рата, као и за време Карла V, цара Светог Римског Царства из 16. века. Такође, предмет изучавања је био и утицај многобројних номадских и азијских племена која су пролазила, настањивала се, одлазила и нестајала на овом простору кроз историју и какав су ону утицај остварили.

¹⁵ „Географски стожер историје“ – теорија која шематски ставља историју човечанства у оквире глобалних географских представа (Грчић, 2000)

Слика 6. Мапа света Мекиндерове теорије Осовинске области (Mackinder, 1904)

Циљ ове теорије и подробне анализе је био да се упери прст у једину област на свету која није, нити је икада била под британском контролом. У тренутку стварања ове теорије, британско царство било је на врхунцу моћи, и владао је колонијални поредак *Rex Britannica*. Остваривши потпуну поморску доминацију и контролишући велики део територије Римленда, аспирације за даље ширење окренуле су се ка дубини копна. У жељи да остваре нешто што 100 година пре тога није успео Наполеон, Британској империји било је потребно „теоријско“ или „научно“ оправдање за усмеравање амбиција ка Хартленду. Међутим, свесно или несвесно, Британија је „продала“ теорију о Хартленду Немачкој и на темељима те теорије, вођена су оба светска рата у 20. веку. Оно што Русија територијално представља за свет, Хартленд, то се може рећи да Немачка представља за Европу – средишњи део, срце Европе. Идеолошке, политичке и војне претензије Немачке у 20. веку нису се задовољавале „срцем Европе“ што је био повод да своје амбиције усмере на исток.

Оно на чему би могла да се базира критика теорије о Хартленду, је та да велики део Осовинске области није играо битну улогу кроз историју. Обод осовинске области, који се граничи са „унутрашњим полумесецом“ се делимично може сматрати круцијалном територијом у погледу историјских дешавања, док централни део и север и дан данас остају неприступачни, ненасељени и запостављени. Као алтернативу на ову теорију, у

овом раду биће предложена алтернативна теза о географском стожеру историје – „срце мора“. Географска област која је оставила највећи траг на светску историју може се сматрати Средоземно море и области које га окружују. „Цивилизацијска осовинска област“ обухвата простор северне Африке, Блиског истока, и полуострва: малу Азију, Балканско, Апенинско и Пиринејско. На овом простору настале су прве цивилизације, прва писма, прве науке, и прве религије и одатле су се цивилизације шириле даље на све стране света. Преко ове области отворени су путеви дубље ка Европи, Азији и Африци, као и ка Атланском и Индијском океану. Кроз историју су различита царства ломила своја копља око превласти на Средоземном мору. Економски, трговински, стратешки и културолошки значај ове области тешко је измерити речима јер ова област представља гравитационо поље свих кључних историјских дешавања.

Макиндер је био један од првих теоретичара који је геополитичке процесе анализирао из глобалне перспективе. Свет према његовом схватању постаје затворени политички систем, постаје глобализован. Данас, као последица енормног технолошког, војног и економског напретка у свету, Хартленд теорија се сматра застарелом. Многи сматрају да је „одслужила“ своје у идеолошким ратовима у 20. веку и да се тежиште светске моћи премешта на неко друго место. Међутим, након распада СССР-а, нова руска држава губи контролу над једном трећином територије Хартленда на којој настаје четрнаест нових земаља. Од тада, па све до данас, отпочиње ново геополитичко надметање око тих држава. Од исхода тог надметања зависи будућност Евроазијског интегрисања и репозиционирања Русије као нове-старе светске суперсиле. У свом закључку у чланку Географска осовина историје, Макиндер је поново истакао да доминација у Евроазији зависи од главног станара Хартленда, уз остављену могућност да се једног дана Кина може појавити као озбиљан кандидат за ту улогу.

Геополитичке стратегије Србије, Турске и Мађарске за време рата у Украјини

На геостратешки положај Србије највећи утицај има структура и карактер светског поретка моћи и однос главних сила тог поретка према државним и националним интересима српског народа и српских држава. Стратешки троугао у ком се Србија налазила у претходних 10-ак година, између САД, Русије и Кине, сада добија мало измењену слику где се Русија и Кина приближавају једна другој. Са стране САД-а, као силе која је на челу НАТО-а и ЕУ, испољава се негативни утицај на геостратешки

положај Србије у виду опирања остваривања српских државних и националних циљева, као и подршке Албанији и албанском фактору на Косову и Метохији. У том контексту подржавају антисрпско деловање свих нама суседних земаља. Поред отворене подршке тзв. Републици Косово и албанском народу, још један фактор негативних аспирација ка САД-у је њихово настојање да Републику Српску утопи у заједничку БиХ. Таква солуција значила би нови егзодус српског народа. Услед рата у Украјини и српске неутралности, појачани су притисци и претње са Запада и по питању тзв. Републике Косово и по питању Републике Српске. Са друге стране, Русија и Кина, испољавају позитиван утицај на српски геостратешки положај и на само јавно мњење у Србији. Они представљају брану, заштитника, српским интересима пред Саветом Безбедности и тиме спречавају изненадна дешавања која могу негативно да утичу на геополитику Србије. Такође, да би и Русија и Кина деловале на овај начин, потребна им је и подршка Србије, у виду јачање сарадње и пијатељских и партнерских односа.

Иако је све теже одржавати, војна неутралност је потребно да остане српско трајно геостратешко опредељење и треба га уврстити у Законодавство, чиме би се отклонила могућност његовог укидања од стране наредних власти. Војна неутралност у овом случају подразумева да је потребна сарадња са свим релевантним факторима у интересу безбедности, али се ни за кога не треба везивати. Војном неутралношћу остварује се и безбедност и стабилност региона у коме се Србија налази. Војногеографски положај Србије припада тзв. европском ратишту, док унутар европског ратишта, припада балканском регионалном ратишту, у чијој су близини још и апенинско, медитеранско и источно регионално ратиште.

Чланство у некој војној алијанси потребно, било НАТО или ОДКБ¹⁶ не би још увек требало да се доводи у питање, те је потребно одржати статус quo. Да ли постоји могућност за учлањење у ОДКБ? Та идеја је одувек била далека, а сада је још даље од реализације због рата у Украјини. Оваква идеја са геостратешке позиције била би и више него повољна по Србију, нарочито са аспекта безбедносно-одбрамбених опција Србије. Негативан аспект представља континентални положај Србије и питање како би се нападнутој Србији помогло када је окружују земље НАТО-а. Следећи негативан фактор учлањења у ОДКБ је нерешена ситуација на Косову и Метохији. Као одговор на српско учлањење, НАТО пакт би подстакао равој војних формација албанског становништва на Косову и Мето-

¹⁶ Организација Уговора о колективној безбедности - регионална међународна организација настала на простору бившег СССР, која се базира на безбедносно-војној сарадњи

хији, па можда и као крајњу солуцију би примио тзв. Републику Косово као своју чланицу. Тиме би се цео регион довео на ивицу новог војног сукоба који би имао простора за даље ширење по Балкану.

Уместо формалног чланства у ОДКБ-у, за Србију остаје да одржава опсежну војно-техничку и експертску сарадњу са оружаним снагама Русије, односно максимално јачање властитих капацитета, како би се лакше одолело могућим притисцима и одговорило на текуће и потенцијалне безбедносне изазове. Геостратешки циљ потребно је гледати и са економског аспекта. Кроз територију Србије пролазе битни трансевропски стратешки коридори који повезују најважније и најзначајније европске просторе. Преко тих коридора очекује се најинтензивнији економски, инфраструктурни и друштвени развоји. Услов за повољну геостратешку позицију је коришћење могућности које се пружају кроз те коридоре, и потпомогнути инфраструктуром, потребно је створити амбијент за велики привредни развој. Као финални циљ свих геостратешких и геополитичких потеза и тактизирања мора бити очување стабилности, безбедности и мира у региону и у Србији.

Као држава која је са једне стране у ЕУ, док са друге стране одржава блиске односе са Русијом, између геополитичких позиција Мађарске и Србије могло би да се извуче неколико паралели. Лидери двеју држава су својевремено окарактерисани као „млади лавови“ европског популизма. Ту титулу добили су због сличности политике коју спроводе по узору на тренд који је кренуо из Источне Европе. Лидери Русије и Турске, па све до лидера Црне Горе, Србије и Мађарске доказ су да се десничарским популизмом ствара јака позиција за њих саме. У једном од својих интервјуа, председник Мађарске је своју политику и политику лидера сличних њему назвао „нелибералном демократијом“. Он се током своје дуге политичке каријере позиционирао као самосталан ауторитаран лидер који пркоси и константно се супротставља Европској Унији.

Током 21. века Мађарска је свој геополитички компас окренула ка Русији. Вођена политиком суверенизма, у неколико наврата Мађарска се сукобљавала са ЕУ и поводом Закона о банкама и поводом мигрантске кризе. Ти сукоби добили су нову димензију током рата у Украјини. За остваривање суверене политичке позиције, Влада Мађарске се већ годинама користи правом вета. Недавно, на дебати око усвајања новог пакета санкција Русији, пре састанка је мађарски премијер тражио посебне услове за своју земљу које је и добио и тиме је поново био препрека при увођењу ембарга на увоз руских енергената. Наиме, Мађарској је понуђено 750 милиона евра за прилагођавање нафтне и гасне инфраструктуре којом би се она одвојила од Русије. Оно што представља проблем је да су мађарске процене за такво прилагођавање драстично веће и процењују се

на око 16 милијарди евра чиме би се ублажили привредни губици. Са економског аспекта Мађарска може да изађе из ове кризе као највећи губитник. Мађарска већ дуги низ година води јако издашну социјалну и пореску политику којом владајућа партија обезбеђује наклоност гласача. Тренутна ратна криза у Европи, натегнути односи ЕУ и Мађарске и Мађарске симпатије према Русији не утичу повољно на одрживост скупог социјалног система који се спроводи у Мађарској. Као одговор на блиске односе Мађарске и Русије, ЕУ спрема механизам којим ће увести санкције Мађарској у виду укидања помоћи. У Бриселу је објављено правно мишљење које анализира висину могућих финансијских санкција против држава-чланица. Закључено је да је потпуно отказивање финансирања Мађарске оправдано и потребно, с обзиром на то да су кршења владавине права озбиљна, дуготрајна и систематска.

По питању рата у Украјини, Мађарска покушава да одржи сличну позицију као и Србија. Мађарска је једна од земаља ЕУ које највише зависе од руске нафте и гаса. Осим тога, та је земља због своје нуклеарне електране Пакш, која производи око половине мађарске струје, зависна од сарадње с руским атомским постројењима. Орбан је неколико пута упутио оптужбе ЕУ да финансира рат у Украјини својом политиком, а не мир. Мађарска је чврстог става од почетка кризе, а то је да рат у Украјини није њихов, да ЕУ финансира рат својом политика, а не да се залаже за мир, и да су погрешне геополитичке одлуке лидера САД и Немачке проузроковале овакав развој догађаја. Такође, критикован је Запад и САД да су изазвали рат игнорисањем руских безбедносних захтева који тренутно могу да се остваре једино кроз руско-америчке преговоре. Западна стратегија којом се воде од почетка сукоба и која се полако урушава базира се на четири стуба:

1. Украјина добија рат НАТО оружјем;
2. Санкције исцрпљују и ослабљују Русију што негативно утиче на државни врх;
3. Веће штете од санкција има Русија од Европе и
4. Заједништво у свету као подршка Европи и Украјини.

Мађарски став је да ЕУ не треба да стане уз Украјину, већ између ње и Русије. Било какве шпекулације око даљег руског продора, ван граница Украјине, Мађарски врх је одбацио и објаснио да је то само пропаганда и да је Русија свесна да је НАТО јачи, те ће се границе рата задржати на границама Украјине. Мало је познато да је од доласка на власт, други пут, мађарски премијер је значајно смањив енергетску зависност од Русије и смањив је са 90% на 64% за 12 година. У протеклих 10 година, односи Мађарске и Србије су на историјском максимуму, што је већински заслуга

УЛОГА КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ТЕОРИЈА ...

лидера обе државе. На њиховом недавном састанку, истицали су кризну ситуацију у којој се налази цела Европа, како све тежи периоди престоје и ако не дође до неке промене у Украјини, спрема се криза за цео свет. Тема разговора је такође била и складиштење српских енергената у Мађарској као и међусобна подршка у тренутцима кризе. И поред многобројних сукоба оба лидера са ЕУ, они већ годинама суверено владају у својим државама. Да би се постигао и одржавао регионални мир и стабилност на Балкану, ЕУ подржава ауторитарне и јаке лидере који ће бескрупулозно водити своје државе и држати национализам под контролом. Ратоборна позиција може да да краткорочне ефекте и можда је треба чувати за озбиљније прилике. Србији је потребно да нађе савезницу унутар Уније, која се може успротивити било каквом консензусу, па тиме он не постоји. Добри односи лидера Србије и Мађарске имају потенцијал за остваривање оваквог циља, тако да ту постоји простор вршење утицаја унутар ЕУ.

Тек у последњих неколико година се интензивирају односи Србије и Турске, који често наилазе на препреке због турског става према Косову и Метохији, Санџаку и БиХ. Спољнополитичка агенда Турске од почетка 21. века је орјентисана на економску и политичку редоминацију на Балкану. Експанзија Турске на Балкану у складу је са њеном политичком пропагандом о предностима које она може да пружи ЕУ као чланица. Став Турске је да би они као чланица унели стабилност у спољну, безбедносну и одбрамбену политику ЕУ, као и да би се смањиле разне дипломатске тензије. Турска се у 21. веку позиционирала као привредно развијена и веома важна регионална сила на споју између три континента: Азије, Европе и Африке. Као држава је под снажним утицајем војске, која броји преко милион војника и по укупној снази налази се на другом месту у НАТО-у. Снажне политичке тенденције у виду пантурцизма и неоосманизма јако су заступљене у политичкој елити Турске као и велика жеља за ширењем утицаја на земље у региону. На Балкану, та политичка елита пружа подршку исламској популацији како би остварила своје геополитичке циљеве. Услед опадања економске моћи Америке, ствара се шанса за ширење Турске спољнополитичке агенде и блиске сарадње са државама Западног Балкана (Сакан, 2015).

Што се тиче светских међународних дешавања, односи Русије и Турске и даље су комплексни и већински се базирају на привредној и безбедоносној сарадњи. Поремећени односи Турске и НАТО-а, изазвани неслагањем у Сирији, приближили су геополитичке позиције Русије и Турске. Специфичан однос Русије и Турске може се окарактерисати као „конкурентска сарадња“, где две државе међусобно сарађују, док у погледу трећих држава имају супротстављене ставове и подржавају супротстављене стране (Ђукић, Вулетић и Миленковић, 2022). Таква је и ситуација

са ратом у Украјини. Турска се у овој међународној кризи позиционирала као играч преваге. Укључени су на свим фронтovima везаним за тренутни рат, од енергетске сарадње са Русијом, до сарадње у области сигурности са Украјином. Турска испоручује велике количине оружја Украјини, укључујући и беспилотне летелице Бајрактар које су постале својеврстан симбол украјинског отпора у сукобу против Русије. Такође, Турска је са Украјином потписала споразум о обнови оштећене инфраструктуре током рата.

Истовремено, Турска је одбила да се придружи санкцијама против Русије, појачала је куповину руске нафте и наставља да се залаже за изградњу нуклеарне електране чији је главни носилац пројекта руска државна компанија Росатом. Турски приступ од почетка рата који се базира на стратешком повезивању произвео је значајне предности, омогућавајући не само да обезбеди кључне намирнице, већ и да ојача своју дипломатску позицију. Према процени председника Турске, рат у Украјини не изгледа као да ће се ускоро завршити и критикује Запад зато што је потценила Русију. Турска сада користи свој географски положај као интерконтинентална нација и покушава да тежиште геополитичких дешавања пребаци са Европе у Анкару. Иако је Турска друга по величини и војној снази чланица НАТО-а, она делује независно и често у супротности од других чланица, што укључује њене добре односе са Русијом и Ираном.

Као одговор на посете Америчког председника Израелу и Саудиској Арабији одржан је трилатерални самит између Турске, Русије и Ирана. Приближавање Русије и Турске Ирану може се оценити или као храбар или као очајнички потез. Иран је уз санкције под којима је убрзано унапредио нуклеарни програм, сачувао своју валуту од слома и успео да унапреди дипломатске односе са великим силама које су супротстављене САД-у. Геополитички циљеви Турске фокусирани су између осталог и на безбедност државе, која се остварује преко безбедности њених суседа или околних региона. Турска из тог разлога шири економски утицај на Балкан како би тиме гарантовала мир у региону. Велика је заинтересованост турског председника за иницијативу „Отворени Балкан“ огледа се у економском просперитету који та иницијатива доноси и чињеница да она доприноси стабилизацији региона, уз велики потенцијал за растом и развојем у свим привредним и политичким сферама. Турска и Србија још од 2010. године имају споразум о слободној трговини, што значи проток робе без царина, чак и по повлашћеним ценама. У односима Турске и Србије највећу препреку представља тзв. Република Косово и исламски сепаратистички покрети на територији Србије и БиХ. Као и по питању ситуације у Украјини, где Турска од почетка прати политику равнотеже, тако и на Балкану Турска покушава да успостави равнотежу између

Сарајева, Београда и Приштине. Турска ту равнотежу постиже добрим односима са Србијом и Србима и тиме што има велики утицај на Бошњаке и Албанце широм Балкана. Позитиван утицај који има на рат у Украјини, смиривање тензија и посредством у преговорима, председник Турске спроводи и на Балкану у сузбијању тензија између Београда и Сарајева. Иако је утицај Америке превелики на Албанце, Турска ће у будућности покушавати да допринесе решавању косовског питања као и да се постави као фактор који се пита.

Савремена друштвена кретања вођена су динамичним и турбулентним променама у међународним односима, тако да ће се поред постојећих појављивати нови изазови и ризици који ће претити српској дипломатији, српском друштву и безбедности. На те изазове потребно је правовремено и адекватно реаговати, у складу са међународним правилима, друштвеним и етичким нормама. Као одговор на времена пуна турбуленције, нестабилности и повећаног ризика од значајних геополитичких промена, Србија се води својом Стратегијом националне безбедности која представља израз сагласности релевантних политичких чинилаца, државних институција, организација цивилног друштва и грађана при утврђивању општег приступа и начина остваривања заштите националних интереса. Колико год Србија усклађивала своје националне интересе и планове са државним или међународним стратегијама, још увек не постоје основани услови за било какво стабилно, дугорочно, одрживо и праведно решење за српску кризу на Косову и Метохији. Тренутна криза у Украјини само одмаже и отежава дијалог између Београда и Приштине, док Запад користи српску приврженост Русији да стане на страну тзв. Републике Косова. Велике економске, политичке и демографске последице трпи Србија због сталног замрзнутог конфликта и непостојања споразума између српске и албанске стране. Системски проблем између две стране проистиче из непоштовања међународних повеља, резолуција и одлука. Оваква регионална и међународна дешавања разлог су константног прилагођавања Стратегије условима у којима је потребно заштити национални интерес.

Закључак

Откривање истине представља основни задатак науке, односно утврђивање законитости природних и друштвених појава. Самим тим, наука је систем систематизованих и аргументованих чињеница, појмова, начела, података, информација, теорија, закона и законитости. До објективне стварности природе и друштва долази се применом објективних научних метода којима је сврха и циљ спознаја закона и законитости о

прошлости, садашњости и будућности природних и друштвених појава и максимализација учинковитости људске праксе (Пеличић и други, 2016).

Оно што је кроз овај рад разматрано је испуњавање наведених „услова“ од стране геополитике као научне дисциплине. Такође, тема је био и епистемолошки значај превазилажења поделе геополитике на две усађене позиције – класичну и критичку. Иако се у основи сваке даље поделе налазе ова два теоријска приступа, незахвално је приписивати им теорије које се у суштини разликују од њих. Неопходно је разумети и преиспитати тезе аутора који се не могу сврстати у опсег неке од наведене две позиције. Да би нека научна дисциплина напредовала, потребно је њено гранање, даље разумевање и развијање у складу са различитим друштвеним дешавањима која је окружују.

Хтели да признамо или, свака научна дисциплина делимично је оптерећена достигнућима појединаца који се за њу везују. Ту се јавља опасност да целокупно изучавање потпадне под мисао неколицине аутора. У случају геополитике, свођење целокупног изучавања на мисли неколицине аутора¹⁷ доводи до још једне опасности а то је прилагођавање њихових теорија савременом добу. Колосалне геополитичке промене које су настале између времена наведених аутора и данас потискују њихове теорије из првог плана. Њихово место замењују други аутори, теоретичари критичке геополитике¹⁸, који поларизују геополитику као научну дисциплину али не доприносе решавању опасности коју смо навели. Ствара се нови проблем којим се сва теоријска разматрања свде на два супротстављена пола, па се радови аутора који се не могу сврстати ни у једну од две школе потпуно маргинализују. Решавање овог проблема може много допринети геополитици као научној дисциплини. Отуда, зарад разумевања савремених домета геополитичке мисли, али и њеног даљег развоја, неопходно је фокусирати се и на приказивање, разумевање и преиспитивање геополитичких приступа и теорија других аутора. У основи геополитичког приступа постоје разне могућности за развој вишеструких геополитичких теорија које се могу фокусирати на пружање круцијалних објашњења одређених појава и процеса. Сваки приступ или теорију првенствено треба посматрати кроз призму сврсисходности за превазилажење одређеног истраживачког проблема. Савремено изучавање геополитике може добити много обогаћивањем могућности и алата за боље разумевање појава и процеса у стварности међународних односа (Кобања, 2020).

¹⁷ Кјелен, Рацел, Макиндер, Мехен, Спајкмен, Хаусхофер, аутори класичне геополитичке теорије

¹⁸ Тоал, Далби, Додс.

Литература

- Agnew, J. and Corbridge, S. (1995). Mastering space Hegemony, territory and international political economy, *London and New York: Routledge*.
- Bžezinski, Z. (2001). Велика шаховска табла, *Подгорица: CID*.
- Dodds, K., Kuus, M. and Sharp, J. (2013). The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics, *Routledge*.
- Elwell, F. (2013). Sociocultural Systems Principles of Structure and Change, *AU Press, Athabasca University*.
- Flint, C. and Taylor, P.J., (2018). Political Geography, World-Economy, Nation-State and Locality, Seventh edition, стр. 1-2, 335.
- Guzzini S. (2013). The Return of Geopolitics in Europe?, *New York: Cambridge University Press*.
- Kelly, P. (2006). A Critique of Critical Geopolitics, *Department of Political Science, Emporia State University, Kansas, USA, Pages 24-53*, стр. 24.
- Kuus, M. (2010). Critical Geopolitics, *In R. Denmark (ed.) The International Studies Encyclopedia. Blackwell, Volume II (Co-Ec), pp. 683-701.*, стр. 683 .
- Mackinder, H. (1904). "The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal* 23, no. 4, 435.
- Newman, D. (1998). Geopolitics Renaissance: Territory, Sovereignty and the World Political Map", *Geopolitics, special issue 'Boundaries, Territory and Postmodernity, 3/1*, стр. 3-4.
- Ó Tuathail, G., Dalby, S. and Routledge, P. (2007). The Geopolitics Reader, 2nd Edition, *Routledge*.
- Puntigliano, R.A. (2021). Geopolitics and regionalism: A Latin American perspective, *Nordic Institute of Latin American Studies, Stockholm University, Stockholm, Sweden*, стр. 231-232.
- Scholvin, S. (2016). Geopolitics: An Overview of Concepts and Empirical Examples from International Relations, *91 FIIA Working Paper, April 2016*.
- Spykman, N. J. (2008). America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power, *New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Transaction publishers*.
- Wallerstein, I. (2004). World-Systems Analysis: An Introduction, *Duke University Press, Durham and London 2004*.
- Ајзенхамер, В. (2018). Мигрантска криза као „криза“ класичне геополитике, *Београд: Факултет безбедности*, стр. 282-284.

- Будимир, Ж. (2020). Геопросторни чинилац у класичним геополитичким учењима Београд: Факултет политичких наука, докторска дисертација.
- Будимир, Ж. и Зарић, И. (2015). Хартленд теорија Хелфорда Макиндера и нова велика игра у Евроазији, "Политика", бр. 10, Бања Лука, децембар 2015., стр. 11-13, 28-29.
- Вуковић, Н. (2016). Београд, Геостратегијски аспекти безбедносно-одбрамбених опција Србије.
- Грчић, М. (1982). Геополитика – Развој, значај и место у систему наука, Српско географско друштво – Глобус, година XIV, број 14, стр. 44.
- Грчић, М. (2000). Политичка географија, Београд: Географски факултет, стр. 76.
- Грчић, М. (2008). Цвијићева перцепција географског положаја Србије, Гласник српског географског друштва, свеска LXXXVIII- бр. 2, стр. 2, 3, 4.
- Грчић, М. (2015). Гносеолошки модел класичне антропогеографије као општегеографске науке према концепцији Војислава С. Радовановића, Демографија, књ. XII, 2015.
- Грчић М. (1998), Научне школе у политичкој географији и геополитици, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ књ. 47-48.
- Деспотовић, Љ. (2012). Српска геополитичка парадигма, Сремски Карловци: Каирос.
- Дугин, А. (2004). Основи геополитике, књига 1 – Геополитичка будућност Русије, Зрењанин: Екопрес.
- Дугин, А. (2009). Геополитика постмодерне, Београд: Преводилачка радионица Росић, Никола Пашић.
- Ђукић, А., Вулетић, Д. и Миленковић М. (2022). Београд, Односи Русије и Турске у контексту савремених међународних збивања.
- Зарић, И. (2009). „Моћ мора“ у геополитици и геостратегији САД.“- Утицај идеја Алфреда Мехена, Национални интерес, Година V, vol. 6, Број 3/2009. стр. 131-149, стр. 143, 144.
- Зороко, М. (2014). Политичка географија, геополитика и геостратегија у Политичкој мисли од 1964. до 2013. године, Факултет политичких знаности, Свеучилиште у Загребу, Политичка мисао, год. 51, бр. 1, 2014, стр. 109-132.
- Килибарда, З. (2008). Основе Геополитике, Београд: Факултет безбедности.
- Килибарда, З. и Мијалковски, М. (2006). Геополитика и тероризам, Научна књига; Академија за дипломатију и безбедност, Београд, стр. 12.
- Кнежевић, М. (2002). Регионализам и геополитика, Зборник Матице српске за друштвене науке, 112-113:207-235, стр. 216-217.

УЛОГА КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ТЕОРИЈА ...

- Копања, М. (2020). Геополитичка мисао Сола Бернарда Коена: између превазиђености и недовољне искоришћености, *Институт за међународну политику и привреду, Београд*, стр. 62-63, 92-94.
- Пеличић, Д., Бокан, Д., Добровић, Д. И Бокан, Д. (2016). Класификација науке, *Сестринска реч*, вол. 20, бр 73, стр. 19-20.
- Предојевић-Деспић, Ј. (2010). Ка разумевању детерминанти међународних миграција данас – теоријска перспектива, *Становништво 1/2010*.
- Пророковић, Д. (2018). Геополитика Србије, Положај и перспективе на почетку XXI века, Треће допуњено и проширено издање, *Београд: Службени гласник*.
- Радиновић, Р. (2017). Београд, Геостратешки положај србије и опстанак републике српске, *Београдски форум за свет равноправних*.
- Сакан, М. (2013). Парадигме геополитике, *Научно-стручни часопис СВАРОГ бр. 6., мај 2013. (53-70), Независни универзитет Бања Лука*, стр. 66-68.
- Сакан, М. (2015). Београд, Војно дело – Геополитика Републике Турске.
- Сибиновић, М. (2020). Географија међународних односа, *Скрипта са предавања, Мастер програм: Европска политика и управљање кризама*, стр. 1 и 8.
- Степић, М. и Будимир, Ж. (2019). Темељи српске геополитичке школе, *Политеиа, 2019, год 9, бр. 17*.
- Степић, М. и Срећковић, Ј. (2007). Становништво и држава - актуелност учења Рудолфа Кјелена, *Гласник српског географског друштва, свеска LXXXVII - Бр.2*.
- Степић, М. (2019). Геополитика: од географске и политиколошке дисциплине до самосталне науке, *Српска политичка мисао број 1/2019. год. 26.*, стр. 80.
- Талијан, М. и Јевтић, Д. (2019). Исламски фактор у атлантистичкој геополитичкој концепцији, *Српска политичка мисао, број 2/2019. год. 26. vol. 64 стр. 161-185*.
- Трапара, В. (2014). Савремени значај Макиндреровог концепта Источне Европе: случај украјинске кризе, *Међународна политика бр. 1155–1156*, стр. 27.

Димитрије Теодосић

Dimitrije Teodosić

**THE ROLE OF CLASSIC GEOPOLITICAL THEORIES
IN SOLVING THE UKRAINIAN CRISIS**

Summary

The paper "The role of classic geopolitical theories in solving the Ukrainian crisis" aims to show the reader the transformation of geopolitical teachings and in what form they are used today. First, it was necessary to separate political geography from geopolitics as a scientific discipline. Then, by contrasting classical and critical geopolitical theory, the basis for the foundation of contemporary geopolitics is created. It is necessary to emphasize the importance of the theory of the world system, which runs through all geopolitical studies. Based on the modern geopolitical theory, geostrategic tactics were analyzed and an alternative division was given to the classic geopolitical paradigm (confrontation of land and sea civilizations), which characterizes historical periods of society's development. The chapter "A contemporary review of Mackinder's theory as a basic geopolitical principle" gives an unconventional view of Mackinder's theory and provides alternative approaches to his classical theory. In the end, the geopolitical strategies of the countries located in the immediate vicinity of the hotspots on the territory of Heartland are presented. Hungary, Turkey and Serbia are three countries that are geographically located on the territory of the inner crescent and have a significant influence on the events that take place on the territory of the Heartland. The aforementioned three countries have a specific geopolitical position during the war in Ukraine, and therefore their perspective between the West and Russia was analyzed.

ГЕОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ КРИМСКЕ-КОНГО ХЕМОРАГИЈСКЕ ГРОЗНИЦЕ

Миодраг Радановић¹
Самостални истраживач, Влајковићева 30, Београд

Извод: У раду су анализирани географски фактори који могу имати утицаја на појаву и ширење Кримске-Конго хеморагијске грознице (ККХГ). Физичко-географски фактори: климатски - годишње доба, биогеографски, геоморфолошки - рељеф и надморска висина. Друштвеногеографски (демографски) фактори, као што су пол и старост, разлике у односу на градска и сеоска насеља, миграције, аграрногеографски фактори. Географска распрострањеност, природна жаришта, ареал, инциденција, преваленција, морбидитет, морталитет, леталитет и генетска разноврсност ККХГ.

Кључне речи: Кримска-Конго хеморагијска грозница, географски фактори, распрострањеност, епидемиологија

Abstract: In this paper analyzes geographic factors which can influence on appearance and distribution of Crimean-Congo hemorrhagic disease (CCHD). Physical geographic factors (climatic season, biogeographic, geomorphological-relief, altitude). Socio geographic (demographic) factors, such as sex and age, differences compare to urban and rural settlements, migration, agrarian-geographic factors). Geographic distribution, nature focus, areal, incidence, prevalence, morbidity, mortality, lethality and genetic diversity of CCHD.

Key words: Crimean-Congo hemorrhagic fever, geographic factors, distribution, epidemiology

Увод

Кримска-Конго хеморагијска грозница је акутна, вирусна природно жаришна зооноза, која се у природним условима преноси на човека убодом одређених врста крпеља. Шири се и интерхумано, па се може преносити инфицираним људима из аутохтоних природних жаришта на друге територије, а и у земље са истог или другог континента, у којима не постоје њихова природна жаришта. Постоје писани документи још из XIII века о обољењу људи у Узбекистану, а касније и Тацикистану. Народ је

¹ Контакт адреса: radanovicm562@gmail.com

називао црна смрт (Обрадовић, 1985: 2 и 8). Болест је откривена после епидемије код совјетских војника на западном делу полуострва Крим 1944. године. Исти сој вируса је изолован код детета у Конгу 1956. године. Обе земље су коришћене у комбинацији да би се болест описала и добила своје име. Вирус је откривен у лабораторији у Белгијском Конгу. Болест је први пут регистрована у бившој Југославији 1971. године. Сојеви вируса ККХГ изоловани у Конгу, Уганди и Чумакову су идентични.

Утицај физичкогеографских фактора

Утицај годишњег доба. Болест показује сезонски карактер или манифестацију, односно, израженија је пролећно-јесења сезона. На пример епидемија поред Тетова се појавила крајем маја и почетком јуна. Све епидемије до 1985. године у Југославији су се јављале од марта до септембра (Катанић и др., 2013). Код ККХГ јасно је изражена пролећно-летња сезона. У првој описаној епидемији ККХГ, која се јавила на Криму 1944. године, сва регистрована обољења су настала од јуна до краја септембра. Максимум је био у јулу. У Ростовској области (СССР) у епидемијама од 1963 до 1969. сва обољења су настала од средине априла до краја септембра, са максимумом у јулу. У епидемији у Бугарској од 1946. до 1977. регистровано је 96% случајева у периоду од маја до краја августа (Обрадовић, 1985, стр. 39, 40). Болест је сезонског карактера и на нашем поднебљу се јавља крајем пролећа, у току летњих месеци када показује највећу инциденцију и почетком јесени (Катанић и др. 2013, стр. 72). Појединачни случајеви болести јављају се од априла до септембра, а епидемије од јуна до августа (Хенеберг, 1959).

Биогеографске и климатске карактеристике одређених подручја у Србији пружају боље услове за одржавање ККХГ. Земљиште је обрасло травом и ниским жбунастим растињем, а у појединим пределима и деградираним шумом. Испитивани биотопи у источној Македонији, у којима су утврђена природна жаришта ККХГ, имају пашњаке деградираних степског типа. Приликом епидемије на Криму обележавале су искључиво особе у степским пределима (Обрадовић, 1985: 49, 103). ККХГ се јавља и кримским степима (Хенеберг, 1959). У шумовитим пределима ККХГ се јавља веома ретко. На пример за време епидемије на Криму у шумовитим деловима полуострва није било ниједног случаја (Хенеберг, 1959). Епидемије су углавном избијале у сувим степима, саванама и полупустињским областима.

Климатски фактори погодују развоју обиља крпеља. Климатске промене могу такође поново усмерити преко птица селица и ако су оне in-

ГЕОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ КРИМСКЕ-КОНГО ...

fested са зараженим крпељима ККХГ може бити унесена у нове области Facts sheet about...).

Постоје сезонске варијације у појављивању ККХГ. На северној полулопти пренос ККХГ је уобичајен између маја и септембра са највишим вредностима инциденције у јуну и јулу. У Пакистану између марта и маја и августа и октобра. У Турској врх преношења је у раним летњим месецима и јако је повезана са боравком на висинама већим од 836 m. Сезонски пренос на умереним надморским висинама, углавном око 1000 m је наведен у другим остраживањима (Leblebicioglu, 2023). Услед климатских промена, све веће просечне температуре и глобалног загревања вирус ККХГ шири свој ареал распрострањања и по Европи. Као пример може послужити Шпанија, где се болест појавила први пут 2011. и 2016. године.

Утврђена је повезаност између инциденције ККХГ и температуре ваздуха, укупне количине падавина и релативне влажности ($p < 0.05$ за све). Климатски фактори могу на посредан начин утицати на појављивање случајева ККХГ. У Турској је утврђено повећање оболелих у месецима са повећаном количином падавина (мај, јун и јули), при температури од 30 до 40 °C и 20 до 50% максилалне влажности ваздуха (Jylmaz and others, 2023). Највећи број случајева болести у Ирану догађа се у топлим месецима, када је врхунац активности крпеља. У Турској у пролеће и лето били су повезани са температуром и падавинама, географских прилика и присуства животиња. Пријављено је 60% случајева у јуну и јулу, вероватно услед глобалног отопљавања и раније активности крпеља. У Бугарској се највећи број случајева догодио између априла и новембра. У Русији и средњој Европи раширеност крпеља у топлим и влажним речним долинама играло је важну улогу у избијању епидемија. У Јужној Африци случајеви се догађају у лето, када је активност крпеља највећа. Истраживања у Ирану указују на корелацију између средње годишње температуре и укупног присуства крпеља. У Бугарској се инциденција значајно повећавала са повећавањем темпетаруре (Nili and others, 2020).

Промене климатских услова сматрају се једним од фактора који могу олакшати репродукцију преносиоца популације крпеља и на основу тога повећану инциденцију ККХГ. На северној полулопти преносиоц се обично активира повећањем температуре у пролеће, нарочито у априлу и мају. На пример у украјинским степама 1963/64. први случајеви болести су се појавили када је просечна дневна температура достигла 5 до 9°C. Густина крпеља је била смањена услед јаке зиме 1968/69. у Астраханској области (Русија) и услед тога број случајева ККХГ је био драстично смањен. Али климатске промене у току претходне две деценије не морају

да буду узрок значајног повећања инциденције различитих облика крпеља преносиоца у многим деловима Европе (Ergonil, 2006).

Рељеф и надморска висина. Подручја преко 1000 m надморске висине, иако су обрасла пашњацима нису погодна за одржавање крпеља због климатских фактора. На овим висинама практично не постоје природна жаришта ККХГ. Једино је у Црној Гори та граница нешто виша (на 1400 m). ККХГ је распрострањена у предпланинским и нископланинским пределима, а изузетно у низијама (Обрадовић, 1985: 64, 92-103).

Друштвеногеографски фактори

Пол и старост. У односу на старосну структуру становништва најчешће оболевају особе оба пола између 20 и 30 године, тј. са највећом радном активношћу. Међутим, мушкарци знатно чешће оболевају од жена. Однос оболелих мушкараца и жена у Бугарској је 2:1. Слични подаци постоје и за остале земље, што се објашњава већом изложеношћу мушкараца контакту са крпељима, а не посебној склоности или генетској предиспозицији. У епидемијама у Југославији највећи број мушкараца заражених ККХГ је из старосне групе преко 60 година, а најнижи у групи од 21 до 30 година. Мушкараце су крпељи убадали знатно чешће него жене (Обрадовић, 1985: 37, 120, 122, допуњено).

У епидемијама у Турској просечна старост оболелих је између 45 и 51 година. У Авганистану, Ирану и Уганди је просечна старост била доста нижа и износила је око 30 година. У Шпанији око 60 година. Поред опште демографске структуре, ово се може приписати чињеници да старосна дистрибуција појединаца који раде у ризичним областима, као што су пољопривреда и око чувања животиња показује разлике међу земљама (Jylmaz and others, 2023).

Разлике у односу на село и град. Македонска епидемија је избила на селу и захватила сеоску породицу. У епидемијама у бившој Југославији све су епидемије појављивале на селу и имале породични карактер. У градовима се епидемије веома ретко јављају. Углавном су болничког типа. На пример за време епидемије на Криму у граду није било ниједног случаја болести. Живљење у сеоским областима представља фактор ризика због велике изложености преносиоцу, који се налази у домаћим животињама.

Миграције. Епидемиолошке особености ККХГ говоре у прилог незнатно веће угрожености дошљака у односу на староседеоце од инфекције изазване узрочником овог обољења.

Аграрно–географски фактори. Сви оболели у епидемијама у бившој Југославији до 1985. године су се бавили земљорадњом и

ГЕОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ КРИМСКЕ-КОНГО ...

сточарством. ККХГ се Јавља међу пољопривредним становништвом, углавном за време жетве. Оболели су били у блиском контакту са овцама, козама и мазгама. Подручја на којима су откривена природна жаришта ККХГ карактеришу се пашњачким биотопима. На Криму су 1944. приликом епидемије обележавале искључиво особе које су косиле сено и убирале летину. Епидемија у Бугарској од 1953. до 1955. се поклапала са великим променама у време колективних и масовних пољопривредних радова, када је становништво масовно и често долазило у контакт са крпељима (Обрадовић, 1985: 103, 150, 151, 164; Хенеберг, 1959). Под великим ризиком од обољевања су сточари, фармери, ветеринари и сви они који долазе у контакт са животињама. У свим досадашњим епидемијама већина случајева болести се појављивала међу пољопривредним радницима.

Географска распрострањеност, природна жаришта и ареал ККХГ

ККХГ је географски веома распрострањена болест у свету. Случајеви су забележени у преко 30 земаља Африке, Азије и Европе: Азија (Кина, Иран, Ирак, Авганистан, Узбекистан, Туркменистан, Таџикистан, Казахстан, Пакистан, Иран, Уједињени Арапски Емирати, Кувајт, Оман, Саудијска Арабија, Таџикистан, Узбекистан, Казахстан, Монголија и Индија). Африка (Јужноафричка Република, Египат, Мауританија, Зимбабве, Кенија, Судан, ДР Конго, Чад, Нигер, Нигерија, Сенегал, Заир, Уганда, Горња Волта, Танзанија, Етиопија) и Европи (Русија, Албанија, Бугарска, Турска, Грчка, Грузија, Србија, Македонија, Шпанија, Португал и Француска). До сада, случајеви ККХГ нису пријављени у северној Европи, Аустралији и Северној и Јужној Америци (Freitas, Legros and Cosset, 2022). У Турској се појавила 2002 у региону Црног мора. У Кини су пријављени случајеви 1965. и 2013., Саудијској Арабији 1990., у Кувајту болнички случајеви од 1979 до 1982., Оману 1990-их, Уједињеним Арапским Емиратима (Дубај) 1979 и 2010., Мауританији 2003. (Катанић и др., 2013, стр. 69; Jakimovski, 2023).

Процењује се да је око три милијарде људи под ризиком од инфекције. У свету се догоди сваке године од 10 до 15.000 инфекција, од којих 500 смртоносних. Забележени случајеви болести су углавном унети из ендемских земаља. Сваке године се више од хиљаду случајева код људи пријави из региона Југоисточне Европе и Западне Азије. ККХГ је ендемична у деловима Африке, Средњем Истоку, Азији и југоисточној Европи. Изван познатих ендемских области, случајеви су забележени у Шпанији међу медицинским радницима (Leblebicioglu, 2023). Најважнија

подручја појављивања епидемија су у региону Средњег Истока (Турска и Иран) са преко 10.000 оболелих од 2002. године.

Географски опсег ККХГ је најраспрострањенији међу вирусима крпеља који угрожавају људско здравље и други по распрострањености међу свим медицински важним арбовирусима. Од открића вируса појавило се 140 епидемија са више од 5.000 случајева широм света. Болест се у ендемичном и потенцијално ендемичном облику јавља у укупно 52 земље. У њима се открива велики број случајева сваке године (Arrannanavar and Mishra, 2011).

Приликом прве епидемије на Криму показало се да болесници нису били заразни за своју околину, па су испитивања усмерена у правцу проналажења „природних жаришта“. ККХГ је ендемична природножаришна зооноза, чија су природна жаришта распрострањена у више земаља Европе, Азије и Африке. Основна карактеристика ККХГ је да је ареал узрочника ових инфекција знатно пространији од ареала обољевања људи (нозоареала). Ареал ККХГ спада у најраспрострањеније ареале природножаришних зооноза. Има изразито ендемично–мозаичну распрострањеност. На пример у Бугарској у епидемијама у периоду од 1946 до 1977. у многобројним жариштима ККХГ, била су распрострањена у виду неправилног мозаика скоро на целој територији ове земље. У свету је забележено само седам епидемија ККХГ, које су настале у контакту људи са крпељима, од којих четири у Европи и то на Криму, у Ростовској области, Казахстану и у Астрахану у бившем СССР и Бугарској. Од већих епидемија, које су описане у свету, а које су се шириле интерхумано, позната је епидемија ККХГ из 1976. године у Дубаију, Ираку 1979., Пакистану 1994. и Турској и Ирану 2012. Болничке епидемије су забележене у Јужноафричкој Републици 1981. и 1984. године (провинција Трансвал). Једна од карактеристика ККХГ је и повећана појава спорадичних обољења насталих у истој сезони, али у различитим природним жариштима ове инфекције. Епидемије ККХГ настају у условима повећане активности жаришта и временског и просторног поклапања изложености људи контакту са крпељима, што условљава професионални карактер ове инфекције (Обрадовић, 1985: 30, 31, 36, 37, 40, 151, 163, Катанић, 2013: 72, Хенеберг, 1959).

Од већих епидемија ККХГ, које су настале ширењем међу људима, познате су две епидемије у републикама Средње Азије (бивши СССР) и по једна у Југославији, Пакистану и Јужноафричкој републици (Обрадовић, 1985: 39). Први пут је болест откривена на Косову и Метохији 1954, када су забележена три смртна случаја у селу Нишор у Сувој Реци (Косово и Метохија). Прва епидемија у бившој Југославији појавила се 1970. године у селу Чифлик близу Тетова (Македонија). У републикама Југославије је

ГЕОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ КРИМСКЕ-КОНГО ...

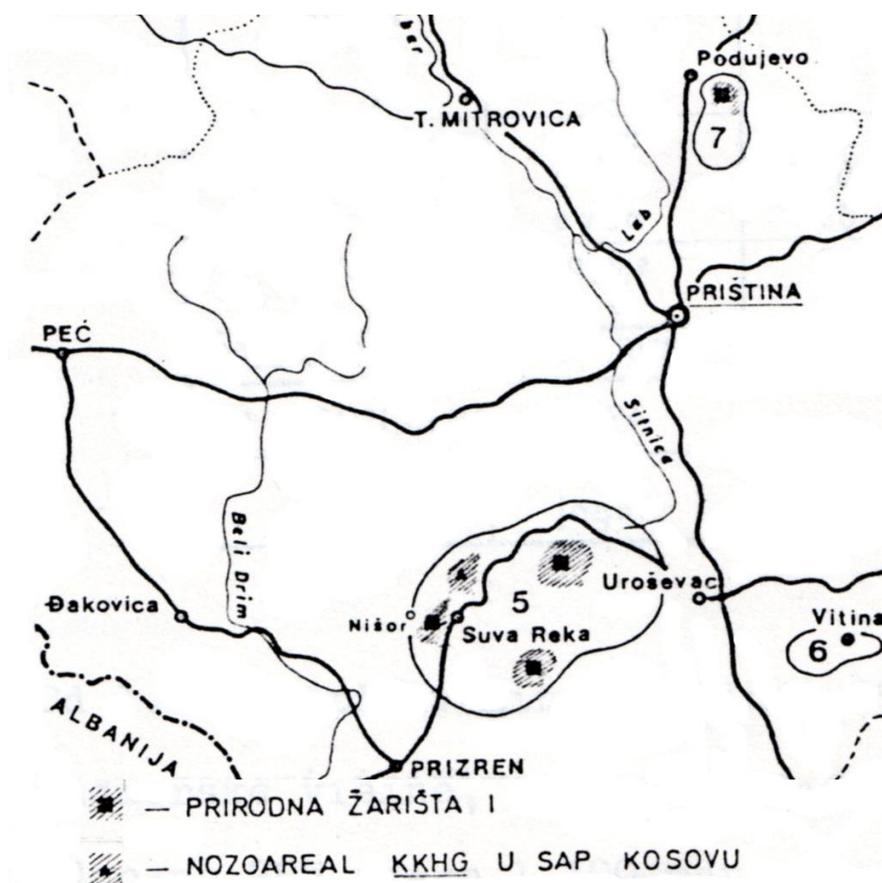
све до 1985. забележено свега 21 обољење. Прва епидемија ове болести је описана у селу Нишор, а онда епидемије из 1989., 1993., 1995. и 1997. у селима општине Клина, Србице, Глоговца и Ораховца, централној Србији 1999., као унет случај са Косова. Између 2013. и 2016. године забележени су случајеви у средишњим и југозападним деловима Косова, близу Албаније и Северне Македоније. У Албанији су се појавили случајеви у округу Кукаш између 2003. и 2006. године. Случајеви су забележени у Бугарској 2008. године (град Гоце Делчев), ширећи се на запад ка Северној Македонији. Новије епидемије су се појавиле у Ирану и Турској (2012.), Грузији и Северној Македонији (Карбинци и Тетово) 2023., Ираку 2022., Авганистану 2023., нарочито провинције Херат и Такхар, Намибији од 2016. до 2023., Сенегалу 2023 (Катанић и др., 2013; Swaneroell and others, 1987: 128; Jakimovski, 2023).

Од 2016. до 2020. године неколико случајева болести забележено је у јужној Европи (Шпанија). Болест је ендемична у Африци, Азији, Балканском полуострву, као и у многим земљама Источне Европе и Блиског истока. Случајеви епидемија пријављени су у последње две деценије у обалском појасу земаља Источног Медитерана. Присуство вируса је забележено на Иберијском полуострву у Португалу (1980) и Шпанији (2010). Случајеви ККХГ повезани са путовањем забележени су у Зимбабвеу (1997), Бугарској (2001 и 2014), Сенегалу (2004, 2015), Уганди (2013, 2018), Авганистану (2009 и 2012), Корзици 2014-2016 (Portillo, 2021). Скорашња епидемиолошка истраживања указују на присуство и кружење вируса у Пољској, Немачкој, Италији и централној Француској. Мада нису сви случајеви вируса потврђени код људи у наведеним земљама, већ неки и код животиња.

Природна жаришта ККХГ откривена су у региону Источне Србије и то у околини села Мали Извор, Минићево, Ново Корито Алдинац, на југоисточним падинама планина Тупижнице и на југозападним падинама Суве Планине, у близини насеља Бабушница. На подручју Косова и Метохије постоје природна жаришта ККХГ (општина Ораховац и Малишева), на којима се сваке године региструју нови случајеви болести. Епидемије су на Косову и Метохији породичног карактера (општина Ђаковица) (Обрадовић, 1985: 87).

Морбидитет, морталитет и леталитет. Процењује се да је морбидитет од ККХГ низак. На пример у Бугарској, где је у епидемијама од 1946. до 1977. регистрован највећи број оболелих у свету просечан морбидитет је био 5,8 на 100.000, а морталитет 0,009 на 100.000. За разлику од ниског морбидитета и морталитета, леталитет оболелих људи кретао се од 11,2 до 30%. Леталитет код средње тешких и тешких облика износи 10 до 15%. Уколико се инфекција преноси крпељима леталитет износи 12 до

17%, док је код преноса између људи (интерхумано) леталитет 40 до 60% (Катанић и др, 2013: 69).

Карта 1. Природна жаришта ККХГ на Косову и Метохији
(Обрадовић, 1985; 89)

Болест има високе стопе морталитета, која код оболелих износи до 40%. Леталитет се креће од 3 до преко 50%. Леталитет у епидемијама у Југославији је био висок и износио је 47,6% (Обрадовић, 1985: 8, 38, 58). Серија случајева потврђују да афрички тип вируса ККХГ није мање јак (патоген) од евроазијског (Swanepoel and others, str. 129). Од 2000. године инциденција и распрострањеност случајева ККХГ су се значајно увећали вероватно због географске експанзије преносиоца (Freitas, Legros and Cosset, 2021). Стопе смртности (морталитета) се крећу од 10 до 40%. На

ГЕОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ КРИМСКЕ-КОНГО ...

Криму је била 1944/45. (10%), Казахстану 1982. (14,8%), Ирану 1999. (20%), Пакистану 2015. (25%), Кини 1965. (80%) (Munazza, Abass and Alsayegh, 2023). **Преваленција** болести у свету варира између 0 и 20%. Преваленција ККХГ је повећана између 2008. и 2012. године.

Генетска разноврсност ККХГ

Познавање различитих сојева (категорија) ККХГ вируса има велику епидемиолошку примену. Оно може омогућити проналажење извора инфекције за време неке епидемије у једном ендемском региону и такође помоћи у откривању правца ширења увезених случајева болести. Генетска разноликост ККХГ је у јакој корелацији са географијом и сојевима ККХГ издвојених у зависности од географске локације. Различити сојеви вируса и категорије су присутне у различитим регионима. Сојеви вируса из јужне Русије су слични европским, а турски је сличан вирусима из југозападне Русије и Косова. Четвртом припадају они из Ирана, Мадагаскара и Пакистана. Група из Ирана је блиско повезана са онима из Сенегала и Мауританије, који заједно сачињавају пети сој. На крају постоје три препознатљива соја у Африци. Први из Сенегала, Мауританије и Јужне Африке. Друга величина (износ) је из Нигерије и Централно афричке републике и трећа величина из Уганде (Ergonul, 2003).

Табела 1. Сојеви вируса Кримске-Конго хеморагијске грознице и њихова географска распрострањеност (Arpananavar, Mishra, 2011)

Сој (грана, катег.)	Географска распрострањеност
1	Европа, Југоисточна Русија, Турска
2	Грчка
3	Средња Азија-Тадикистан, Казахстан, Узбенистан и Кина
4	Иран, Мадагаскар, Пакистан
5	Иран, Сенегал и Мауританија
6	Сенегал, Мауританија и Јужна Африка
7	Нигерија, Средњоафричка Република
8	Уганда

Закључак

Број случајева ККХГ се све више повећава у свету, као и географска распрострањеност. У Србији постоје активна природна жаришта ККХГ и нозоарела ове инфекције. У ванредним ситуацијама, нарочито у рату долази до пораста епидемијског потенцијала ове инфекције. У Србији је релативно низак проценат учесталости инфекције. Епидемије ККХГ у њеним природним жариштима настајале су због војних и других крупних друштвеноекономских догађаја у појединим државама и да су тесно повезане са густином популације крпеља на одређеној територији. Утврђене су сезонске и професионалне одлике појављивања болести и то углавном у степским и полустепским сеоским подручјима на надморским висинама до 1000 m. Болест је повезана са пољопривредним радовима, али и све већим бројем случајева међу медицинским радницима. Потврђено је веће обољевање мушкараца и генетска разноврсност болести. У будућности треба очекивати повећан број епидемија у густо насељеним, неразвијеним и пољопривредним земљама Азије и Африке.

Географски распрострањеност ККХГ ће наставити да се шири у будућности. Климатске промене, нарочито глобално загревање, пораст броја светског становништва, све развијенији саобраћај, интензиван развој пољопривреде, еколошке промене и преношење животиња на велике удаљености ће створити повољне услове за преношење вируса ККХГ у раније незаражене области. Откривање ендемских области и познавање генетске разноврсности вируса је од суштинске важности у примени мера за спречавање болести. Епидемије ККХГ представља велику претњу здрављу човечанства услед епидемијског потенцијала, високе стопе смртности, све развијенијег саобраћаја и пољопривреде.

Литература

- Appannanavar, S., Mishra, B. (2011). Un update of Crimean-Congo hemorrhagic fever, *Journal of global infectious diseases*, jul-sept, 3 (3), 285-292.
- Ergonul, O. (2003). Crimean-Congo hemorrhagic fever, *The lancet infectious diseases*, Vol. 6, Issue 4, April 2006, pp 203-214.
- Factsheet about Crimean-Congo hemorrhagic fever, European centre for disease prevention and control. An agency of the European Union.
- Freitas, F., Legros, V., Cosset, F. (2021). Crimean-Congo hemorrhagic fever. A growing threat to Europe, *Comptes Rendus Biologies*, 345, No. 1. P. 1738.
- Jakimovski, D, Grozdanovski, K., Rangelov, G., Pavleva, V., Banović, P, Cruz, A., Spasovska, K. (2023). Cases of Crimean-Congo hemorrhagic fever in North Macedonia, July to August 2023, *Europes journal of infectious disease, surveillance, epidemiology, prevention and control*, Volume 28, Issue 32, 24 August 2023.
- Jylmaz S., Alay, H., Kosan, Z, Eren, Z. (2023). Temporal tendency, seasonality and relationship with climatic factors of Crimean-Congo hemorrhagic fever cases east of Turkey (2012-2021), *Heliyon*, september 9 (9).
- Leblebicioglu, H. (2023). Crimean-Congo hemorrhagic fever, sept. 2023, Up Todate.
- Manazza, A., Abbas, R., Alseyegh A. (2023). Distribution patterns of Crimean-Congo hemorrhagic fever in Asia and Middle East, *Front Public Health*, januar 26 (pdf).
- Nili, S., Khanjani, N., Jahani, Y, Bakhtiari, B. (2020). The effect of climate variables on the incidence of the Crimean-Congo hemorrhagic fever in Zahedan (Iran), *BMC Public health*, December, 20.
- Portillo A., Palomar, A., Santibanez, P, Oteo, J. (2021). Epidemiological aspects of Crimean-Congo hemorrhagic fever in western Europe. *Microorganisms*, march, 9(3), 649.
- Swanepoell, R. Shepherd, A., Leman, P, Shepherd, S., MacGillivray, Erasmus, M. Searle, L, Gill, D. (1987). Epidemiological and clinical features of Crimean-Congo hemorrhagic fever in southern Africa, *American Journal of tropical medicine and hygiene*, pp 120-132, The American society of tropical medicine and hygiene.
- Катанић, Р. (2013). Кримска-Конго хеморагијска грозница. Приказ породичних епидемија, *Биомедицинска истраживања*, 4 (1), 68-74.
- Обрадовић, М. (1985). *Допринос познавању природних жаришта Кримске - Конго хеморагијска грознице у Југославији*, Београд, Војномедицинска академија, докторска дисертација.
- Хенеберг, Ђ. (1959). *Хеморагичне грознице и заразни нефрити вирусног или непознатог порекла*, Београд, Комисија за медицинска истраживања-Комнис.

Miodrag Radanović

**GEOGRAPHIC DETERMINANT OF
CRIMEAN-CONGO HEMORRHAGIC FEVER**

Summary

Number of cases of KKHG is increasing in the World as geographic distribution. In Serbia existing nature focuses of KKHG and nosoeral of this infection. In unordinary situations, especially in wars there is increasing of epidemiological potential of this infection. In Serbia there is relatively low percentage frequency of infection. Epidemy of KKHG in their natural focused appeared because of military and other big socioeconomics events in some states and they are in strong relation with density of ticks on specific areas. In this paper is confirmed seasonal and professional feature of disease and mainly in heath and semi heath rural areas on altitude up to 1000 m. Disease is connected with agriculture works, but recently more cases among medical workers. It is confirmed that disease is more frequent among man than woman and genetic diversity of disease. In future must be expected increased number of epidemics in densely populated, undeveloped agricultural states in Asia and Africa.

Geographic distribution og KKHG will continue to spread in the future. Climatic changes, especially global warming, increase of world population, more developed transport, intense developing of agriculture, ecological, changes and transport animals on great distances will create favorable condition for transmission of viruses of KKHG in non infectious areas. Discovering of endemic areas and knowing of genetic diversity of viruses is from essential importance in appliance measures for prevention of diseases. Epidemics of KKHG presents big threat to health of people because of epidemiological potential, high mortality rate, more developed traffic and agriculture.

ЈОВАН ЦВИЈИЋ (1865 – 1927)

Председници Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Српске краљевске академије, Српске академије наука и Српске академије наука и уметности. Аутор Стеван М. Станковић. Издавач Српска академија наука и уметности, Београд, 2023.

Милан Вујић¹

Академија струковних студија Београд–одсек Висока хотелијерска школа*

После дуже и детаљне припреме, уз ангажовање већег броја сарадника, под редакцијом академика др Живорада Чековића, објављена је тротомна монографија под насловом Председници Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Српске краљевске академије, Српске академије наука, односно, Српске академије наука и уметности. Прва књига има 468 страна, друга 319 страна, трећа 433 стране. Текст је илустрован већим бројем фотографија, портрета академика, скица, карата, копија важних докумената и наслова значајних књига. Појединачни прикази живота и научног стваралаштва свих досадашњих председника наше највише научне установе, која је током времена мењала називе, су садржајно детаљни и добро документовани. Односе се на живот и стваралаштво досадашњих председника, са посебним освртом на њихов рад у Академији, укључујући ту и попис њихових изабраних радова, као и литературу која је послужила као основа за израду, у књигама презентованих прилога.

Јован Цвијић, као председник Српске краљевске академије, представљен је у другој књизи, на странама од 245 до 298. Аутор прилога је професор емеритус Географског факултета Универзитета у Београду, др Стеван М. Станковић. Прилогом о Јовану Цвијићу још једном је показао да спада у најбоље познаваоце живота, стручног, научног и организаторског рада Јована Цвијића, који је на челу наше највише научне институције био током два мандата.

Са страница објављеног рада сазнајемо да је Јован Цвијић био најпре предложен за редовног члана Академије. На гласању 5. фебруара 1896. године добио је четрнаест гласова, седам академика није било сагласно са предлогом, а два су била уздржана, што значи да није изабран за редовног члана. На истој седници, већ у првом кругу гласања, изабран је за дописног члана Академије, јер је добио осамнаест гласова. Дописни члан Ака-

¹ Контакт адреса: milan.vujic@usar.edu.rs

демије био је три године. Имао је тада 31 годину и био редовни професор Велике школе у Београду. За редовног члана Академије, на основу предлога који су поднели Нићифор Дучић, Димитрије Нешић и Љубомир Ковачевић, изабран је 4. фебруара 1899. године, када је имао 34 године. Новоизабрани академик, Јован Цвијић, припао је Етнографском одељењу. Приступну беседу под насловом О структури и подели планина на Балканском полуострву, Јован Цвијић је изложио на свечаном скупу Академије, 2. јануара 1901. године. Јован Цвијић је члан Академије био 31 годину (1896-1927) њен секретар две године (1903-1904) и њен председник шест година (1921-1927).

Указом краља Александра Карађорђевића од 12. априла 1921. године, именован је за председника Академије и на тој дужности остао до смрти 16. јануара 1927. године. Краљев указ о постављењу нашег научника, на чело Академије гласи: „У име његовог величанства Петра I, по милости Божјој и вољи народној Краља Срба, Хрвата и Словенаца и Александра наследника престола, на предлог нашег Министра просвете постављамо у Српској Академији за председника за године 1921, 22, 23, Јована Цвијића, професора Београдског Универзитета и академика. Наш Министар просвете нека изврши овај указ”.

Када је Јовану Цвијићу, средином марта 1924. године, истекао председнички мандат, био је веома заузет штампањем прве књиге Геоморфологије и планираним одласком у Париз. Молио је Министарство просвете да га ослободи дужности председника Академије, али му молба није прихваћена. Краљевим указом од 12. марта 1924. мандат председника му је продужен до 1926. године.

Академија је у време председничких мандата Јована Цвијића, добила својеврсно обележје и значајно место међу академијама развијених европских земаља. Цитирамо „Предавао је, писао реферате са колегама академицима и био у комисијама за избор следећих академика: Живојина Ђорђевића, зоолога, Милутина Миланковића, математичара и астронома, Петра Ђорђевића, филолога, Ивана Ђаје, физиолога, Јована Ердељановића, етнолога и Тихомира Ђорђевића, такође етнолога, а за дописне чланове: Дагласа Џонсона, америчког географа, председника Националне академије из Њујорка, Јурија Мајцана, загребачког универзитетског професора, Артура Гавација, члана Југославенске академије знаности и умјетности из Загреба, Огиста Говена, француског публицисту, Жана Бришнера, професора из Француске“.

Као председник Академије Јован Цвијић је бринуо о свим научним дисциплинама и академијиним одељењима. Обезбеђивао је материјална средства за рад академика и Академије. Организовао је антропогеографска истраживања и штампање пристиглих радова. Значајно је допринео изгра-

дњи академијиног здања у данашњој улици Кнеза Михаила. Остварио је сарадњу са више академија страних земаља, као и неколико добротвора, који су материјално помагали рад Академије и академика. Поспешивао оснивање неких културних и научних институција и допринео решавању спора са Бугарском академијом наука. Академији је поклонио књиге које је штампао у иностранству. И преписку са Иларионом Руварцем. Био је поборник израде југословенске енциклопедије и устрајства океанографског института у Сплиту. Забележено је, да је поред осталог, само током 1926. године Академија објавила књиге на више од 6.500 страна, међу којима су Глас, Етнографски зборник, Насеља и др.

Посебно значајним, истакнуто је у раду, чини се пажња коју је Јовану Цвијићу посветила Академија наука и 1957. године, објављивањем књиге под насловом У спомен тридесетогодишњице смрти Јована Цвијића. Уз то, 1982. године је организовала скуп под насловом Научно дело Јована Цвијића и са истог објавила одговарајући зборник. У значајне подухвате убраја се објављивање Сабраних дела Јована Цвијића, сврстаних у 14 књига, штампаних између 1987. и 1996. године. „Српска академија наука и уметности и њен Географски институт посветили су 2015. године посебну пажњу Јовану Цвијићу, поводом 150-годишњице његовог рођења. Поред богате изложбене поставке под насловом Београдски атлас Јована Цвијића, у Академијиној галерији у Београду, која је нешто касније презентована у Новом Саду и Музеју у Краљеву, одржан је међународни научни скуп. Тим поводом заслужним појединцима и институцијама додељена су Академијина признања у виду плакета и медаљона са ликом Јована Цвијића. Одштампане су, изванредно опремљене и уређене, следеће публикације: Јован Цвијић – живот, дело, време, Jovan Cvijić - Life, Work, Times, 150 anniversary of Jovan Cvijić's birth. Београдски атлас Јована Цвијића, The Belgrade Atlas of Jovan Cvijić, Из бележница Јована Цвијића – прикази и тумачења.“

После кратког увода и наглашене чињенице да је Јован Цвијић, на четрдесет година дугим географским, геолошким и антропогеографским истраживањима Србије и Балканског полуострва, упознао готово све њихове предеоне целине, како природу, тако и људе, њихове миграције и насеља, тј. савременост и значај у времену и простору, следи топао и документован осврт на Цвијићево детињство у Лозници, где је рођен 12. октобра 1865. Иако је многе наше крајеве дубље проучавао, у Аутобиографији, објављеној 1923. године, поред осталог је записао, да према Лозници и њеној околини осећа интимност, која га нераскидиво везује за породицу, пријатеље и родни град.

У наставку рада ређају се следећи поднаслови: Племенита мајка Марија. Школовање у Лозници и Шапцу, Ученик београдске гимназије,

Студент Велике школе у Београду, Студент знаменитих професора, Географски завод Велике школе, Рад у Академији наука, Оснивач Српског географског друштва, Ректор Универзитета у Београду, Ратне године Јована Цвијића, Професор Универзитета Сорбона у Паризу, Непоновљиво научно стваралаштво, Отац карстне морфологије, Откриће пред којим се неизмерно радовао, Антропогеографска школа Јована Цвијића, Упутства за теренска истраживања, Особине великог научника, Значајна научна дела, Уџбеници, упутства, карте и атласи, Писана реч о животу и делу Јована Цвијића, Библиографија.

Детињство, породица и најраније школовање Јована Цвијића представљени су на основу његових казивања у Аутобиографији, коју је публикувао 1923. године у Новом Саду и која је до наших дана остала извор драгоцених сазнања о одличном ученику, који се школовао у Лозници, Шапцу и Београду, патријархалној породици, оцу Тодору и племенитој мајци Марији, ујаку Пери Аврамовићу, са којим је путовао по Јадру и Подрињу, интересовању за природне науке и стране језике, културним приликама у Лозници, професорима и познаницима. Реч је и о неприликама у које је доспео после завршене гимназије и положеног матурског испита, када услед недостатка материјалних средстава није могао да оде у иностранство и студира медицину, како је намеравао.

Сусрет са својим професором Владимиром Карићем, определио му је животну и радну судбину, јер се на предлог овог уписао на студије природних наука Велике школе у Београду и ту истакао већ током друге године студија, када је извео прво истраживачко потивање по Јадру, Азбуковици и Подрињу и са професором геологије Јованом Жујевићем боравио у источној Србији. Као студент треће године објавио је рад Прилог географској терминологији нашој, први те врсте код нас.

После дипломирања и краћег рада у Другој београдској гимназији, као стипендиста Министарства просвете 1889. године отишао је у Беч на студијско усавршавање у области географије. Током четворогодишњег боравка у Бечу, под руководством Албрехта Пенка, полагао је одговарајуће наставне предмете и 1892-1893. године одбранио докторску дисертацију под насловом *Das Karstphänomen Verschuh einer morphologischen Monographie*, која је убрзо штампана и нешто касније преведена и објављена код нас. Било је то заставничко научно дело о свеукупним проблемима карста, површинским и подземним облицима у њему, посебно о циркулацији воде у карстним теренима, као и о спелеолошким објектима.

По доласку из Беча у Београд, пише професор С. М. Станковић, млади доктор наука, Јован Цвијић, 1893. године је изабран за редовног професора Велике школе за области научне географије и етнологије „са месечном платом од 273,65 динара, коју је примио првог априла”. Приступно

професорско предавање, на тему Данашње стање географске науке, одржао је 21. марта, а Географски завод основао 22. јуна. Обиље конкретних података и добро изабраних цитата, одлика су дела рада који је посвећен раду Јована Цвијића на Великој школи, која је 1904. године престала да ради, јер је почетком 1905. године почео да ради Универзитет у Београду, чији је ректор Јован Цвијић био у два мандата и то 1906-1907. и 1919-1920.

Године 1910. Јован Цвијић и његови сарадници, основали су Српско географско друштво, на чијем је челу, као председник, Јован Цвијић био до смрти 1927. године. Године 1912. појавио се из штампе први број Гласника Српског географског друштва, под уредништвом Јована Цвијића. Била је то, и остаје, најстарија периодска географска публикација на Балканском полуострву, која се штампа и данас. Године Првог светског рата Јован Цвијић је провео у служби Владе Србије и Врховног штаба, за које је припремао експертске списе. Током 1917-1919. боравио је у Нојшателу у Швајцарској и Паризу у Француској. На Универзитету Сорбона држао је предавања о Балканском полуострву и 1918. године објавио знаменито дело *La Péninsule Balkanique, Géographie humaine*. То и друга дела, међу којима је неколико обимних монографија, посебно оне из домена карстне морфологије и хидрографије, односно, трагова глацијације на планинама Балканског полуострва и антропогеографских појава, процеса и проблема, учиниле су га познатим научником у Европи и свету, који је више пута награђиван и одликован.

Под насловом Значајна научна дела, у раду на који указујемо, аутор је уврстио 50 библиографских јединица Јована Цвијића штампаних на српском језику и 35 штампаних на страним језицима, од којих неке имају по више стотине страна (Геоморфологија I, Геоморфологија II, Карст, Балканско полуострво, Географска испитивања у области Кучаја, Пећине и подземна хидрографија у Источној Србији, Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе, Трагови старих глечера на Рили, Антропогени проблеми Балканског полуострва, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, *Grundlinien d. Geographie und Geologie von Mazedonien und Alteserbien, Das Karstphänomen*). Реч је и о Цвијићевим уџбеницима, упутствима, атласима и картама. Констатовано је опус Јована Цвијића чини око 10.600 страна, штампаним у земљи и иностранству. Радови у страним часописима су у целини оригинални, или је реч о скраћеним преводима дела која су изворно штампана у Србији. Први рад је објавио као студент треће године. Цвијићеве радови, као репринт издања, штампају се и данас.

Познато је да је Цвијићево научно дело из домена геоморфологије и антропогеографије, у време штампања одговарајућих књига и излагања на научним скуповима, побуђивало велику пажњу ученог света Србије,

Милан Вујић

Европе и света. Теренским истраживањима и синтезним приступом проучаваних облика, појава и процеса, Јован Цвијић је, посебно у антропогеографији, постигао значајне научне резултате. Директно и индиректно повезивање човека, друштва и природе у њиховим бројним односима и условљеностима исказано је као Цвијићева антропогеографска школа.

Под посебним насловом др С. М. Станковић је указао на ауторе који су током времена писали о животу и научном стваралаштву Јована Цвијића, укупно 56 наслова чланака и књига. Текст завршава цитатом преузетим из чланка О Јовану Цвијићу, аутора академика Никше Стипчевића, публикованим у Гласнику Српског географског друштва, свеска 78, број 1, 1998. године. Текст гласи: „Зашто је Цвијић велик и зашто ће остати велик. Само они научници који оплођују и друге науке, који омогућују да се сазнања из једне науке претачу у друге дисциплине, остају трајно велики. Јован Цвијић је управо био такав. Зато је он и данас наш учитељ. Као што ће бити и потоњим генерацијама. Њему се више не може наудити.”

ПРИКАЗ КЊИГЕ ГЕОГРАФИЈА СПОРТА

Аутор Миодраг Радановић, Самостални истраживач, Влајковићева 30.
Издавач: Самиздат, Београд, 2023.

Драган Петровић¹
Универзитет у Београду – Географски факултет

Узимајући у обзир старост географије као науке и њених дисциплина, географија спорта је млада једна од најмлађих. Као географска дисциплина припада антропогеографији, јер је човек тај који се бави спортом. Прве радове из ове области су објавили географи и они се сматрају њеним оснивачем. Спорт се помиње у географском раду из 1879. године, када Елизе Рекли помиње крикет у делу „Земља и људи“ („Nouvelle. Geographie Universelle“). Хилдербранд је 1919. године у часопису „Национална географија“ („National geographic“) објавио чланак под називом „Географија игара“ („The geography of games“). Ипак се Географија спорта као научна дисциплина појавила тек 60-их и 70-их година XX века са радовима професора географије са Оклахома Универзитету Џона Рунија (John Rooney) са чланком под називом „Географија америчког спорта“ („The geography of american sport“) из 1974. године. Он се сматра једним од оснивача ове научне дисциплине. Оснивач је и часописа „Спортови својствени одређеним регионима“. У Европи је Британац Џон Вејл (John Vale) зачетник у изучавању географије спорта. Основни рад са јасним смеровима географске анализе спорта у свим својим областима и испољавања је дело „Географија спорта“ („Sport geography“, 1989). Она се у раду усмерава на простор и географску распрострањеност савременог спорта. Географија спорта представља нову научну дисциплину и област истраживања у Србији. Рад представља почетак истраживања из ове области и прва је књига на српском језику од стране српског аутора. Први покушај да се спорт анализира са географског тј. просторног и временског становишта.

Књига анализира спорт са географског (просторног и временског) аспекта. Утицај физичко–географских (географски положај, годишње доба и астрономски фактори, геоморфолошки и геолошки фактори - рељеф и геолошка грађа, надморска висина, климатски - промена климе и спорт, спортови у затвореном и на отвореном, хидролошки, биогеографски -

¹ Контакт адреса: draganpetrovicgagi958@gmail.com

Драган Петровић

биљне и животињске врсте) и друштвено–географских (демографских) фактора (пол и старост, раса и етничка – национална припадност, миграције, урбанизација и индустријализација, врста насеља, величина територије, број становника и густина насељености, религија, култура и спорт, навике, обичаји и исхрана, туризам и спорт-манifestациони туризам, планински туризам, саобраћај и спорт) на настанак и развој спорта.

Анализиран је утицај географских фактора на појаву, одржање и ширење спортова. Изложен је кратак историјат појединих спорта, место и време њиховог појављивања, трансформација, динамика у времену и простору, спајање и прожимање разних спортова, али и њихово раздвајање и осамостаљивање током времена. Спортови који су се појављивали у одређеним областима, ширење и сужавање њихових граница распрострањања. Спортови карактеристични за поједине континенте, државе, регионе, нације, народе, расе (тзв. национални спортови). Спортови карактеристични за мушкарце, жене, децу, старије људе (демографски аспект). Регионални приступ спорту, високо продуктивни спортски региони, теорија спортског места, спортска хијерархија, модел централног језгра – централна језгра европских спортова, допринос појединих држава, народа, спортиста у настанку, популаризацији, модернизацији и унапређењу и ширењу спортова. Приказан је спорт као феномен еволуцијског процеса, који и даље траје. Након формирања и дифузије спорта у околна подручја почиње процес регионализације. Фактори који ограничавају или онемогућавају даље ширење спорта су, поред осталих и географски. Географско питање места настанка прототипа спортова, правац ширења под утицајем географских фактора. Распрострањеност спортова у прошлости и савремена географска распрострањеност. Утицај географских фактора на појављивање, али и нестанак неких спортова. Изнета је и детаљна класификација спортова. Хибридни. Аутор је увео и нове појмове који повезује спорт и географију као просторне науке (ареал спорта, реликтни, ендемски и космополитски спортови, врсте ареала и картографско представљање ареала спорта). Приказан је велики број варијација одређених спортова. Спортови у XXI веку. Дат је приказ освојених медаља појединих држава у одређеним спортовима за дужи временски период. Обим књиге је 575 страна формата Б-5, велики број илустрација у боји и црно белих. Слика 46, табела 3, графикона 1 и географских карата 17, литература и електронски извори, скраћенице и сажетак на енглеском. Рецензију књиге су урадили професор др Стеван Станковић са Географског факултета и професор др Владимир Милетић са Факултета за спорт и физичку културу у Београду. Књига ће без сваке сумње бити од велике користи свима који се занимају за појам спорта у савременом свету, као и стручњацима из области спорта и рекреације, географије и туризмуологије.

ПРИКАЗ КЊИГЕ НАСЛЕЂЕ СВЕТОГА САВЕ
-аутор владика Руске православне цркве НАЗАРИЈЕ -

Радмила Тонковић¹

Команда РВ и ПВО

Књига „Наслеђе Светог Саве, Ходочашће ка светињама Српске православне цркве“ (НАСЛЕДИЕ СВЯТОГО САВЫ) у два тома на руском језику је освојила 1. место на конкурс Просвећење кроз књигу у номинацији „Најбоље референтне и завичајне публикације“ у Руској Федерацији, а аутор ове јединствене књиге је **владика Назарије** и издавач је Светотројицка Александро-Невска Лавра, на чијем челу се владика Назарије (Лавриненко) као намесник и епископ Кронштатски Руске православне цркве налазио 27 година и над овом енциклопедијом светиња СПЦ је радио пуне две године.

У књизи је на 900 фотографија сликом и речју представљено 200 најзначајнијих манастира и око 100 храмова и цркава СПЦ, као и оних који су братски емотивно и срдечно примили свештенство и избегле „беле“ Русе после Октобарске револуције. Благодарим владика Назарију на овом изузетном и драгоценом поклону и огромна хвала за љубав и поштовање према српским светињама и српском народу!

Ова јединствена књига, изузетно важна за православље и за оба наша братска народа, изашла је из штампе у септембру 2023. године, а две презентације ове двотомне енциклопедије на 677 страница су по небеској коинциденцији и Божијој промисли одржане истог дана 18. септембра 2023. године у Русији (владикина промоција) и истог дана у Србији у Београду (промоцију је одржала проф. Радмила Тонковић, а њој првој је у Србији уручена књига на поклон). Изражавам своју благодарност уваженом Владика за овај дар од непроцењиве вредности у списатељском доприносу СПЦ, а највише за несебичну љубав према српском народу, према његовој историји, традицији, према његовим велелепним храмовима, према небеској Србији, коју он братски осећа и описује сликом и речју одлазећи српским светињама у походе, следећи речи светог пророка Јеремије „**Наћи ћете ме, када ме потражите свим својим срцем.**“

¹ Контакт адреса: radmilatonkovic@yahoo.com

Владика Назарије се већ дуги низ година бави историјом Српске православне цркве, инспиратор за ово историјски важно дело му је био блаженопочивши митрополит Амфилохије, док је уводну реч написао наш српски патријарх Порфирије. Аутор је редовно сваке године већ 25 година у посети Србији, али и другим европским државама, где посећује многа света места и упознаје се с огромним духовним и културним наслеђем српског православља, те је стога ову монографију/енциклопедију и назвао „Наслеђем Светог Саве“, нашег највећег светитеља. Историјски драгоцену ову књигу обухвата наслеђе Светог Саве Српског – светиње које се налазе на канонској територији Српске православне цркве, чији је оснивач Свети Сава и њен први архиепископ, који је још далеке 1219. године прогласио њену аутокефалност, основао нове епархије, заслужан је што је српски језик – језик богослужења и језик првих српских литерарних дела. И његово наслеђе је најјачи духовни темељ, који је одржао СПЦ и српски народ да опстане и преживи најтежа искушења и вековна страдања.

У ПРВОМ тому су представљени најчувенији манастири и храмови Београда, Долине краљева, Западне и Југозападне Србије, Моравске Србије, Источне и Југоисточне Србије, Војводине и Косова и Метохије. Набројаћу само неке од приказаних српских храмова: **Петрова цркве, Ђурђеви ступови, Сопотани, Студеница, Жича, Градац, Милешева, Трноша, Ђелије, Лелић, Раваница, Каленић, Павловац, Тресје, Крушедол, Хопово, Грачаница, Пећка патријаршија...**

У ДРУГОМ тому књиге су приказане српске светиње у Црној Гори, Босни и Херцеговини, Хрватској, Грчкој, на Светој Гори, у Мађарској, Чешкој, Румунији, Немачкој, Аустрији, Швајцарској, Италији, Малти, Француској, Белгији, Норвешкој, Шпанији, Великој Британији, Скандинавији, САД, Канади, Аустралији, Новом Зеланду и Јужној Америци. У овом тому владика Назарије нам презентује историју Дукље (чак помиње руског песника Владимира Висоцког), историју Подгорице, Цетиња, Приморја, значај Јелене Балшић, Ивана Црнојевића и многих других значајних историјских, световних и црквених личности. Импресивни су прикази Дринских манастира и са планине Озрен и Требињских манастира **Тврдош** и **Дужи**, као и манастира **Житомислић** (задужбине старе велмошке српске породице Милорадовић, чији се многи потомци у 17. веку селе у Русију).

У овој књизи – албуму је први пут представљен максималан и потпун опис најважнијих српских светиња које се налазе како на канонској територији СПЦ, тако и ван ње. Историјски она обухвата земље бивше Југославије: Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину, Хрватску. Осим подробног описа најзначајнијих српских манастира, укључујући светогорски Хиландар, и главне катедралне храмове, цркве и друге светиње, у књизи се велика и посебна пажња посвећује историји СПЦ и њеним најпозна-

КЊИГА „НАСЛЕЂЕ СВЕТОГА САВЕ“

тијим и најважнијим личностима и светитељима. При опису историје СПЦ и њених светиња, веома јасно и прецизно се истиче нераскидива веза Србије и Русије, која је 12 векова пружала Србији духовну и материјалну помоћ у најтежим временима, да би преживела и опстала.

Слика 1. Владика РПЦ Назарије (Лавриненко) - аутор књиге на промоцији у Санкт-Петербургу

Многи српски игумани и обични монаси су потражили спас у братској Русији бежећи из својих разорених богомоља, нарочито пред разјареним турским терором Османлија. Такође је после Октобарске револуције и преврата цео Синод Руске православне цркве (РПС) нашао уточиште од 1920. године у Краљевини СХС/Југославији, где се 85.000 црквене емиграције са више од 2000 свештеника и 40 архијереја нашло у центру руске црквене емиграције. Управо у братској Србији у Сремским Карловцима је

1922. године формиран Архијерејски Синод РПЦ у иностранству, на челу са митрополитом Кијевским и Галицијским – **Антонијем Храповицким**, када су руски свештеници чинили 10% клера СПЦ.

У дугој историји српско-руских односа посебно важну улогу игра Свето-Тројицка Александрo-Невска Лавра, у чијој су Благовешћенској цркви сахрањени истакнути српски архијереји **Василије Петровић** – **Његош** (1766), митрополит Црногорско-приморски и **Василије Јовановић** – **Бркић** (1772), последњи српски патријарх Српске Пећке патријаршије, коју су Турци укинули. Ту су такође сахрањене и велике српске световне личности: **Сава Лукић** – **Владиславић Рагузински** (1738), руски дипломата, саветник цара Петра Великог, оснивач руске војне обавештајне службе и први амбасадор Русије у Кини; као и **Михајл Андрејевић** – **Милордовић** (1825), херој Отаџбинског рата 1812. године и војни генерал-губернатор Санкт-Петербурга, смртно рањен у устанку декабриста. Свето-Тројицка Александрo-Невска Лавра баштини и чува дуге традиционалне везе наше две цркве и примила је вредне дарове великих српских светиња: чудотворну икону **Богородице Тројеручице Млекопитатељнице Пећке**, као и **Ангелине Српске** и **Јустина Ћелијског** с честицама моштију ових светаца, као и **Николаја Српског Велимировића**.

Владика НАЗАРИЈЕ је у овом својем величанственом делу потпуно избегао политику, посветивши књигу наслеђу Светог Саве Српског (Растка Немањића), првог српског архиепископа, који је 1219. године прогласио аутокефалност СПЦ, али је значајно утицао и на црквену уметност и архитектуру. Владика се за **благослов** над овим капиталним делом најсрдачније захваљује блаженопочившем српском патријарху **Иринеју**, као и за уводну реч актуелном српском патријарху **Порфирију!**

In memoriam

ПРОФ. ДР ВУЈАДИН РУДИЋ 1937-2023.

Славољуб Јовановић*¹

*Универзитет у Београду - Географски факултет

Професор др Вујадин Рудић, рођен је 10.06.1937. године у селу Равна Ријека (општина Бијело Поље у Црној Гори), а преминуо је, управо на свој 86. рођендан, 10.06.2023. године у Београду. Према личној жељи, сахрањен је у свом родном месту.

У Равној Ријеци завршио је четвороразредну основну школу. Потом, завршио је две средње школе, Вишу реалну гимназију у Бијелом Пољу (1959) и Учитељску школу у Бања Луци (1960). Вишу педагошку школу похађао је у Нишу од 1965. до 1967. године. Након завршетка, уписао је студије географије на Природно-математичком факултету у Београду (школске 1968/69. године), а завршио је студије већ 28. јуна 1970. године са просечном оценом 8,74. Исте године, уписао је магистарске студије на смеру Географија становништва и насеља. Магистарски рад под називом „Становништво Прокупља“ одбранио је 1972. године, а докторску дисертацију под називом „Становништво Топлице“ одбранио је 1976. године.

Своју професионалну каријеру започео је као учитељ у Основној школи и то у селима Петрово Поље (1960-1962.) и Имљани (1964-1965.) код Котора. Потом, запослио се као наставник географије у ОШ „Вук Караџић“ у Житном Пољу, селу у општини Прокупље. Своју универзитетску професионалну каријеру започиње 1971. године на студијама Географије на Природно-математичком факултету у Београду. Као асистент, држао је вежбе на предметима методика наставе географије, економска географија света и увод у географију. Вујадин Рудић је своје прво професорско звање (звање доцента) добио 1977. године. У звање ванредног професора изабран је 1983. године, а у звању редовног професора био је запослен од 1989. до 2002. године, када професор Вујадин Рудић одлази у пензију.

¹ Контакт адреса: slavoljub.jovanovic@gef.bg.ac.rs

Славољуб Јовановић

Као професор на Географском факултету у Београду, на основним студијама држао је наставу из предмета методика наставе географије и географски семинар, а на магистарским студијама држао је наставу из предмета: дидактика географије, теоријске основе наставе географије, теоријско-методолошке основе наставе регионалне географије, методичке иновације и методички практикум. Проф. др Вујадин Рудић био је ментор и члан комисије већег броја дипломских, специјалистичких, магистарских

ПРОФ. ДР ВУЈАДИН РУДИЋ

и докторских радова. Научни рад професора Рудића био је опсежан. Публиковао је два Универзитетска уџбеника: Методика наставе географије – теоријско-методолошки аспекти (четири издања: 1981., 1991., 1998. и 2002. године) и Методика наставе географије (2015. године) у коауторству са проф. др Љиљаном Живковић и проф. др Славољубом Јовановићем. Публиковао је још и три научне монографије: Становништво Топлице (1978.), Становништво Прокупља (1992.) и Етнодемографски процеси у бијелополском крају (2003.). Написао је и, њему посебно значајне, две књиге: Развој наставе географије у Србији (2007) у издању Завода за унапређивање образовања и васпитања; као и Мемоари (2019) у издању издвачке куће Интерсистем Београд. Као истраживач, учествовао је на више научноистраживачких пројеката од националног значаја: „Географија Србије“, „Бијело Поље“, „Етнички простор Срба“, „Географски процеси у Србији“, „Антропогеографска проучавања регије Рашка“. Проф. др Вујадин Рудић је био и руководилац два научна пројекта „Проблеми регионализације и регионалне особености Србије“ и „Становништво Старе Рашке“. Његов научноистраживачки рад на пројектима је био финализован објављивањем већег броја поглавља у научним монографијама које су публиковане у оквиру наведених пројеката. Међу њима, истиче се један од његових последњих радова Образовна и конфесионална структура становништва у научној монографији Нововарошки крај-антропогеографска проучавања, Нова Варош, 2001. године. Професор Вујадин Рудић, објавио је преко 40 научних радова и учествовао је на више од 25 научних конференција, на којима је често био предавач по позиву.

Као члан Савеза комуниста Југославије (од 1961. до 1990.) професор Вујадин Рудић је обављао више јавних послова при Универзитету у Београду. Био је: секретар ООСК биологије и географије, секретар Актива СК Одсека за географију ПМФ-а, председник сталне акционе конференције СК ПМФ-а, члан универзитетског Комитета СК итд. За свој рад, 1987. године добио је „Орден рада са златним венцем“, приликом прославе 40 година рада ПМФ-а у Београду. Стручна и јавна делатност у професионалним удружењима професора Вујадина Рудића била је интензивна. Нарочито је био активан у стручним удружењима и организацијама које су биле повезане са образовањем и васпитањем, као што су: Савез географског друштва, Српско географско друштво, Млади истраживачи Србије, Просветни савет Србије, Југословенско-пољска комисија за наставу историје и географије, Стручно веће Универзитета у Београду итд. У свим овим организацијама, у неком периоду, имао је функцију председавајућег.

Као професор на Географском факултету у Београду имао је више стручних и јавних функција. Био је управник Географског института Природно-математичког факултета (1981-1983) али и дугогодишњи шеф Кате-

Славољуб Јовановић

дре за дидактику и методику наставе географије и руководилац магистарских студија Настава географије (од 1978. до 2002. године). Нарочито треба истаћи, да је у периоду од 1989. до 1994. године, проф. др Вујадин Рудић био декан Географског факултету у Београду.

На свему што је учинио за географску науку – хвала професору др Вујадину Рудићу, уз напомену: не можемо га заборавити!

In memoriam

ТРИФИОНОВ АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ

Доцент кафедры естествознания и географии,
кандидат геолого-минералогических наук
21.09.1951–03.02.2024

Батулин Александр Игоревич*¹, Миролуб А. Милинчич **²

*Преподаватель-организатор ОБЖ, Географ, школа №353, Санкт Петербург

**Ординарный профессор, Белградский университет – Географический факультет

Трифионов Александр Николаевич 03.02.2024 на семьдесят третьем году ушел из жизни доцент кафедры естествознания и географии, кандидат геолого-минералогических наук. Александр Николаевич прошел большой жизненный путь. После окончания в 1974 году геологического факультета Ташкентского государственного университета по специальности «Геологическая съемка и поиски месторождений полезных ископаемых» работал в Среднеазиатском регионе в составе геолого-поисковых экспедиций Министерства геологии Узбекской ССР, а в 1980–1992 годах в Проблемной лаборатории осадочных формаций и осадочных руд Ташкентского государственного университета.

¹ Контакт адреса: batulya95@mail.ru

² office@geografija.org

ТРИФОНОВ АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ

В 1992 году переехал на постоянное место жительства в Ленинградскую область и с 01.09.1995 г. проработал ведущим преподавателем в ЛГУ им. А.С. Пушкина, в период с 2009 г. по 2014 г. заведующим кафедрой естествознания и географии. Александр Николаевич был высокопрофессиональным специалистом в области общей геологии, геоморфологии, геотектоники и геоэкологии, автор более 100 научных публи-

Батулин Александр Игоревич, Миролуб А. Милинчич

кций в российских и международных изданиях. Являясь членом Ленинградского областного отделения РГО А.Н. Трифонов вместе со студентами университета принимал активное участие в Международных программах «Археолого-географическая экспедиция Кызыл-Курагино – 2012», археолого-географических экспедициях на островах Гогланд – 2013, 2014, 2015 и Мощный-2023. В рамках совместных проектов между Русским и Сербским географическими обществами и в рамках договоров о сотрудничестве между ЛГУ имени А.С. Пушкина и Белградским университетом принимал участие в программах «Геолого-географическая практика студентов на территории России» в 2015, 2017 годах, и «Геолого-географическая практика студентов на территории Сербии-2016». В рамках полевых практик со студентами университета участвовал в маршрутных походах по объектам природного наследия Ленинградской области и Республики Карелии. А. Н. Трифонов награжден: медалью за многолетний и добросовестный труд в ЛГУ им. А.С. Пушкина, Грамотой Комитета общего и профессионального образования Ленинградской области, Грамотой Губернатора Ленинградской области, Знаком отличия Ленинградской области «За вклад в развитие Ленинградской области», Грамотой Министерства образования Российской Федерации. Все свои знания Александр Николаевич активно передавал студентам. Его лекции всегда были увлекательными и интересными, за что он снискал глубокое уважение и любовь студентов. Его всегда отличал высокий профессионализм, оптимизм, ответственность, порядочность и чувство юмора.

ТРИФОНОВ АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ

Разрешите присоединиться и высказать, и передать несколько слов от коллег, студентов и друзей из Сербии. Мы убеждены, что человек не умирает, когда перестает биться его сердце, но когда о нем забывают его дети, друзья и коллеги. Мы в Сербии о профессоре Трифонове, или как мы его часто называли, брате Александре помним только хорошее и еще долго будем так его вспоминать. К сожалению, он покинул нас слишком рано, сгорел в своей доброте и желании помочь другим, позаботиться о них. Так мог только он, в одном пригласительном (письме) он уделяет внимание отдельным людям, семьям, факультету, университету, Сербии и братским отношениям наших стран и народов.

Впервые мы встретились с ним 12 июля 2016 года. Тогда профессор Александр с помощью Российского географического общества привез в Сербию группу студентов ЛГУ. Строгий и справедливый, всегда успевал позаботиться как о студентах и коллегах, так и о своих рабочих обязанностях. Пример не только для российских и сербских студентов, которых было более 35, но и наших младших коллег и единомышленников из Сербии очаровывает опытом, знаниями и готовностью работать и помогать другим. В том году учебно-научная база Географического факультета в Блажево впервые стала центром по-настоящему интернационального сбора студентов и молодых исследователей. Без профессора это было бы невозможно. Он предложил и поддержал сотрудничество наших людей, факультетов, университетов и государств. Особый его интерес вызвало сотрудничество Ленинградского государственного университета имени А.С. Пушкина и Белградского университета – договор подписан в ноябре 2016 года.

На основании этого документа с 8 по 18 июля 2017 года он с группой российских и сербских студентов проводил обучение географов в полевых условиях в Ленинградской области. Активно участвовал в научных съездах и конгрессах в Сербии и Республике Сербской, приглашал нас в Россию. Он постоянно поощрял существующие и предлагал новые формы сотрудничества. В 2022 году Географический факультет в Белграде наградил его плакетой по случаю 129-летия со дня основания и работы факультета.

Дорогой Александр, ты прожил недолго, но твой след можно увидеть отсюда, из Сербии, издалека, везде, во всех сферах жизни. Мы ваши должники – мы этого не забудем. Мы никогда тебя не забудем. Вечная тебе слава и благодарность.

Садржај

Мирко Грчић ВУК КАРАЏИЋ И ПРВА ГЕОГРАФСКА ДЕЛА О СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ	3
Стеван М. Станковић БЕСЕДЕ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА	31
Миле Сајчић НАЦИОНАЛНИ ПАРКОВИ ШПАНИЈЕ ПРИКАЗ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОГ ЧАСА	73
Patrick Donald Rayfield THE SEARCH FOR СНЕКНОВ'S DAUGHTER	81
Микица Сибиновић НЕОЛИТСКА АГРАРНА РЕВОЛУЦИЈА	111
Лидија Тошовић ИСТОРИЈСКА УРБАНА ГЕОГРАФИЈА: УРБАНИ ПЕЈЗАЖ КАО ИСТОРИЈСКА И ГЕОГРАФСКА КАТЕГОРИЈА	123
Димитрије Теодосић УЛОГА КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ТЕОРИЈА У РЕШАВАЊУ УКРАЈИНСКЕ КРИЗЕ	153
Миодраг Радановић ГЕОГРАФСKE ДЕТЕРМИНАНТЕ КРИМСКЕ-КОНГО ХЕМОРАГИЈСКЕ ГРОЗНИЦЕ	181
ПРИКАЗ КЊИГА	
Милан Вујић ЈОВАН ЦВИЈИЋ (1865 – 1927)	193
Драган Петровић ГЕОГРАФИЈА СПОРТА	199
Радмила Тонковић НАСЛЕЂЕ СВЕТОГА САВЕ	201
IN MEMORIAM	
Славољуб Јовановић ПРОФ. ДР ВУЈАДИН РУДИЋ (1937-2023)	205
Батулин Александр Игоревич и Мирољуб Милинчић ДОЦЕНТ ДР АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ ТРИФОНОВ (1951–2024)	209